

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
VAZIRLAR MAHKAMASI HUZURIDAGI
DIN ISHLARI BO‘YICHA QO‘MITA**

O‘ZBEKISTON XALQARO ISLOM AKADEMIYASI

F.E.KARIMOV

**MUSULMON DUNYOSIDA
XAVFSIZLIK MUAMMOLARI
VA MOJAROLAR**

O‘QUV QO‘LLANMA

(Xalqaro munosabatlar yo‘nalishi talabalari uchun)

Toshkent – 2022

Musulmon dunyosida xavfsizlik muammolari va mojarolar: o'quv qo'llanma / Karimov F.E. – T.: O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2022. – 186 b.

Mazkur qo'llanma O'zbekiston xalqaro islom akademiyasida Xalqaro munosabatlar ta'lim yo'nalishi "Musulmon dunyosida xavfsizlik muammolari va mojarolar" fanining namunaviy o'quv dasturiga mos ravishda shakllantirildi. O'quv qo'llanma talabalarda musulmon dunyosida xavfsizlik muammolari va mojarolarni tartibga solish bilan bog'liq muammolarni o'rganish hamda zamonaviy jahon siyosatining dolzarb yo'nalishlari va muammolari haqidagi mantiqiy asoslangan boshlang'ich bilimlarni shakllantirishda, mazkur kursning asosiy vazifalarini talabalarda musulmon dunyosi mamlakatlari bo'yicha mutaxassisning tafakkur ko'lami, dunyoqarashi spektri va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish, fan predmetiga oid ma'lumotlarni boyitish va chuqurlashtirish, bu sohadagi zehnni "charxlash, musulmon dunyosi "tugunli" bloklarini bilib olishni ta'minlashga xizmat qiladi. Shuningdek o'quv qo'llanma nafaqat mazkur fan balki, mutaxassislik fanlarini ham chuqur o'rganishda qo'shimcha manbaa hisoblanadi.

Siyosiy fanlar doktori, professor M.M.Muhammadsidiqovning umumiy tahriri ostida

Taqrizchilar:

<i>D.Sayfullayev</i>	Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori, t.f.d. (DSc)
<i>M.Nazirov</i>	O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi Xalqaro munosabatlar kafedrası dotsenti v.b., s.f.f.d. (PhD)

MUNDARIJA

KIRISH	4
1. «IROQ VA SHOM ISLOM DAVLATI» (ISHID) NING NOQONUNIYLIGI	6
2. YAMANDAGI INQILOB VA NIZOLAR	15
3. YAMANDAGI SALAFIY-ZAYDIYLAR IXTILOFINING ILDIZLARI	26
4. G‘ARBIY SAHARA «KELISHMOVCHILIK OLMASI»	37
5. INQILOBDAN KEYINGI MISRDA «MUSULMON BIRODARLAR»NING EVOLYUTSIYASI	46
6. LIVIYADAGI ICHKI NIZOLAR VA MAJOROLAR	55
7. SURIYA MOJAROSI VA UNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	68
8. SURIYA QO‘ZG‘OLONIDAGI QUROLLI ISLOMIY MUXOLIFAT	82
9. «ARAB BAHORI» ZIDDIYATLARIDA JAZOIR TAJRIBASI	93
10. MUSULMON DUNYOSIDA AFG‘ONISTON OMILI. AFG‘ONISTONDA TINCHLIK VA BARQARORLIKNI O‘RNATISH MASALALARI	101
11. MUSULMON DUNYOSIDA POKISTON VA HINDISTON MOJAROSI	111
12. IROQ VA ERON MOJAROSINING MUSULMON DUNYOSIGA TA’SIRI	121
13. MUSULMON DUNYOSI MAMLAKATLARI O‘RTASIDAGI MUNOSABATLARDA XALQARO TASHKILOTLAR VA BLOKLARNING XAVFSIZLIK MASALALARIGA TA’SIRI	130
14. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING MUSULMON DUNYOSI MAMLAKATLARI BILAN HAMKORLIGI. XALQARO, MINTAQAVIY XAVFSIZLIK VA BARQARORLIKNI MUSTAHKAMLASH BO‘YICHA TASHABBUSLAR VA AMALGA OSHIRILGAN ISHLAR ..	152
GLOSSARIY	169
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI	177

KIRISH

O'tgan asrning oxiri va XXI asrning boshlarida jahonda yuz bergan siyosiy, iqtisodiy-moliyaviy, g'oyaviy-mafkuraviy jarayonlar xalqaro munosabatlarning jiddiy transformatsiyasiga olib keldi va davlatlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlari o'z ta'sirini ko'rsatdi. Globallashuv sharoitida dunyoning bir mintaqasida sodir bo'layotgan turli siyosiy qarama-qarshiliklar, moliyaviy-iqtisodiy inqiroz va qurolli to'qnashuvlar esa boshqa hududlar juda tez tarqaldi. Natijada milliy, etnik, diniy, hududiy, siyosiy va harbiy ahamiyat kasb etgan mojarolarning soni ortib, mintaqaviy xavfsizlik va barqaorlikka tahdidlar kuchaymoqda.

Sobiq Sovet Ittifoqining parchalanishidan so'ng "Sovuq urush" deya nom olgan global tahdid bartaraf etilishiga qaramay, bugungi kunda jahonning turli hududlarida lokal ahamiyat kasb etgan mintaqaviy mojarolarning soni va turlari hamda ko'lami tobora kengayib bormoqda. Ustiga-ustak zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimida kechayotgan globallashuv tendensiyasi oqibatida mazkur xavf-xatarlar global ahamiyat kasb etib bormoqda. Milliy chegaralarning yo'qolishi, davlatlar hamkorligining kuchayishi hamda migratsiya jarayonlari borgan sari rivojlanishi har bir davlat hamda mintaqa uchun dolzarb masalaga aylandi. Zero, bugungi kunda mintaqaviy mojarolarning kelib chiqish sabablari va asosiy omillari orasida milliy-etnik munosabatlarning ahamiyati borgan sari ortib bormoqda. Yevropa qit'asi, Yevroosiyo mintaqasi, jumladan, MDH davlatlari hamda aholisini asosan musulmonlar tashkil etadigan davlatlarda kechayotgan bugungi qaltis geosiyosiy vaziyatda ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning keskinlashuvi, mintaqa xavfsizligi va barqarorligiga ta'sirini ortib borayotganligi kuzatilmoqda. Mazkur vaziyatda musulmon davlatlaridagi ijtimoiy-siyosiy muammolar ba'zan etnik-diniy, ba'zan esa etnik-siyosiy va etno-hududiy ahamiyat kasb etmoqda. Bu esa, musulmon davlatlaridagi etno-konfessional, jamiyatlar va davlatlararo munosabatlarni chuqur tahlil etishni, muammoli vaziyatlarni tartibga solishning ham nazariy, ham amaliy jihatlarini o'rganishni talab etayotgan bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Shunday muammolardan biri hisoblangan musulmon dunyosidagi turli mojaroli vaziyatlar ko'plab yechimini topa olmayotgan murakkab masalalardan hisoblanadi. Ba'zi adabiyotlarda bu musulmon dunyosidagi mojarolar nomini olgan bo'lsa, ba'zi adabiyotlarda mohiyatan jamiyatlar o'rtasidagi muammo deb nomlanmoqda. Ushbu muammolar musulmon davlatlarining ikkitomonlama siyosiy munosabatlarini to'g'ri yo'lga qo'yishdagi inqirozli vaziyatlardan kelib chiqishi muhim ahamiyatga egadir. Musulmon dunyosidagi barcha muammolar

Arab–Isroil qarama-qarshiligi kabi chuqur o‘rganilmagan bo‘lsa-da, xalqaro munosabatlarda uzoq vaqtdan beri hal etilmagan katta muammo bo‘lib qolmoqda.

Shuning uchun ham jahon siyosiy barqarorligini ta‘minlashda mazkur muammolar dunyo siyosatshunos olimlarining tadqiqot obyekti sifatida atroflicha o‘rganilmoqda. Ularning o‘ziga xos xususiyatlari va yo‘nalishlari bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Shubhasiz, musulmon davlatlaridagi har qanday ijtimoiy-siyosiy jarayon Yaqin Sharq davlatlari, ayniqsa, Turkiya, Eron, Iroq va Suriya davlatlari uchun o‘ta muhim masala hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan, so‘ngi asrda eng ko‘p kuzatilayotgan beqarorlik o‘chog‘i hisoblangan musulmon davlatlaridagi siyosiy muammolarni chuqur tahlil etish, davlatlardagi etnosiyosiy munosabatlarni tartibga solishning ham nazariy, ham amaliy jihatlarini tadqiq etish masalasi ushbu qo‘llanmaning dolzarbligini belgilaydi.

Mazkur o‘quv qo‘llanma respublika oliy o‘quv yurtlarida jahon siyosati, konfliktologiya, xalqaro munosabatlar kabi fanlar bo‘yicha tahsil olayotgan talabalar va tadqiqotchilar hamda soha mutaxassisleri uchun qo‘llanma bo‘lib xizmat qiladi.

Qo‘llanmada berilgan chuqur amaliy-nazariy tahliliy ma‘lumotlar mintaqaviy va xalqaro xavfsizlik masalalarini kompleks tadqiq etishda hamda musulmon davlatlarida murakkab ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy munosabatlarni o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

1-MAVZU. «IROQ VA SHOM ISLOM DAVLATI» (ISHID) NING NOQONUNIYLIGI

Reja:

1. IShIDning paydo bo'lishi
2. IShIDning kuchayish sabablari
3. IShIDning jinoyatlari
4. IShIDning tor-mor etilishi va hozirgi holati

Tayanch tushunchalar va iboralar: Iroq va Shom islom davlati, Arab Bahori, “Tavhid va jihod tashkiloti”, salafiy-jihod tashkilotlari, Inson taraqqiyoti indeksi, ishsizlikning yuqoriligi, “xalifalik”, Harbiy jinoyatlar, geosiyosat, Katta Yaqin Sharq tushunchasi, xalqaro xavfsizlik, milliy xavfsizlik strategiyasi.

2011-yil butun Yaqin Sharqni larzaga solgan “Arab Bahori” nomli inqilob mintaqada misli ko'rilmagan ichki nizo va mojarolarga sabab bo'ldi. Hammasidan ham mintaqada terrorizm va ektremizmning o'chog'iga aylandi. O'zining yaxshiyli va shafqatsizligi bilan tanilgan IShID xalqaro terror tashkiloti shu paytgacha kuzatilmagan terrorchilik targ'ibotini yangi bosqichga olib chiqdi va bu bilan nafaqat musulmon olamiga, balki butun dunyoga jiddiy bir tahdid ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqotchi va tahlilchilar, IShID qanday qilib qisqa davrda bu darajada kuchayib ketgani va uning mintaqaga, musulmon dunyosiga va dunyo hamjamiyatiga keltirgan oqibatlari haqida o'rgana boshladi.

IShIDning paydo bo'lishi

“Iroq va Shom Islom Davlati” (IShID) arabcha, “*Al-Dawla al-Islamiya fi al-Iraq wa al-Sham*” (DAISH) xalqaro terrorist va ekstremist tashkiloti 2013-yil Iroqdagi “Al-Qoida” qoldiqlaridan tashkil topadi. 2014-yil fevralida Al-Qoida va IShID aloqalarini rasman uzadi va IShID asoschisi Abu Bakr al-Bag'dodiy 2014-yil iyun oyida “xalifalik”ni e'lon qiladi. Shundan so'ng, tashkilot maqsadi o'zgaradi va nafaqat Iroq va Suriyada, balki dunyoda “xalifalik” tuzushni ilgari suradi va tez orada to'qqizdan ortiq davlatga tarqaladi.¹

Dastlab, IShID Iroqda sunniy isyonchi guruh sifatida paydo bo'ladi, chunki ba'zi sunniylar shialar boshchiligidagi Iroq hukumatiga qarshi edi. Guruh Suriyadagi fuqarolar urushi natijasida qo'shimcha kuchga ega bo'ldi va butun dunyodan 33 000 jangchini yolladi. Minglab xorijlik IShID jangarilari janglarda

¹ BBC News. “What is Islamic State”, 26 September 2014; <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-29052144>

halok bo'lgani taxmin qilinmoqda, ba'zilar esa o'z vatanlariga qaytgan yoki qaytishni rejalashtirmoqda.¹

IShID o'zining eng yuqori cho'qqisida Suriya g'arbidan Iroq sharqigacha bo'lgan 34 ming kvadrat km. yaqin hududni nazorat qilgan. Ularning tovlamachilik, o'g'irlash va talonchilik taktikasi va strategik neft konlarini egallab olishlari guruhga milliardlab dollar daromad olish imkonini berdi. Biroq, bir tarafdin AQSh va uning koalitsiyadagi hamkorlari 2015 yil aprel oyida, boshqa tomondan Rossiya, Eron va Suriya kuchlarining 2015 yil sentyabr oyida IShIDga qarshi hujumga o'tishi IShID jangarilariga og'ir talafot berish bilan birga, u egallab turgan yerlarni ham qaytarib ola boshlanadi. Shu o'rinda aytib o'tish kerakki, AQSh va uning ittifoqchi davlati (asosan B.Britaniya) va Rossiyaning harbiy harakatlari xalqaro huquq nuqtai nazardan to'g'ri amalga oshirilgan. Negaki, AQSh va uning hamkori Angliya Iroq hukumatining taklif murjaati bilan IShIDga qarshi harbiy harakatlarni olib borgan bo'lsa, Rossiya Suriya hukumatining taklif murojaati bilan harbiy harakatlarni olib boradi. Ya'ni, IShID ham Iroq hamda Suriyaning suverenitetiga va hududiy yaxlitligiga tahdid solayotgandi. Xalqaro huquq normalariga ko'ra, davlatlar o'z suvereniteti va hududiy yaxlitligini biror tahdid va xatardan himoya qila olmagan taqdirda uchinchi davlatdan yordam so'rash huquqiga ega.

IShID har qanday xalqaro huquq va milliy qonunchiliklarni buzgan holda faoliyat yuritgan bo'lsa, boshqa tomondan zamonaviy huquq va normalarni tan olmaydi va har qanday zo'ravonlik bilan bo'lsa ham dunyoda "shariat"ni o'rnatishni da'vo qiladi. Biroq, uning diniy da'volari xato ekanligi borasida jiddiy tanqidga uchraydi. Urushni o'rganish xalqaro instituti olimlariga ko'ra, IShIDning operativ maqsadlari o'z nazorati ostidagi asosiy sunniy arab shaharlarini yo'q qilish, IShIDga qarshi kurash kuchlariga qattiq va shafqatsiz javob qaytarish va tinch aholi ustidan imkon qadar uzoq vaqt davomida psixologik bosim nazoratini saqlab qolishdan iborat edi. Bundan tashqari, IShID ushbu maqsadlarga erishish uchun beshta asosiy harakatni amalga oshirdi: (1) Iroq va Suriyadan tashqarida yangi shaharlarni egallab olish; (2) global terror xurujlarini ko'paytirish; (3) Iroq va Suriyadagi muhim shaharlarni mustahkam mudofaa qilish (4) IShIDga qarshi kuchlarga qattiq qarshilik berish va (5) diniy raqiblarni yo'q qilish.²

IShIDning kuchayish sabablari

¹ Cafarella J. with Wallace B. and Zhou J., ISIS's second comeback: assessing the next ISIS insurgency. ISW Report, June 2019.

² Cafarella J., Wallace B. and Zhou J., 2019, o'sha manba.

IShID bir yil ichida hozirgi Belgiya davlatining hududidan biroz kattaroq bo'lgan maydonda taxminan 5 mln. aholi ustidan nazoratga ega bo'lishi dunyo hamjamiyatini shoshiltirib qo'ydi. Shu paytgacha kuzatilmagan va anologi bo'lmagan ushbu tashkilot bilan qanday kurashish kerakligini ham bilmas edi. Chunki, terror tashilotlari odatda o'z faoliyatlarini yashirin amalga oshiradigan, tog'larda, cho'llarda, o'rmonlarda va notinch bo'lgan yerda joylashib o'zlariga "raqib" deb hisoblaydigan davlatlar va xalqlarga terror hurujlarini amalga oshirish bilan kifoyalana edi. Biroq, IShID Iroqdagi Al-Qoida qoldiqlarini to'plab, bir zumda kuchayib nafaqat Iroq va Shomda (yani, Suriyada), balki dunyoda xalifalikka da'vo qilib chiqdi va 5 mln. (albatta, ko'pchiligi IShID kelishi bilan qochib ketgan bo'lsa-da) aholiga ega 34 ming kv. km. maydonda markazi Suriyaning Ar-Raqqa shahri bo'lgan bir davlat qurganini e'lon qildi.¹

Shunday bo'lsada, tadqiqotchi va tahlilchilar, IShID yangi bir konseptsiya ishlab chiqarmaganini, uning paydo bo'lishi va kuchayishi esa bir qancha omillar: siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, diniy omillar bilan bog'liqligini ilgari suradi. Quyida bularga to'xtalib o'tamiz:

Siyosiy omil

Ma'lumki, 2003-yil AQShning Iroqqa harbiy harakati natijasida Saddam Husayin hokimiyati qulaydi va mamlakatda shialar ta'siri kuchayadi. Bu Iroqda Amerika va uning ittifoqchilari hamda shia hukumatiga qarshi kurashishni maqsad qilgan Al-Qoidaning paydo bo'lishiga hizmat qiladi. Biroq, bu bilan IShIDning paydo bo'lishi va kuchayishiga AQSh sababchi deyish noto'g'ri va juda tor doirali qarash hisoblanadi. Chunki, u paytgacha zotan takfirchilik (musulmonlarni munofiqlikda va dindan chiqqanlikda ayblaydigan), salafiyizm va vaxxobizm (maqasid (shariat ruhi), kalom (islom falsafasi), tasavvuf (islom ma'naviyati), ilol (Qur'on va hadislardagi diniy intilishlarni o'rganish), al-majaz (metaforalar)ni inkor qiluvchi) g'oyalariga asoslangan ekstremist, ultra-ekstremist harakatlar va tashkilotlar bor edi.² Bunday tashkilotlar 1970-yillarda Yaqin Sharqda, hususan, Saudiya Arabistoni va Misrda paydo bo'lgan va kuchayib borgandi (masalan, "As-Saxva", "Musulmon Birodarlar", "Al-Qoida"). Shunday tashkilotlardan biri 1999-yil Iroqda Abu Musab az-Zarqaviy tomonidan tashkil etilgan "Tavhid va jihod tashkiloti" ("Jamoat at-Tavhid val-Jihod") edi. Ushbu tashkilot 2004-yil Al-Qoidaga qo'shiladi va keyinchalik mazkur tashkilotning salafiy-jihod g'oyalari IShIDning ustaviga aylanadi. Al-Zarqaviy 2006-yilda Iroqda Amerika qo'shinlari tomonidan o'ldirilgandan so'ng, uning

¹ BBC News. "What is Islamic State", 26 September 2014; <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-29052144>

² Brown J. Salafis and Sufis in Egypt. Carnegie Endowment for International Peace. December 20, 2011. // http://carnegieendowment.org/files/salafis_sufis.pdf.

guruhi 2006-yil 13-oktabrda “Iroq Islom Davlat” (IID) nomli tashkilotni tuzadi. Ketma-ket yetakchilarining o‘ldirilishi bilan orada bir muddat zayiflashgan IID, 2010-yil 16-mayda Abu Bakr al-Bag‘dodiy laqabli shayx Ibrohim Avvad Ibrohim Ali al-Badri al-Samaraiy rahbar bo‘lgach, qayta tiklanadi. 2011-yil Suriyada ichki nizo boshlanib ketadi, Al-Bag‘dodiy Suriyadagi operatsiyalarini kengaytirishga kirishadi va 2013-yil aprel oyida “Iroq va Shom Islom Davlati” (IShID) tashkiloti tashkil etilganini e‘lon qiladi.¹ Bunda AQShni ayblayotganlarning argumenti shundan iboratki, Iroqda avtoritar-diktator bo‘lsa-da, Saddam Huseyin bu tur salafiy-jihod tashkilotlarining kuchayishini oldini olib turgandi. Biroq, S.Huseyinning ag‘darilishi Iroqda ichki nizolarni va mazhablararo mojarolarni paydo bo‘lishiga olib kelgandi. Bu esa Iroqda shia hokimiyatining o‘rnatilishini ta‘minlar ekan, bunga qarshilik qilish uchun Iroqdagi sunniylar salafiy-jihod guruhlariga qo‘shilib ketishiga sabab bo‘ladi.² Xatto, IShIDning harbiy qo‘mondonlari orasida Saddam davrida mudofaa sohasida yuqori lavozimlarda ishlagan harbiylar ham bo‘lgan. Bu harbiylar bilan al-Bag‘dodiy AQShning Iroqdagi Bukka qamoqxonasida besh yil asirlikda bo‘lgan paytda tanishganligi ilgari suriladi.³

AQShning xatolarini hisobga olgan taqdirimizda ham IShIDning kuchayishi Iroqdagi vaziyatdan ko‘ra ko‘proq Suriyadagi ichki nizo katta ta‘sir ko‘rsatdi. “Arab bahori”dan ta‘sirlangan holda 2011-yil mart oylarida Suriyaning Dara shahrida paydo bo‘lgan namoyishlar butun mamlakat bo‘ylab tarqalar ekan, dastlab namoyishlarni shiddatli va qonli bir shaklda bostirishga urungan Asad armiyasi ichida bo‘linish yuz beradi. Armiya alaviylar (shia mazhabiga oid) va sunniylar ko‘rinishda bo‘linishi mazhablar va fuqarolar o‘rtasidagi urushni keltirib chiqardi. Natijada armiya mamlakatni nazorat qila olmay qoldi. Armiyaning mazhablar ko‘rinishida bo‘linishiga alaviy kamchiligining 1970-yildan Xafiz Asad va so‘ngra o‘g‘li Bashar Asadning qirq yillik hukumronligi sabab bo‘lgandi. Bu Suriyadagi ko‘pchilikni tashkil etuvchi sunniylarning o‘zini teng huquq va ega emasligi borasidagi salbiy qarashlarni boyitib kelgandi.

Bir tarafdin Iroqdagi holat Nuri al-Malikiyning shia hukumati, boshqa tomondan Suriyadagi holat Bashar Asadning alaviy hukumati qarshisida qolgan sunniylarning mujodalasidan IShID ustalik bilan foydalanib qoldi. IShIDning “dindin adashgan” yoki “dindin chiqqanlar”ga qarshi “jihod” chaqiriqlari va

¹ BBC News. What is Islamic State, 26 September 2014; <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-29052144>

² Хассан Хассан, «Исламское государство»: идеологические корни и политический контекст межконфессиональной вражды. Перевод с английского языка В. Жукова, Московский Центр Карнеги, 2017. – С. 3-4.

³ Gunter M. M., “Why can’t we defeat ISIS”, Hurst, 17 October 2014, http://www.hurstpublishers.com/cant-defeat-isis/#at_pco=cod-1.0&at_si=5479ca0c4d775ae5&at_ab=per-4&at_pos=1&at_tot=8.

boshqa agitatsiyon fikrlariga iroqlik va suriyalik sunniylarning osonlikcha taslim bo'ldi. Yuqorida aytganimizdek, Iroqdagi Saddam davridagi sunniy bo'lgan harbiy zobitlar va qisman Suriyadagi sunniy bo'lgan harbiy zobitlar o'z qurol-aslahalari bilan ISHIDga kelib qo'shilishi uning harbiy qudratini ham oshiradi.

Ijtimoiy-iqtisodiy omil

ISHID uchun qulay siyosiy omil bilan birga, ijtimoiy-iqtisodiy omil ham katta yordam bo'ldi. Ko'plab tahlilchilarning fikricha, Yaqin Sharqda terrorchilik guruhlarini faolligining kuchayishi ko'p jihatdan ijtimoiy va iqtisodiy vaziyatning yomonlashuvi oqibatida bo'lgan. Jumladan, o'sha paytda Iroqdagi ishsizlik darajasi nisbatan o'rtacha darajada o'zgarib tursa-da (umumiy ishsizlik darajasi 11%, yoshlar o'rtasidagi ishsizlik 18% va oliy ma'lumotli iroqlik yoshlar orasida bu ko'rsatkich yuqoriroq), Suriyadagi vaziyat ancha keskindir. Bu mamlakatda yoshlar ishsizligi 48 foizni tashkil etadi, bu kattalar orasidagi ishsizlik darajasidan 6 baravar yuqori bo'lgan. Shuningdek, 2012 yilgi Inson taraqqiyoti indeksiga ko'ra, Suriya va Iroqda o'rtacha o'qish yillari mos ravishda 6,6 va 5,6 yilni tashkil etadi, bu Kongo yoki Zambiya kabi mamlakatlar bilan teng. Qolaversa, Suriya va Iroqda savodxonlik darajasi Botsvana va Lesoto kabi davlatlardan ham pastroq bo'lgan.¹

Iroq va Suriyada ishsizlikning yuqoriligi, boz ustiga yetarlicha savodga egamasligi yoshlarni ISHIDning "islom xalifaligi ostida hamma uchun ish va farovonlik" va'da qiluvchi rivoyatlariga ishonishiga xizmat qildi.

Yuqorida ko'rib chiqqanimiz siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy omillar iroqlik va suriyaliklarning ISHID ta'siriga tushub qolganligini ochiqqlasa-da, 30 mingdan ortiq xorijlik jangarilarni qanday ISHID saflariga qo'shilishini juda kam ochiqqlaydi. Bu yerda uchinchi omil din omili katta rol o'ynaydi. ISHID ushbu omildan juda ustalik bilan foydalana oldi va nafaqat musulmon davlatlaridan, balki Yevropa va Amerikadan musulmon va musulmon bo'lmaganlardan ham o'z saflariga odamlarni jalb qila oldi.

Din omili

Boshqa tashkilotlardan farqli o'laroq ISHID terrorchilik targ'ibotini yangi bosqichga olib chiqdi va har kuni 90 000 ga yaqin tweet orqali o'zining asosiy auditoriyasini yigirmaga yaqin tilda yo'naltirdi.² Telegram, whatsapp, facebook va youtube orqali diniy chaqiriqlar, da'vatlar, va'zlar qilib bir sonyada minglab foydalanivchilarga ulashish imkonini ta'minlay oldi. Qizig'i g'arbga qarshi va zamonaviy kashfiyotlatga qarshi bo'lgan salafiy-jihod tashkilot o'z maqsadlari

¹ Евгеньева А. и Соловьёва Р. Исламское государство Ирака и Леванта: социально-экономический анализ. «Мировое и национальное хозяйство», №3(34), 2015 // <https://mirec.mgimo.ru/2015/2015-03/igil-soc-ekon-analiz>

² Schmid Alex P., Challenging the Narrative of the "Islamic State". ICCT Research Paper, The Hague, June 2015.

yo'lida g'arb va zamonaviy kashfiyot mahsulidan uddaburon foydalanishda "o'z g'oyaviy qarashlarini bir chekaga surib qo'ygan holda" davom etdi.

IShIDning tashqaridan jangarilarni jalb qilishdagi asosiy diniy da'vatlari va rivoyatlariga ko'ra, go'yoki "qiyomat (oxirgi zamon) yaqin shunga jihodga shoshiling", "hozirgi sharoitda musulmonlar birligi majburiy bo'lib qolganini va shuning uchun yagona rahbar ostida birlashish diniy farz bo'lib qolgani", "jihod qilish uchun o'z vatanidagi mol-mulkini sotib "Islom davlati"ga hijrat qilish shartligi", "bu ishlarni amalga oshirmay turib musulmonlar orasida kim munofiq kim dindan chiqqanini ajratib bo'lmasligi", "xalifalikda hamma birodor va farovon yashashi" va boshqa shu kabi agitatsiyon ishlarni olib boradi.¹ Afsuski, bu xomhayollarga minglab insonlar ishonadi va IShID saflariga borib qo'shiladi.

Bu borada al-Bag'dodiy "xalifalik" e'lon qilar ekan quydagilarni bayon qiladi:

"Boshingizni baland ko'taring. Endi sizning nomusingizni, qudratingizni, huquqlaringizni va suverenitetingizni tiklaydigan davlat va xalifalik bor. Davlat arab va arab bo'lmagan, oq va qora, sharq va g'arb o'rtasida birodarlik rishtalarini tashkil qiladi. Xalifalik Kavkaz, Hindiston, Xitoy, Shomi, Iroq, Yaman, Misr, Shimoliy Afrika, Amerika, Fransiya, Germaniya va Avstraliyani birlashtiradi. Ularning barchasi bir xandaqda, bir-birini himoya qiladi, bir-biriga yordam beradi va bir-biri uchun qurbon bo'ladi. Ularning qonlari bir bayroq ostida [bir maqsad bilan] aralashib, bir qarorgohda... dorul-kufrdan dorul-islomga qadar hijrat qiladilar. Bu yerda siz va oilangiz uchun uylar bor. Siz Makka, Madina va Qudsni ozod qilishda katta hissa qo'shishingiz mumkin. Nahotki bu ulug' ishlar bilan qiyomatga yetib borishni istamaysizmi... To mollaringizni yig'ib, xalifalikka ko'chmaguningizcha jihod hayoti mumkin emas."²

Biroq, al-Bag'dodiy "xalifalik"ni e'lon qilganda unga maktub yo'llagan 152 nafar yetakchi islom ulamolari unga qarshi bayonot bilan chiqadi. Rahmatli Shayh Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf hazratlarining ham imzosi bor ushbu bayonotda quydagilar ta'kidlanadi (qisqacha):

Islomda barcha zaruriy o'rganishlarsiz fatvo berish taqiqlangan;

Islomda shariat qoidalarini soddalashtirish va o'rnatilgan islom ilmlarini mensimaslik taqiqlangan;

Islomda huquqiy qoidalarni ishlab chiqishda zamonaviy davr haqiqatiga e'tibor bermaslik taqiqlangan.

Islomda begunohni o'ldirish man qilingan (haromdir);

¹ Schmid Alex P., Challenging the Narrative of the "Islamic State". ICCT Research Paper, The Hague, June 2015.

² Leggiero K., "Countering ISIS Recruitment in Western Nations", Journal of Political Risk 3, No. 1 (January 2015), <http://www.jpolarisk.com/countering-western-recruitment-of-isis-fighters/#more-699>

Islomda vakillar, elchilar va diplomatlarni o'ldirish taqiqlangan; shuning uchun jurnalistlar va yordam xodimlarini o'ldirish taqiqlangan;

Islomda jihod mudofaa urushidir. Odil sabab, adolatli maqsad va adolatli xatti-harakatsiz bunga yo'l qo'yib bo'lmaydi;

Islomda odamlar ochiqchasiga dindan chiqqanini ma'lum qilmaguncha musulmon emas deb e'lon qilish man qilingan;

Islomda nasroniylarga yoki biron bir "Ahli kitob" vakiliga zarar yetkazish yoki yomon muomala qilish taqiqlangan;

Yezidiylarni "Ahli kitob"dan deb hisoblash vojibdir;

Islomda qullikni qayta tiklash taqiqlangan. Bu universal konsensus yo'li bilan bartaraf etilgan;

Islomda odamlarni dinini o'zgartirishga majburlash taqiqlangan;

Islomda ayollarni huquqlaridan mahrum qilish taqiqlangan;

Islomda bolalarni haq-huquqlaridan mahrum qilish taqiqlangan;

Islomda adolat va rahm-shafqatni kafolatlaydigan to'g'ri usullarga amal qilmasdan qonuniy jazo (hukm) berish taqiqlangan;

Islomda odamlarni qiynoqqa solish taqiqlangan;

Islomda yomon ishlarni Alloh nomi bilan qilish taqiqlangan;

Islomda xalifalik e'lon qilish barcha musulmonlarning yakdilligisiz taqiqlangan;

Islomda millatiga sadoqat joizdir;

Payg'ambar vafotlaridan keyin ... Islom hech kimning hech qaerga hijrat qilishni talab qilmaydi.¹

IShIDning jinoyatlari

Al-Bag'dodiy da'vat qilgan "jihod" aslida talon-tarojlik, bosqinchilik, o'ldirish, ayollar va bolalarni zo'rlash, ularni asrga olish va qul qilish kabi o'ta og'ir jinoyatlar edi va bu bilan butun dunyoga islomni qoralshdan boshqa narsa yaratmadi. Qolaversa, IShID o'z faoliyatida asosan musulmonlarga jabr va talofat bergani ma'lum bo'ldi. Shu bois, xatto salafiylar ham unga qarshi chiqadi. Xususan, salafiylar orasida hurmatga sazovor bo'lgan Iordaniyada yashovchi falastinlik yozuvchi Abu Muhammad al-Maqdisiy IShIDni musulmonlar o'rtasida ixtilof chiqarishda aybladi va uning xatti-harakatlarini qoralaydi.²

IShIDning haqiqiy "Islom yurti", "birodarlik" hikoyalari aslida shafqatsizlik va vaxshilikka to'la jinoyatlarga boy edi. Masalan:

¹ Open Letter to Al-Baghdadi: Join hundreds of Muslim leaders and Scholars worldwide in their Open Letter to Baghdadi, <http://www.lettertobaghdadi.com/> (Ma'lumot olingan sana: 10.11.2022)

² "The slow backlash – Sunni religious authorities turn against Islamic State", The Economist, 6 September 2014, <http://www.economist.com/news/middle-east-and-africa/21615634-sunni-religious-authorities-turn-against-islamic-state-slow-backlash>

- Harbiy jinoyatlar: shia harbiy asirlarining ommaviy o'ldirilishi va ossuriyalik nasroniylar, turkmanlar va shabak shialarining etnik tozalanishi; xorijiy jurnalistlarning boshini kesish; IShIDning takfir g'oyasi asosida dinsiz va bid'atchilarni o'ldirish; harbiy obyektlar bo'lmagan diniy ziyoratgohlarni, madaniy yodgorliklarni vayron qilish; qafasdagi odamlarni yoqish va baland binolardan gomoseksuallarni tashlash;

- Insoniyatga qarshi jinoyatlar: 5000-7000 yazidiy ayollar va bolalarni qullikka sotish; IShID "shayton bilan nohaq aloqador bo'lgan" ayblovlari bilan yazidiylarni genotsid qilish;

- Inson huquqlarining buzilishi: tinch aholiga, shu jumladan ayollar va bolalarga nisbatan yomon munosabatda bo'lish; Kobane shahridan o'g'il bolalarni o'g'irlash va qiynoqqa solish; bolalarning miyasini yuvish va to'qqiz yoshli bolalarni askarlikka yollash; ruhiy yoki jismoniy kasalliklarga chalingan odamlarni xudkush hujumchi sifatida ishlatish; ayollarni jinsiy zo'ravonlikka va muntazam zo'rlashga duchor qilish.¹

IShIDni tor-mor etilishi bilan uni ostida yashagan minglab odamlar bugun AQSh va kurdlar nazoratidagi lagerlarda yashamoqda. Suriya shimoli-sharqidagi Al-Hol lageri IShIDning insoniy merosining eng murakkab ko'rinishlaridan biri bo'lib, hozirda 60 mamlakatdan 57 mingga yaqin odam, asosan ayollar va bolalar istiqomat qiladi. Al-Hol va yaqinidagi Roj lagerida ko'chirilgan aholi orasida 40 000 ga yaqin bolalar (minglab yetimlar) bor.²

IShIDning tor-mor etilishi va hozirgi holati

IShIDga qarshi AQSh va ittifoqchilari hamda Rossiya va uning ittifoqchilari tomonidan olib borilgan harbiy harakatlari natijasida katta yoqotishlarga duch keldi. 2017-yil dekabriga kelib IShID o'zining (2015-yilning may oyida yetgan) maksimal hududining atigi 2 foizini nazorat qilib qoldi.³

IShID katta darajada mag'lub bo'lgandan keyin o'z faoliyatini Afg'oniston va Afrikada faollashtirdi. IShID o'zining quyidagi mamlakatlar va mintaqalarda mavjudligini rasman e'lon qilgan: Iroq, Suriya, Liviya, Misr, Yaman, Saudiya Arabistoni, Jazoir, "Xuroson" (Afg'oniston-Pokiston mintaqasi), "Kavkaz", "Sharqiy Osiyo" (asosan Filippinda faol), Somali va "G'arbiy Afrika" (asosan Nigeriyada faol).⁴

¹ "ISIL may have committed genocide, war crimes in Iraq, says UN human rights report", UN News Centre, 19 March 2015, <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=50369#.VV4Yp2cw-ig>

² Sarhang Hamasaeed, "ISIS is a Problem of Yesterday, Today and Tomorrow", USIP, July 28, 2022, <https://www.usip.org/publications/2022/07/isis-problem-yesterday-today-and-tomorrow>

³ "ISIS has lost 98 percent of its territory, officials say", FOX 32 Chicago, December 26, 2017 // <https://www.fox32chicago.com/news/isis-has-lost-98-percent-of-its-territory-officials-say>

⁴ Mina al-Lami, "Where is the Islamic State group still active around the world?", BBC News, 27 March 2019 // <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-47691006>

2018-yilda IShID o'z zimmasiga olgan jami 3670 ta hujumning 1767 tasi Iroqda (48%) va 1124 tasi Suriyada (31%) sodir bo'lgan. 2018 yilda IShID Afg'onistonda 316 ta, Misrning Sinay yarim orolida 181 ta, Somalida 73 ta, Nigeriyada 44 ta, Yamanda 41 ta va Filippinda 27 ta terror hurujlarini o'z zimmasiga olgan.¹

IShID 2019-yil 23-martda hududiy mag'lubiyatga uchraganiga qaramay, Iroq va Suriyadan tashqaridagi davlatlardan isyonchilarga zarur resurslar va zaxira bilan ta'minlash holatlari bo'ldi. Natijada, biroz kuch olgan IShID 2019-yilning 31-may kuni "Yorilish jangi" deb nomlangan yangi global kampaniyani e'lon qildi. Bu bilan IShID jangarilari saqlanayotgan qamoqxona va lagerlarga hujumlar uyushtirdi.² Ammo, 2019-yil 27 oktabrda harakat asoschisi va yetakchisi al-Bag'dodiy o'ldiriladi. Shu oyda guruhga Abu Ibrohim al-Hoshimiy al-Qurashiy rahbar bo'lganini ma'lum qildi.

IShID 2020 va 2021 yillar davomida kichikroq miqyosdagi hujumlarni amalga oshirishda davom etdi. Biroq, 2022 yil 20 yanvarda IShIDning 100 dan ortiq jangarilari hibsga olingan jangarilarini ozod qilish maqsadida Suriya shimoli-sharqidagi Xasaka shahridagi Gvayran qamoqxonasiga hujum boshladi. AQSh tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan Suriya kurd kuchlari tomonidan boshqariladigan o'nga yaqin muassasalarning eng kattasi bo'lgan qamoqxonada 3500 dan ortiq mahbuslar, jumladan IShID qo'mondonlari va boshqa xavfli terrorchilar saqlanadi. Kurd kuchlari matbuot kotibi Farhod Shamiyning so'zlariga ko'ra, bu hujum IShIDning 2019-yilda Suriyadagi hududiy mag'lubiyatidan keyin sodir bo'lgan eng yirik hujumidir. Bundan tashqari, Shami hujumga ko'pchiligi Iroq lahjalarida so'zlashuvchi xorijiy isyonchilar boshchilik qilganini ta'kidlaydi. 21 yanvar kuni IShID hujum uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oldi va keyinroq jangarilar qamoqxona oshxonasi xodimlarini asirda ushlab turgani aks etgan videoni tarqatdi. AQSh havo hujumlaridan so'ng IShIDning 300 nafar jangarisi taslim bo'ldi, kurdlar qamoqxona nazoratini to'liq qo'lga olganini e'lon qildi. Ommaviy axborot vositalari bir necha kun davom etgan hujumda kamida 27 kurd jangchisi va 180 mahbus halok bo'lganini va dastlab qochib ketgan 400-500 mahbusning aksariyati qo'lga olinganini ilgari surildi.³

¹ Mina al-Lami, 2019, o'sha manba.

² Cafarella J., Wallace B. and Zhou J., 2019, o'sha manba.

³ "U.S.-Backed Forces Struggle to Contain Islamic State in Battle Over Syrian Prison", Wall Street Journal, Jan. 23, 2022 // https://www.wsj.com/articles/u-s-backed-forces-struggle-to-contain-islamic-state-in-battle-over-syrian-prison-11642948169?utm_source=iterable&utm_medium=email&utm_campaign=3580773 ;

"Syrian Kurds say Islamic State militants surrender after prison raid" Reuters, January 25, 2022, <https://www.reuters.com/world/middle-east/syrian-kurds-say-islamic-sate-militants-surrender-after-prison-raid-2022-01-24/>

IShID bugunga kelib ancha zayiflashgan, nazoratida biron shahar yoki hudud borligini aytish qiyin. Shu bilan birga, o'z faoliyatini davom ettirmoqda va dunyoga terror hurujlari bilan tahdid solmoqda.

Umuman olganda, IShID Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan terrorchi tashkilot deb topilgan. U askarlar va tinch aholi, jumladan, jurnalistlar va yordam xodimlarining boshlarini kesib tashlash va boshqa turdagi qatl qilish hamda madaniy meros obyektlarini vayron qilish bilan ayblanadi. Xalqaro hamjamiyat IShIDni inson huquqlarini ommaviy ravishda buzish, genotsid, urush jinoyatlari va insoniyatga qarshi jinoyatlar uchun javobgar deb biladi. Guruh shimoliy Iroq va Suriyada yezidiylar va nasroniylarga qarshi jiddiy miqyosda genotsid amalga oshirgan va o'z hukmronligi davrida shia musulmonlarini muntazam ravishda ta'qib qilgan. Ayollar va bolalarni qul qilish, muntazam zo'ravonlik va zo'rqlashda ayblanadi. Mosul, Raqqa, Halab, Kobani va boshqa ko'plab shaharlarda musulmon sunniylarga og'ir talofatlar bergani va dunyo bo'ylab yuzlab terror xudkushlarini amalga oshirishda ayblanadi va javobgar deb topilgan.

Mavzuga oid savollar:

1. IShID qanday paydo bo'ldi?
2. IShIDning diniy da'volari va rivoyatlari qanaqa va unga qarshi dunyo islom olimlarining fikri qanday?
3. IShIDning jinoyatlari haqida nimalarni bilasiz?
4. IShID qanday qilib kuchayib ketdi?
5. IShIDning tor-mor etilishi va mag'lubiyatga uchrashi?
6. IShIDning hozirgi holati qanaqa?
7. Qaysi davlatlarda IShID o'z faoliyatini olib bormoqda?
8. IShIDning insoniyatga qarshi jinoyatlari haqida nimalarni bilasiz?

2-MAVZU. YAMANDAGI INQILOB VA NIZOLAR

Reja:

1. Yamanning qisqacha tarixi
2. Janubiy va Shimoliy Yaman davlatlarining qurilishi
3. Birlashgan Yaman ammo tugamagan ichki nizolar

Tayanch tushunchalar va iboralar: “Baxtli Arabiston”, Yaman sotsialistik partiyasi, Janubiy va Shimoliy Yaman, birlashgan Yaman, salafiylar zaydiylar, husiylar, Yaman hukumati.

Bir paytlar mintaqaning eng baxtli va gullab-yashnagan mamlakati bo'lgan va rimliklar bosib olgandan keyin farovon va unumdor degan ma'noni anglatuvchi "Arabia Feliks" (Baxtli Arabiston) deb atagan Yaman ko'p yillar davomida ichki nizolar va inqiloblar bilan kurashmoqda.¹ Ummon va Saudiya Arabistoni o'rtasida joylashgan Yaman, dengizga va dengiz savdosiga ochilgan ko'rfazdagi Arabiston yarim orolining yuzi bo'lsa, Bob al-Mandeb bo'g'ozi nafaqat Yamanni, balki Eritreya, Sudan, Misr, Isroil, Iordaniya, shuningdek, Saudiya Arabistoni kabi mamlakatlarni Hind okeaniga va shu tariqa jahon savdosiga bog'laydi.² Shunindek, Bosfor dengiz yo'llari ichida neft tashish bo'yicha dunyodagi to'rtinchi eng muhim nuqta hisoblanadi va faqat 2013 yilda Bab'ul Mandep bo'g'ozi yordamida kuniga 3,8 milliard barrel neft tashilgan.³ Yamanning ushbu strategik joylashuvi mamlakat ichidagi tarixiy nizolar va mojarolar, jumladan, mintaqaviy-xalqaro ishtirokchilar bilan bog'liq bo'lgan global tus olgan mojaro va fuqarolar urushi jarayonini tushunishda muhim nuqtani tashkil etadi.

Yamanning qisqacha tarixi

Arabiston yarim orolining janubi-sharqida joylashgan Yaman 75 000 kvadrat kilometr maydonga ega va Qizil dengizning Hind okeaniga kirish eshigi hisoblanadi. Yaman ana shunday strategik joylashuvi bilan butun dunyo tarixida hamisha buyuk davlatlarning e'tiborini tortgan, biroq hech bir xorijiy davlat bu davlat ustidan muvaffaqiyatli boshqaruv o'rnatishga olmadi.

Qadimgi kitoblarda Yaman al-Maymun, Arabiyetus'saide, l'Arabie heureuse, Arabia Felix deb atalib, Yamanning baxtli va farovon mamlakat ekanligi ta'kidlangan. Buning sababi shundaki, u Qizil dengizni Hind okeani bilan bog'laydigan joy bo'lgani uchun savdo markazidir. Biroq mamlakatning hozirgi ahvoli bu gaplardan yiroq.

Miloddan oldin Seba malikasi Belkis (Белкис до Христа) bilan tanilgan, mamlakat uzoq yillar Habash podsholigi ta'sirida bo'lgan, uzoq yillar Rim va Forslar tomonidan bosib olingan va Hz. Ali tomonidan 632 yilda islomni qabul qilingan. Muhammad (A.S) vafotidan keyin Yaman qabilalari qo'zg'olon ko'tardilar ammo birinchi xalifa Hz. Abu Bakr Yamanni nazorat ostiga oldi va Arabiston yarim orolining yaxlitligini tiklaydi. Yaman xalqi Hz/ Alini juda yaxshi

¹ YEMEN: A Brief Background, <https://unfoundation.org/what-we-do/issues/peace-human-rights-and-humanitarian-response/yemen-a-brief-background/> Ma'lumot olingan sana: 19.09.2022.

² Alain G., Les damnés de la mer: les pirates somaliens en mer Rouge et dans l'océan Indien, Diplomatie, 40, 2009, http://archives-fig-st-die.cndp.fr/actes/actes_2009/gascon/article.html Ma'lumot olingan sana: 19.09.2022.

³ U.S. Energy Information Administration, World Oil Transit Chokepoints, Overview, 2014 https://www.connaissancedesenergies.org/sites/default/files/pdf-pt-vue/world_oil_transit_chokepoints.pdf: Ma'lumot olingan sana: 20.09.2022.

ko'rganlari uchun shialikni qabul qiladilar. Shialik dinining bir tarmog'i bo'lgan Zaydiylik IX asrda Yamanda sulola tuzadi.¹

Salahaddin Eyyubiyning ukasi Turxonshoh 1173-yilda Yamanni bosib oladi, keyin ularni vorislari deb qaraluvchi Mamluklar davlatiga o'tadi. Yavuz Sulton Salimning Misr yurishi chog'ida Mamluklar davlati tugatilgach, mamluklarning Yaman hokimi 1517-yilda Yamanni Usmonlilar qo'liga topshiradi. Biroq 1536 yildan boshlab Buyuk Qosim boshchiligidagi Zaydiy qabilalari isyon ko'taradi va u bir to'xtab bir boshlanib 1676 yilgacha davom etadi. 1676-yil Imom Ismoil vafotidan keyin Yaman yana turklar hukmronligi ostiga o'tadi. Ammo, Usmonli davlati Yaman ustidan to'liq hukmronlik qilgan deb bo'lmaydi. Chunki, Usmonlilar Zaydiy qabilalari bilan murosa qilishga majbur edi va boshqa davlatlar bilan to'g'ridan aloqalardan tashqari Zaydiy qabilasi ichki ishlarida mustaqil edi.²

Bundan tashqari, Janubiy Yaman, Aden va uning atrofidagi hududlar 1513-1518, 1538-1547 yillar orasida Portugaliya hukmronligi ostida edi. 1547-1645 yillarda Usmonlilar hukmronligiga bir muddat o'tgan bo'lsada, 1645 yildan keyin esa Lahich mahalliy sultoni hukmronligi ostida bo'lgan. Inglizlar Hindistonni bosib ola boshlagan paytlarda Hindistonga boradigan yo'l ustida joylashgan Janubiy Yamanni 1839-yilda bosib oladi. Ushbu sanadan keyin Janubiy Yaman to'liq mustaqillikka erishgunga qadar Britaniya hukmronligi ostida qoladi.³

Janubiy va Shimoliy Yaman davlatlarining qurilishi

Janubiy Yaman 1967-yilgacha inglizlar qo'l ostida ekan, shimoliy Yaman 1918-yil Birinchi Jahon urushi tugashi arafasida Hamiduddinlar oilasidan Zaydi Imom Yahyo boshchiligida mustaqilligini e'lon qiladi. Shia Zaydiylarining e'tiqodiga ko'ra, xalqqa shia imomlari rahbarlik qilishlari kerak, chunki hukmronlik huquqi Payg'ambar avlodlaridan bo'lgan imomlarning huquqidir. Imom Yahyo asos solgan tuzum shialikka asoslangan monarxiya bo'lib, bu tuzum davlat amaliyoti sifatida 1948 yilgacha davom etdi. 1948 yil avgust oyida saroy to'ntarishi natijasida Imom Yahyo o'g'li Ahmad tomonidan lavozimidan chetlashtiriladi va ko'plab ichki tartibsizliklardan so'ng Imom Ahmad mamlakatni nazoratga oladi. Ba'zi manbalarga ko'ra, Imom Yahyo Al-Ahror inqilobi natijasida ag'dariladi.⁴ Al-Ahror inqilobi bilan Shimoliy Yamanda Milliy

¹ Armaoğlu F., Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1989, s. 174.

² Armaoğlu F., 1989, o'sha manba 175-bet.

³ Clark V., Yemen: Dancing on the Heads of Snakes. London: Yale University Press, 2010.

⁴ al-Abdin A. Z., The Free Yemeni Movement (1940-48) and Its Ideas on Reform. Middle Eastern Studies, Vol. 15, No. 1 Jan., 1979, pp. 36-48, <https://www.jstor.org/stable/4282728>

majlis quriladi va parlamentar boshqaruv o'rnatiladi. Ammo ko'p o'tmay Imom Ahmad yana monarxiya tizimini qayta tiklaydi.

Imom Ahmad ingliz ta'sirini muvozanatlash maqsadida sovuq urush davri qutblaridan biri bo'lgan Sovet va Xitoy blokiga yaqinlashdi va mintaqada Misr bilan yaqin aloqada bo'ldi. Bu yo'nalishda Shimoliy Yaman 1958-yilda Misr va Suriya ittifoqchiligida qurilgan "Birlashgan Arab davlati"ga 1961-yilda a'zo bo'ldi, biroq o'sha yili ittifoq tarqatib yuborildi. 1962-yilda vafot etgan Imom Ahmadning o'rniga uning o'g'li Imom Bedr o'tgan bo'lsa-da, polkovnik Sallal Misrning kuchli dastaklari bilan mamlakatda harbiy to'ntarish amalga oshirib, "Shimoliy Yaman Respublikasi"ni tuzdi.¹

Inglizlarning qo'l ostida bo'lgan Janubiy Yamanda dastlab Sharq, G'arb va Adan ko'rinishidagi uch boshqaruv tuziladi va shu tariqa shimoldagi Zaydiylar bilan janubdagi sunniylar o'rtasida muvozanatni saqlashni maqsad qiladi. 1952-yilgi Misrdagi davlat to'ntarishi bilan arab millatchiligi asoschisi Jamal Abdul Nosirni hokimiyatga kelishi va 1956-yilgi Suvaysh inqirozi Yamanga ta'sir qilmay qolmasdi. Buni sezgan inglizlar Janubiy Yamanni qattiqroq nazorat ostiga olish maqsadida bu yerda protektoratlarni birlashtirishga qaror qiladi va 1959 yil 11 fevralda Janubiy Arab Amirliklari Federatsiyasini tuzadi. Bu federatsiya 1963-yil Janubiy Arabiston Federatsiyasi nomini oldi.²

Janubiy Yamandagi inglizlar hukmronligi mintaqaga liberal g'oyalar, turli tuzilmalar va harakatlar olib keldi, marksistik, sotsialistik tashkilotlar va uyushmalar paydo bo'ldi. Mintaqaviy jihatdan o'sha davrning mashhur shaxsi Misr Prezidenti Jamal Abdul Nosir va u rahbarlik qilgan arab sotsializmi g'oyalari Janubiy Yamanda ham o'z javobini topdi va Nosirparast tashkilotlar tuzildi. 1963 yilda Misr tarafdori Katan ash-Shaabi boshchiligida Sanoda tashkil etilgan Milliy ozodlik fronti (NLF) mintaqada inglizlarga qarshi qurolli qo'zg'olon ko'tardi.³ Bu qurolli qarshilikdan so'ng, 1967-yilda inglizlar Yamandan o'z qo'shinlarini olib chiqib ketishganida, Janubiy Yaman Xalq Respublikasi tashkil topdi. 1969-yilda Milliy ozodlik frontining sovetparast qanoti hokimiyatni qo'lga kiritgach, al-Shaabi ag'darildi, marksistik rejim o'rnatildi va davlat nomi 1970-yil 30-noyabrda Janubiy Yaman Xalq Demokratik Respublikasiga o'zgartirildi.⁴

Qurulgan har ikki Yaman davlatida tinchlik bo'lmadi. Shimolda polkovnik Sallalning hukumatini birinchi Misr va keyin Sovet Ittifoqi tanidi ammo monarxiyaning ag'darilishiga qarshi reaksiyalar AQSh, Buyuk Britaniya,

¹ Clark V., 2010, o'sha manba.

² Carapico S., The Economic Dimension of Yemeni Unity, Middle East Report 184 23, 5(9), 1993, p. 11.

³ Al-Deen S. M., Federalism in Yemen: A Catalyst for War, The Present Reality, and the Inevitable Future, The Sana'a Center for Strategic Studies, 2019, http://sanaacenter.org/files/Federalism_in_Yemen.pdf

⁴ Al-Deen S. M., 2019, o'sha manba.

Saudiya Arabistoni va Erondan keldi. Natijada Sallal respublikasiga qarshi Saudiya Arabistoni o'z chegarasiga yaqin hududlarda Shia Zaydiylariga harbiy texnika va qurol-yaroq bilan yordam bera boshladi. Bu Shimoliy Yamanni uzoq davom etgan ichki nizoga, ya'ni fuqarolar urushiga sabab bo'ldi. Ma'lumotlarga ko'ra, 1962-70 yillardagi monarxistlar va respublikachilar o'rtasidagi fuqarolar urushida ko'plab Misr va Saudiya askarlari, shuningdek, yamanliklar halok bo'ldi. Urush respublikachilarning g'alabasi bilan yakunlangan bo'lsa-da, qurbonlar soni 100-200 ming kishi orasida ekanligi aytilgan. Xatto, Shimoliy Yaman o'sha paytda Misr armiyasining yuqori harbiy yo'qotishlari tufayli "Misr Vetnami" deb ta'riflangan.¹

Fuqarolar urushida respublikachilarni g'alabasi ham Shimoliy Yamanga tinchlik olib kelmadi. 1974-yil boshqa bir Misrparast polkovnik al-Hamdiy harbiy to'ntarish qilib hokimiyatni egallasa, 1977-yilda polkovnik al-Hamdiy o'ldirilib, uning o'rinbosari al-Gasmi hokimiyatga keladi, ammo, 8 oydan keyin u ham xuddi shunday o'ldiriladi. Faqat 1978 yilda Shimoliy Yaman Arab Respublikasining rahbari bo'lgan Ali Abdulloh Solih (Saleh) vaziyatni bir muncha tinchlantirishga erishdi. Solih hokimiyatga kelganidan keyin mamlakatda kommunistlar bilan ziddiyatlar kuchaysa-da, bu tartibsizlikni tinchlantirish uchun 1980 yilda hukumat tomonidan milliy dialog boshlanadi, unda barcha siyosiy guruhlar (musulmon birodarlar, baaschilar, marksistlar, liberallar, mustaqillar) hukumat tomonidan taklif qilinadi. Ikki yil o'tgach, bu guruhlarining barchasini o'z ichiga olgan "Umumiy xalq kengashi" tashkil etiladi.²

Janubiy Yamanda ham hokimiyat uchun kurash to'xtamadi. 1978 yili davlat to'ntarishi bilan hokimiyatga kelgan Abdulfattah Ismoil, Milliy ozodlik fronti nomini Yaman Sotsialistik partiyasiga o'zgartirdi. Bu jarayonning davomi sifatida 1980-yilda ichki to'ntarish natijasida hokimiyatdan ag'darilgan va Sovet Ittifoqiga surgun qilingan Ismoil 1985-yili surgundan qaytadi va mamlakatda jiddiy ichki urush boshlanadi. Qonli fuqarolar urushi natijasida minglab insonlar hayotdan ko'z yumgan bo'lsa, Ismoil vafot etdi va hokimiyat tepasida bo'lgan uning raqibi Ali Nosir Muhammad Shimoliy Yamandan panohtopadi.³ Shimoliy Yaman bilan birlashish g'oyasiga nisbatan mo'tadilroq va iliqroq bo'lgan Moskvaparast Yaman Sotsialistik partiyasining bosh kotibi Ali Salim al-Beyd 1986 yilda hokimiyat tepasiga keladi va shu tariqa 1990 yilda tashkil etilgan Yaman Respublikasiga yo'l ochiladi.

¹ Corcoran M., Timeline: A Century of Conflict in Yemen, ABC News, 2015.

² Corcoran M., 2015, o'sha manba.

³ Day S., The Political Challenge of Yemen's Southern Movement, Carnegie Endowment, 108. 2010.

Birlashgan Yaman ammo tugamagan ichki nizolar

Yamanning birlashish g'oyasi har doim bo'lgan. Janubiy Yamanda inglizlarning hokimiyati sal kam 1970-yilgacha davom etishi bu g'oyani amalga oshirish imkonini bermagan. Shunga qaramay, Janubdagi Adan, shimoldagi Sano va Taiz birlashish tarafdori millatchilar to'plangan shaharlarga aylandi. Britaniya mustamlakasi janubdan chiqib ketib, shimolda respublika tashkil etilgach, yamanlik ziyolilar va millatchilar birlashish o'z-o'zidan bo'lishini ta'kidladilar. Biroq, hech qancha vaqt o'tmay shimolda boshlangan ichki nizo va janubdagi hokimiyat uchun kurash birlashish g'oyasini orqaga surib keldi.

Bu orada 1972-yilda Liviya rahbari Muammar Qaddafiy vositachiligida 1972-yil 28-noyabrda tomonlar Tripolida poytaxti Sana bo'lgan Yaman davlatini birlashtirish to'g'risida shartnoma imzoladilar. Biroq, bu kelishuvni amalga oshirishning iloji bo'lmadi. 1979 yilda ikki Yaman o'rtasida chegara hududlar uchun urush boshlandi, bu urushda AQSh va Sovet Ittifoqi ham ishtirok etdi. Janubiy Yaman Sovetlar va Kuba ko'magida Shimoliy Yaman hududiga hujum qilganda, AQSh va Saudiya Arabistoni Shimoliy Yamanga qurol-yarog' va harbiy yordam berdi. Urush Arab Ligasi imzolagan sulh bitimi bilan yakunlandi. O't ochishni to'xtatishdan 14 kun o'tib Yamanning ikki davlat rahbari qo'shilish bitimini imzoladi, ammo bu kelishuvni ham amalga oshirishning imkoni bo'lmadi.¹

Ikki Yamanni birlashtirish yo'lidagi eng muhim motivatsiya manbalaridan biri 1984 yilda Saudiya Arabistoni va Yaman chegaralari hali to'liq aniqlanmagan shimoldagi Marib'ul Javf hududida neftning topilishi edi.² Saudiya Arabistoni va AQSh birlashgan va neftga ega sovet tarafdori Yaman g'oyasidan qo'rqishgan bo'lsa-da, 1989 yilda Berlin devorining qulashi va ikkala Yamanda ham oxirigacha birlashish istagi holatni o'zgartirgan edi. 1980-yillarda, Sovetlarning ta'siri sezilarli darajada yo'qolgan paytlarda ikki Yaman davlati 1989-yilda neft konlarida birgalikda qidiruv ishlarini olib borish to'g'risidagi shartnoma birinchi marta imzolanadi. Birlashish yo'lida 1986 yilda Janubiy Yaman Sotsialistik partiyasi ichidagi 12 kunlik hokimiyat uchun kurash natijasida Prezident Ali Nosir Muhammad o'zining 40 ming tarafdori bilan Shimoliy Yamandan panohtopadi. Raqibi Abdulfattoh Ismoil hayotdan ko'z yumadi. Birlashish yo'lida bo'lgan ikki davlat o'rtasidagi munosabatlar bu holat bilan yana keskinlashgan bo'lsada, muammo Quvayt va Liviya vositachiligida tez va yuqori darajada hal qilinadi. Bu

¹ Katz M., Yemeni Unity and Saudi Security, Middle East Policy, 1. 1992.

² Day S., 2010, o'sha manba, 6-bet.

jarayon oxirida umumiy konstitutsiya loyihasi kelishib olinadi va 1990 yil 22 mayda poytaxti Sana bo'lgan Yaman Respublikasi tashkil etiladi.¹

Birlashgan Yamanda ham nizo va to'qnashuvlar tugamadi. Shimoliy Yaman rahbari Solih mamlakat prezidenti, janub rahbari Al-Bayd esa prezident o'rinbosari (vise prezident) bo'ldi. Mamlakat bosh vaziri janubdan Haydar al-Attas bo'ldi. Hukumatning asosiy organi 5 nafar, shimoldan 3 nafar va janubdan 2 nafar yamanlikdan iborat bo'lsa-da, birlashishdan so'ng yangi tashkil etilgan tizimda hokimiyatning asosiy kuchi shimol yetakchisi Solih egallab turdi.² Boshqa tomondan, ikki tomonning qo'shinlari birlashmagan edi. Ya'ni bir davlatda ikki mustaqil qaror qabul qilish va harakatlanish kuchiga ega armiyani bo'lishini o'zi mamlakatni strukturaviy birlashmaganini ko'rsatardi.³

Shuningdek, birlashish yo'lidagi Yamanning Saudiya Arabistoni va Fors ko'rfazi mamlakatlari tomonidan qo'llab-quvvatlangan Shimoliy Yaman iqtisodiyoti janubdan kuchliroqdir. Janubiy Yaman siyosiy, harbiy va iqtisodiy jihatdan Sovet Ittifoqining yordamiga qaram, ammo 1980-yillarning oxirida Sovet Ittifoqi tanazzulga uchragan va 1990 yilda qulashi sababli Janubiy Yaman iqtisodiyoti qiyinlashdi. Birlashgandan keyin poytaxt Sana sifatida qabul qilingan bo'lsa-da, iqtisodiy markaz Janubiy Yamandagi Aden shahri bo'lib, u yerda shaharning eng yirik porti joylashgan.⁴

Aslida urush va nizolardan boshi tinmagan har ikki Yaman birlashgandan oldin ham birlashgandan keyin ham iqtisodi juda nochor ahvolda qolgandi. Bir tarafdin ishsizlik va kambag'allikning oshib borishi boshqa tomondan resurslar uchun elitalar o'rtasidagi kurash mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan tarang ahvolga olib kelgandi.

Hokimiyat va resurslar uchun kurash 1992-yil kuz oylarida janubiy siyosatchilarning Sanada o'ldirilishiga sabab bo'ldi. Bu orada saylov bo'lishi kerak edi, u ham olti oyga kechikib 1993-yil 27-aprelida bo'lib o'tdi. Saylovda Solihning partiyasi hisoblanuvchi Umumxalq kengashi partiyasi parlamentdagi jami 301 deputatdan 143 o'rin bilan parlamentning ko'p qismini qo'lga kiritdi.⁵ Solih tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan salafiy partiya Isloh partiyasi ikkinchi partiya sifatida 62 o'rinni, asli janubiy yamanlik bo'lgan Yaman Sotsialistik partiyasi esa uchinchi partiya sifatida 57 o'rinni qo'lga kiritdi. Saylovlar natijasida Umumxalq partiyasi va Isloh partiyasi o'rtasida koalitsiya tuzildi, ammo Adenda joylashgan janubliklar shimol hukmronligi ostida tuzilgan yangi hukumatni qabul

¹ Katz M., 1992, o'sha manba, 4-bet

² Katz M., 1992, o'sha manba, 3-4 betlar.

³ Day S., 2010, o'sha manba, 4-bet.

⁴ New York Times, 1990.

⁵ Day S., 2010, o'sha manba, 5-bet.

qilmagani va talab bilan boshlangan to‘qnashuvlar bosqichma-bosqich ichki urush muhitini yaratdi. Urushda shimol armiyasi janubni mag‘lub etganidan so‘ng, janub rahbari al-Bayd mamlakatni tark etdi, unga Yamanda o‘lim jazosi qo‘llanildi va Human Rights Watch hisobotiga ko‘ra, 1500 kishi halok bo‘ldi va 6000 ga yaqin odam fuqarolar urushida yaralangan.¹ Bu jarayondan keyin qochgan janubiliklarning ish joylari va uylari shimolliklar tomonidan bosib olindi, ularning uy-joylari tortib olindi va bu holat janubiylarning shimolliklar tomonidan mustamlaka qilinganligi haqidagi gaplarni keltirib chiqardi.² Natijada nizo davomiylik tusiga kirdi, vaqti-vaqti bilan bu nizo jiddiy janglarga aylandi. Shunday mojarolardan biri 2007-2008 yillari bo‘lib o‘tdi, janubliklar alohida ajralib chiqish talablari bilan chiqdi.

Bu paytda bir zamonlar shimoliy Yamandan Saudiya Arabistoniga qochgan Zaydiylar etakchilari Yaman birlashganidan keyin mamlakatga qaytib siyosiy harakatlar tuza boshlagandi. Shulardan biri Shayx Husayn Badraddin al-Hutiy boshchiligida 1991-yilda tashkil etilgan Mo‘min yoshlar harakati bo‘lib keyinchalik u Al-Haqq partiyasiga aylanadi. Maqsadlari Yamanda shialik va hususan Zaydilikni saqlanib qolishini himoya qilish bilan birga, Amerika, Isroil va Yahudiylikka qarshi kurashuvchi ushbu harakat namoyondalari Hutilar yoki Husiylar hamda Ansor Alloh yoki Shabob al-Mo‘minin deb nomlanadi.³

Al-Hutiy va uning tarafdorlari 90-yillarda siyosatga kirib kelib, Solih hukumatiga qarshi fikrlarini ilgari surib kelgan bo‘lsa-da, Husiylar va Solih hukumati bilan jiddiy qarama-qarshilik 2003-yil AQShning Iroqga bostirib kirishi va 2004-yil Al-Qoidaga qarshi kurash maqsadida Yamanni AQSh harbiylari tomonidan bombalashi bilan boshlandi. Husiylar Solih hukumatini AQShga yordam berganlikda aybladi, Solihga qarshi kurashda Husiylarga hukumatdan norozi bo‘lib yurgan janubiy yamanliklar yordam bera boshladi. Keyinchalik urush Shimoliy Yamanda kuchaydi. Sababi Zaydiylarning aksaryati shimolda yashardi. Husiylarga qarshi Yaman armiyasining harbiy amaliyoti natijasida 2004-yilda husiylar yetakchisi Husayn al-Hutiy o‘ldiriladi, uning o‘rniga 2006-yil boshida otasi Badraddin al-Husiy, keyin esa ukasi Abdulmalik al-Husiy keladi.⁴

Husiylar va Yaman hukumati kuchlari o‘rtasida 2004-2010 yillar oralig‘ida jami oltita yengil shiddatli fuqarolik urushlari bo‘lib o‘tdi. 2009-yilda Qatar amiri vositachiligidagi mojaroni tinchlantirish urinishi davri ham bo‘lgan. Ushbu

¹ Corcoran, 2015, o‘sha manba.

² Day S., 2010, o‘sha manba, 6-bet.

³ Al-Deen S. M., 2019, o‘sha manba.

⁴ Исаев Л., Коротаев А., Йемен: неизвестная революция и международный конфликт. Мировая экономика и международные отношения, 2015, № 8, с. 78-88.

urushlarda taxminan 100 000 shimoliy yamanliklar boshqa hududlarga ko'chib o'tishga majbur bo'ldi.¹

Bu vaqtda Yamanda Al-Qoida terror tashkilotining Yaman qo'li tashkil topgandi. Yaman Al-Qoidasi AQShning Yamandagi elchixonasiga va harbiylariga muntazam terror hurujlarini qilib turardi. Qolaversa, ancha oldin boshlangan Saudiya tomonidan qo'llab quvvatlanib kelgan vahobiylik va salafiylik harakatlari kuchayib boradi.

2011-yilda butun Arab Mag'ribini qamrab olgan keyin Yaqin Sharqqa kirib kelgan Arab bahori paytida Yamanda vaziyat yanada yomonlashdi. Solih ikki muhim kuch bilan koalitsiya tuzib o'z hokimiyatini mustahkamladi: 1-zirhli brigada qo'mondoni general Ali Muhsin va shimoldagi ikki yirik qabiladan biri bo'lgan Hoshid konfederatsiyasi yetakchisi va "Musulmon birodarlar"ning Yamandagi bo'limi Isloh partiyasi rahbari Hamid Al Ahmar.² Namoyishlar to'g'ridan-to'g'ri o'ttiz yildan ortiq hokimiyatda bo'lgan Solih va uning koalitsiyaga asoslangan hokimiyatini nishonga oldi va hukumat armiyasi namoyishchilarni zo'ravonlik bilan bostirilishiga harakat qildi.³

Uzoq davom etgan norozilik namoyishlaridan so'ng prezident Ali Abdulla Solih avvaliga 2011-yil oktabrida hokimiyatni tark etishini e'lon qildi, keyin esa 2011-yil 23-noyabrda rasman iste'foga chiqdi. Ma'lumotlarga ko'ra, Liviya rahbari Muammar Qaddafiyning halokatli tarzda o'ldirilgani, armiyaning o'z ichida bo'linib ketgani va Birlashgan Millatlar Tashkiloti Xavfsizlik Kengashining uning o'z lavozimini zudlik bilan tark etishi, aks holda uning aktivlari muzlatilishi va embargo joriy qilinishi haqidagi qarori Solihning iste'foga chiqishida asosiy omil bo'lgan. Fors Ko'rfazi hamkorlik kengashining sa'y-harakatlari bilan Saudiya Arabistonida Qirol Abdullohning yonida iste'foga chiqqan va davolanish uchun AQShga ketgan Solihning vakolatlari uning yordamchisi Abid Rabbu Mansur Hadiyga o'tdi.⁴

Hadiynin prezident bo'lishidan keyin ham Yamanda barqarorlikka erishib bo'lmadi. Birinchidan Hadiy hokimiyatini Husiylar va boshqa ko'plab etnik qabilalar tan olmadi, chunki uni Solih hokimiyatga qo'yib ketgandi. Ikkinchidan, Hadiy ma'muriy-hududiy islohot qilish orqali mamlakatni oltita hududga bo'lish rejasini ma'lum qilishi yanada buyuk norozilikka sabab bo'ldi. Uchunchidan, Hadiyning zayifligidan foydalangan va Zaydiylarning dushmani bo'lgan Ahmar

¹ What is The Houthi Movement?, Tony Blair Institute for Global Change, 2016. <https://institute.global/insight/co-existence/what-houthi-movement>

² Исаев Л., Копотаев А., o'sha manba.

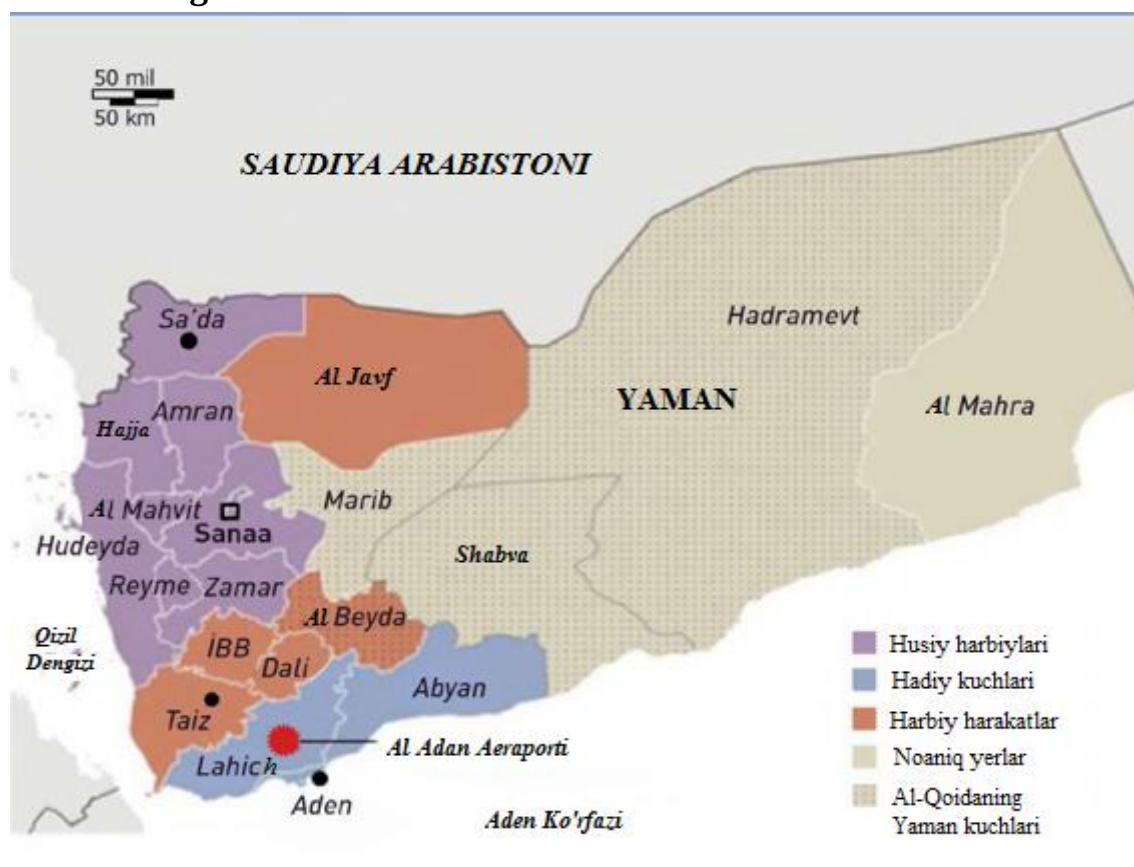
³ Cole S. The Economic Disaster Behind the Yemen Civil War. The Foreign Analyst, 2019. <http://theforeignanalyst.com/the-economic-disaster-behind-the-yemen-civil-war>.

⁴ Finn Tom, "Yemen President Quits After Deal in Saudi Arabia", The Guardian, November 23, 2011.

oilasining hukumatni barcha kuchlarini egallab olishi edi. Boshqa tomondan, Yaman Saudiya Arabistoni va AQSh, shuningdek, xalqaro raqiblari bo'lgan Eron, Rossiya va Xitoy bilan geosiyosiy to'qnashuv hududlardan biriga aylandi. Shuningdek, "Al-Qoida"ni o'z ichiga joylashtirgani sababli AQSh tez-tez aralashib turadigan va harbiy amaliyot o'tkazadigan poligoniga aylanib qoldi.

2015-yilgi Husiylar bilan jangda Hadiy Saudiyaga qochib ketadi va u Saudiya Arabistonidan Fors ko'rfazi davlatlari, Arab Ligasi va xalqaro hamjamiyatni mamlakatdagi vaziyatni to'g'irlash uchun husiylarning harakatini to'xtatish uchun harbiy aralashuvga chaqirdi. Saudiya Arabistoni boshchiligidagi o'nta davlat, jumladan Ummondan tashqari Fors ko'rfazi davlatlari bu chaqiruvga 2015-yil 26-martda boshlangan "Hal qiluvchi bo'ron" operatsiyasi bilan javob berdi va Hadiyni hokimiyati yana qayta tiklandi.¹

1-rasm. Saudiya boshchiligidagi koalitsion kuchlarning Yamanga kirishidan oldingi holat

Manba: Reuters, M. Izady, Gulf/2000 Project, Columbia University, 2015.

2015-yildan beri Yamanga koalitsiya tomonidan amalga oshirilgan harbiy aralashuv dengiz blokadası, havo operatsiyalari va Yaman hukumati harbiy

¹ Niaz Ahmed, Yemeni Civil War: Causes, Consequences and Prospects, Jurnal Dinamika Pemerintahan Vol.2, No. 2, Agustus 2019, pp. 82-91.

kuchlarini logistika bilan ta'minlashni o'z ichiga olgan bo'lsa-da, operatsiyadan ko'zlangan asosiy maqsad husiylarning olg'a siljishining oldini olish va mamlakatda barqarorlikni ta'minlash edi. Ammo bu harbiy harakatlardan mamlakat gumanitar inqirozga uchradi. The Armed Conflict Location and Event Data Project hisobotiga ko'ra, 2015 va 2019 yillar oralig'ida Saudiya Arabistoni boshchiligidagi koalitsiya Yamanda tinch aholini to'g'ridan-to'g'ri nishonga olish bilan bog'liq xabar qilingan taxminan 11,700 o'limning 8,000 dan ortig'i uchun javobgar hisoblanadi. Xuddi shu hisobotda keltirishicha, 11,700 tinch aholi o'limidan taxminan 4,500 tasi to'g'ridan-to'g'ri nishonga olingan. 2015-2021 yillarda Yamanda vafot etganlar soni 145.000 dan ortiq kishini tashkil qildi.¹

Hadiy hukumati Saudiya Arabistoni va uning ittifoqchilaridan yordam olgan bo'lsa, Husiylar Erondan iqtisodiy yordam ola boshladilar. Elizabet Kendall, Atlantika Kengashi uchun qilgan hisobotida, AQSh razvedka hujjatlariga asoslanib, Eron tomonidan husiylarga to'g'ridan-to'g'ri yordam bo'lmagan bo'lsa-da, 2004 va 2010 yillar oralig'ida Yaman hukumati va husiylar o'rtasidagi to'qnashuvlarda, Erondan moliyaviy yordam olgan bo'lishi mumkin. Husiylar shialiklarga mansubligi Eron tizimini eksport qilishda pragmatik bo'lgan qurol va moliyaviy yordam olishini yozadi.² Eron uchun ham mazhab ham Yamanning dengiz yo'llari bo'yicha geosiyosiy maqsadlarida Saudiya Arabistoni bilan raqobat qilishida husiylar bilan hamkorlik juda muhimdir.

So'ngi paytlarda, ISHID terror tashkilotining faolligi Yamanda xavfsizlikni yanada izdan chiqarmoqda.³ Bir tomondan qabilachilik va mazhab urushlari boshqa tomondan tashqi kuchlarning geosiyosiy to'qnashuvlari maydoniga aylangan Yamanda tinchlikni o'rnatish juda murakkab bo'lib bormoqda. 'Sovuq urushi' davrida AQSh va Sovet Ittifoqining ideologik va harbiy to'qnashuvlarining ta'sirida qolgan Yaman hokimiyat uchun kurash, qabilalar va mazhaplar orasidagi murosasizlik bir paytlar barakatli yerlar deb ta'riflangan mamlakat bugun juda harob holatga kelib qolgan. Bundan shuni hulosa qilish mumkinki, har bir davlat va har bir millat o'z taqdirini, o'zining ichki muammosini tinch va murosali yo'li bilan hal qilishdek oliy ne'mat yoqdur. Zero, tinchlikni qadriga yetmaslik, murosasizlik, mazhabchilik va qabilachilik tashqi kuchlar uchun o'zlarining siyosiy maqsadlari uchun katta o'lja bo'lib hizmat qiladi holos.

¹ Sharp M. J., Yemen: Civil War and Regional Intervention. Congressional Research Service, 2021. <https://fas.org/srg/crs/mideast/R43960.pdf>

² Kendall E., Iran's fingerprints in Yemen: Real or Imagined?, The Atlantic Council, 2017. https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2017/10/Irans_Fingerprints_in_Yemen_web_1019.pdf, pp. 2-3.

³ Фролов А.В. Йемен: маргинальная война?. – Обозреватель-Observer. – 2017. – № 12. – С. 31-43.

Ma'ruza bo'yicha savollar:

1. Nega Yamanda ikki davlat paydo bo'ldi?
2. Yamandagi ichki nizo va ziddiyatlar sabablari nimada?
3. Yamanning birlashishi qanday sodir bo'ldi?
4. Nega birlashgan Yamanda tinchlik o'rnatilmadi?
5. Yamandagi inqilob va nizolarda tashqi kuchlarning o'rni va ta'siri qanday?
6. Yamanda tinchlikni ta'minlashga ta'sir qiluvchi omillarni ayting?
7. "Arab bahori" inqiloblaridan keyin Yamanda nima o'zgarishlar bo'ldi?
8. Yaman fuqarolar urushidan qanday xulosa chiqardingiz?

3-MAVZU. YAMANDAGI SALAFIY-ZAYDIYLAR IXTILOFINING ILDIZLARI

Reja:

1. Zaydiylik e'tiqodi
2. Zaydilarning siyosiy nufuzi
3. Yamanda salafiylik harakatlarining paydo bo'lishi va zaydiylar bilan ixtiloflari

Tayanch tushunchalar va iboralar: ummaviylar, salafiyalar, zaydiylar, husiylar, Yaman hukumati, Islah diniy harakati, Ahmarlar.

Yaman aholisi nisbatan zich yashaydigan arab davlatidir. 2017-yilgi ma'lumotlarga ko'ra, mamlakatda 27 millionga yaqin odam yashaydi. Musulmon aholisining qariyb uchdan bir qismi (10 million kishigacha) zaydiy shialar bo'lib, asosan Shimoliy Yaman hududida - sobiq Yaman Arab Respublikasi va hozirgi poytaxti Sanada joylashgan. G'arbda marksistik deb atalgan sobiq Janubiy Yaman hududida istiqomat qiluvchi shofe'iy va hanafiy mazhabidagi sunniylar ko'pchilikni tashkil qiladi.¹ Mazhablarning qabilalar hayotida muhim ahamiyatga egaligi, Yamandagi ichki nizolarda, qabilalar o'rtasida resurs va hokimiyat uchun kurashlarda mazhab ayrimining kuchayishi yoki mazhablarning siyosiylashuvi, oxir-oqibat davlat xavfsizligini izdan chiqaradigan urushlarga olib keldi.

Zaydiylik e'tiqodi

Zaydiylik o'z nomini Muhammad payg'ambar(S.A.V.)ning nabirasi Hazrati Husaynning nabiralari Zayd ibn Alidan kelib chiqadigan e'tiqoddur. Zayd ibn Ali hijriy 122-yilda, milodiy 740-yilda Umaviylarga qarshi qo'zg'olon ko'taradi va shu qo'zg'olon paytida vafot etadi. Qo'zg'olonning asosiy sababi Hz. Husaynning Karbaloda shahidligi uchun qasos olish g'oyasi edi. Bu qo'zg'olondan oldin

¹ Фролов А.В. Йемен: маргинальная война? – Обозреватель-Observer. – 2017. – № 12. – С. 32-33.

Tevvabun, Muhtor es-Sakafiy kabi qo'zg'olonlar bo'lgan bo'lsa-da, bu qo'zg'olonlar ham Umaviylar ma'muriyati tomonidan bostirildi. Zayd ibn Ali qo'zg'olonida, xuddi boshqa qo'zg'olonlarda bo'lgani kabi, ummaviylar tomonidan imomat va xalifalikning nohaq bosib olingani haqidagi g'oya asosiy falsafani tashkil qildi. Xalifa Abu Bakr va Hz. Umar xalifaligining qonuniyligini muhokama qilish muhim omil bo'ldi. Zayd tarafdorlarining ba'zilari har ikki xalifaning xalifalikni o'zlashtirganini e'lon qilmoqchi bo'lsalar ham, Zayd har ikki xalifaning xalifaligi gasb (узурпация) yo'li bilan qo'lga kiritilmagan, balki Umaviylar ma'muriyati xalifalikni zo'rlik bilan qo'lga kiritgan, degan fikrni ilgari surdi. Zaydning xalifalik masalasida turlicha fikrlashi natijasida, boshqa guruh Zaydning qarashlaridan ajralib, Zaydning jiyani Jafar-i Sodiqqa qo'shilib, rofiziylar tariqatini o'rnatdilar. Rofiziylar bugungi o'n ikki imom shialikning asosini tashkil qilgan bo'lsalar, Zaydiylar esa tor doirada o'z e'tiqodlarini saqlab qolishda davom etdilar. Zaydiylarning Umaviylarga qarshi qo'zg'oloni aniq va darhol muvaffaqiyatga erishmagan bo'lsa-da, uzoq muddatda muvaffaqiyatli bo'ldi, chunki u ummaviylarga qarshi qo'zg'olon to'lqinlarini qo'zg'atgandi.¹

Zaydiylar zaydlikni shialikning bir tarmog'i emas, balki islomning beshinchi mazhabi sifatida tavsiflaydilar. Ular o'n ikkinchi imomning yo'qolganiga va bir kun kelib Mahdiy bo'lib qaytishiga ishonmaydilar. Zaydiylikning Jarudiyye, Suleymaniya, Jaririyye, Butriya va Solihiyye kabi besh tarmog'i mavjud. Zaydiylar shia sifatida qabul qilinadigan bo'lsa, ular jami shia aholisining 20 foizini tashkil qiladi.² Zaydiylarning e'tiqodiy jihatidan ustun turuvchi siyosiy tomoni imomat/davlat rahbari haqidagi qarashlarida elitist ekanligi ko'rinadi. Chunki, Zaydiylarning aytishicha, imom yoki davlat rahbarini saylash juda muhim masala bo'lib, uni xalq ixtiyoriga qoldirish mumkin emas. Zaydiylarning fikricha, imom/davlat rahbari hokimiyatga vasiyat bilan kelishi kerak. Zaydilar imomning olim, mard, zohid va saxovatli bo'lishi shartligini ta'kidlaydilar. Qolaversa, mutlaq zohir bo'lish, odamlarni bay'atga da'vat qilish, urushlarni shaxsan o'tkazish zarurligini ta'kidlaydilar. Ular g'oyib imom tamoyilini qabul qilmaydilar va taqiyaning rad etadilar. Imom urush usullari va siyosatini ham yaxshi bilishi kerak. Faqat Zaydiyyaning bir tarmog'i bo'lgan Jarudiyya imomiyat kabi tayinlanishning malakali bo'lishi mumkinligini da'vo qilib, imomiyaga yaqin munosabatda bo'ladi. U sahobalarni Aliya bay'at qilmaganliklari uchun kuforda

¹ Wilferd Madelung, Zaydiyya. In: The Encyclopaedia of Islam, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs, (E.J. Brill), Second Edition, Volume XI, 2002, pp. 477-481.

² Barak A. Salmoni; Bryce Loidolt; Madeleine Wells, 'Regime and Periphery in Northern Yemen-The Huthi Phenomenon'. RAND Institute, Santa Monica, CA, USA, 2010, pp. 290-291.

ayblaydi.¹ Zaydiylar imomlikni Ali-Fotima nasllaridan biri orqali davom ettirish kerakligini ta'kidlaydilar. Biroq, Zaydiylarning Islom tushunchasiga ko'ra, imomlar Isno-Ash'ariy (o'n ikki imom e'tiqodi) va Ismoiliya mazhablaridan farqli o'laroq begunoh emaslar va ularning diniy masalalardagi ishlari ham so'roq qilinishi mumkin.²

Zaydiylarning siyosiy nufuzi

Yamanlik zaydiylar tarixan mamlakat shimolidagi siyosiy, qabilaviy va harbiy elitasida hukmronlik qilgan.³ Zaydizm Yamanga xos Islom maktabidir va u shia islomining bir tarmog'i hisoblansa-da, odatda sunniy islom bilan teologik jihatdan ko'proq umumiyliklarga ega deb hisoblanadi. Zaydiylar an'anaviy ravishda Yamanning shimoliy tog'li hududlarda nazoratni o'z qo'llariga olgan. Zaydiy aholisining aksariyati shimoliy San'a, Amran, Saada, Hajja gubernatorliklari, Damarning bir qismi va Ibb viloyatidagi Samara tog'igacha cho'zilgan hududlarda istiqomat qilishadi. "Imomat" nomi bilan mashhur bo'lgan Zaydiy diniy avtokratiyasi Shimoliy Yamanni asrlar davomida boshqargan va tarixning turli nuqtalarida o'z ta'sirini Yamanning janubiy hududlariga ham kengaytirgan. Zaydiy hukmronligi merosi Zaydiy ierarxiyasining ba'zi a'zolarida Yamanni boshqarishning ilohiy huquqiga ega ekanliklarini ta'kidlashadi. Bu e'tiqodni asosan Muhammad payg'ambarning to'g'ridan-to'g'ri avlodlari deb da'vo qiladigan Hoshimiylar oilasidan Zayd imomlarining kelib chiqqanligi bilan izohlashadi.⁴

Imomiyatning ag'darilishi va Yaman Arab Respublikasining (YAR) tashkil topishiga olib kelgan 1962-yildagi Respublika inqilobi zaydiylarning siyosiy maydondagi hukmronligi va shimoldagi harbiy kuchlar darajasiga katta ta'sir ko'rsatmadi. 1962-1970 yillardagi fuqarolar urushi paytida Misr tomonidan qo'llab-quvvatlangan respublikachilarga qarshi Saudiya Arabistoni tomonidan qo'llab-quvvatlangan qirollik tarafdorlarining imomatni tiklashga urinishlari to'liq muvaffaqiyatli bo'lmasa-da, yaxshi natijadorlikni ko'rsatadi.⁵ Respublika

¹ Yaşaroğlu H., Zeydiyye'nin İmamet Görüşleri ve Diğer Bazı Mezheplerle İlişkileri. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 2, Sayı: 3, 2013, s.113-132.

² Wilferd Madelung, Zaydī Attitudes to Sufism. In: Islamic Mysticism Contested, Vol: 29, 1999, pp. 124-144.

³ Adam Baron and Farea Al Muslimi, "The Politics Driving Yemen's Rising Sectarianism," Sana'a Center for Strategic Studies, May 30, 2016, <http://sanaacenter.org/publications/main-publications/40>

⁴ Al-Deen S. M., Federalism in Yemen: A Catalyst for War, The Present Reality, and the Inevitable Future, The Sana'a Center for Strategic Studies, 2019, p.10-11.

⁵ Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, fuqarolik urushi paytida ham Zaydiylar respublika armiya va xavfsizlik kuchlarida yuqori rutbalarda faoliyat yuritgan, xususan, Hoshid va Bakil qabila konfederatsiyalari a'zolaridan vakillar qo'mondonlik qilishda davom etdi. Respublika inqilobi davrida Yaman armiyasining tarkibi deyarli faqat Zaydiy edi. Respublika tarafida inqilobga Misr va uning o'sha paytdagi prezidenti Jamal Abdul Nosir ko'magida Hoshid va Bakil qabilalari konfederatsiyalari zobitlari boshchilik qilgan. Batafsilroq qarang: Maysaa Shuja Al Deen, "The Endless Battle in Taiz," Atlantic Council, April 26, 2017, <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/the-endless-battle-in-taiz>.

tarafdorilarida sunniy islomning shofi'iy mazhabi vakillari ham ko'p edi. Shu bois, 1968-yil fuqarolik urushu tugagach ichki ziddiyat zaidiylar va shofi'iylar o'rtasida o'zaro 'hisoblashish' ko'rinishida namoyon bo'ldi. Zaydiylarning maqsadi shofi'ylar ko'p bo'lgan harbiy guruhlarini armiyadan haydab chiqarish yoki zayiflatish edi.¹

Fuqarolar urushining tugashi Shimoliy Yamanda barqarorlikni yaxshilay olmadi, chunki bir qator davlat to'ntarishlari va qotilliklar ketma-ket uchta prezident: Abdulrahmon al-Iryaniy, Ibrohim al-Hamdiy va Ahmad al-Gashmiyni taxtdan tushirdi. Har bir prezidentning ag'darilishida Shimoliy Yamanning harbiy va xavfsizlik apparatida Zaydiylarning hukmronligiga hissa qo'shdi, chunki ular shimoliy qabila hinterlandlaridan olingan ko'proq Zaydiy zobitlarining tizimga kirib kelishiga yordam berdi.²

1978-yilda hokimiyat tepasiga kelgan asli Zaydiylik mashabidan bo'lgan Ali Abdulloh Solih (Saleh) ham o'zidan oldingilarning taqdirini tezda boshidan kechiradi, degan taxmin ko'pchilikda bo'lgan. Biroq, Solih o'zining shaxsiy hokimiyat tarmog'ini mustahkamlashga kirishdi, buning aksariyatini u asos solgan va vafotigacha boshqargan Umumiy Xalq Kongressi (GPC) partiyasi orqali amalga oshirdi. Solih o'zining 33 yillik hukmronligiga asos bo'ladigan tarmoq asosan quyidagilar bilan belgilandi: (1) Sana janubidagi Solihning Sanxan tumanidagi ko'p sonli qabila a'zolarini o'z ichiga olgan oilaviy va qabilaviy harbiy va xavfsizlik apparatini tashkil qilish va (2) 1980-yillarning o'rtalarida neft topilganidan keyin sodiqlikni sotib olish uchun neft rentalarini taqsimlash.³ Solih neftni puli va ba'zi qabilaviy konfederatsiyalar yordamida hokimiyatini mustahkamlar ekan, Zaydiylar bilan munosabatlariga masofaviy yondasha boshlaydi. Ammo boshqa bir ma'lumotga ko'ra, Abdulloh Solih arab sotsialistik millatchiligi va Baas tipidagi partiyalarning umumiy g'oyalaridan ko'proq ilhomlanganligi uchun Yamanni mazhabga oid sabablar bilan emas, balki muvozanat siyosati bilan boshqarishga harakat qilgan.⁴ Umuman olganda, 80% qabilalardan tashkil topgan va qariyb 200 ga yaqin turli qabilalardan iborat Yamanda siyosat va qabila munosabatlari o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, tarafdorlikka asoslangan boshqaruv uslubi mamlakat siyosatini belgilab bergan.⁵

Abdullah Solih va undan keyingi Mansur Hadiy boshqaruvida zaydiylar Husiy harakati sifatida hukumatga qarshi kurashga aylandi. Yuqorida bu haqda

¹ Al-Deen S. M., 2019, 10-11 betlar.

² Al-Deen S. M., 2019, 11-bet.

³ Al-Deen S. M., 2019, 11-bet.

⁴ Jiadong Zhang, Terrorist Activities in Yemen and the US Countermeasures, Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia), Vol: 4, No:1, 2010, p. 109.

⁵ Jeremy M. Sharp, Yemen: Background and U.S. Relations, Congressional Research Service, Washington, 2015, p. 20.

qisman to'xtalgan bo'lsak-da, Solih va Hadiy hukumatining Saudiya tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan salafiy harakatlari bilan yaqinlashuvi va keyinchalik Al-Qoida va IShID xalqaro terror tashkilotlarining Yamanda paydo bo'lishi zaydiylarning kurashi mazhaplarini himoya qilishga qaratilgan yashash uchun kurashga aylanib ketdi.

Yamanda salafiylik harakatlarining paydo bo'lishi va zaydiylar bilan ixtiloflari

Yamanning shimolida vahhobiylilikning ildiz otishining sabablaridan biri Yaman imomat qirolligi qulagandan keyin monarxistlar Saudiya chegarasida joylashgan shimoliy Sa'da viloyatida to'planib, Yaman Zaydiylarining tayanchi joyi sifatida ko'riga boshlashi edi. Bu holatda eng katta tahdid imomning Hoshimiylardan bo'lishi va muayyan xususiyatlarga ega bo'lishi kerakligi haqidagi ta'limot edi. Shu bilan birga, Saudiya uchun eng katta tashvish, Zaydiy qabilalarining mas'uliyati, jumladan, zolim yoki noqonuniy hukmdorga qarshi qurolli isyon ko'tarish imomlikka nomzod zimmasiga yuklanadi, degan pozitsiyasi bilan bog'liq edi. Bu ham Yaman hukumatini ham Saudiya podshologini zaydiylikning g'oyalari podsholikka yoyilishidan tashvish uyg'otardi.¹

Shuni yodda tutish kerakki, 1962 yil Shimoliy Yamandagi inqilobdan oldin Zaydiy diniy elitalari (sayyidlar va kadilar) va Zaydiy qabilalarining shayxlari o'rtasida (Hindistondagi Brahma ruhoniylari va harbiylarni aks ettiruvchi Kshatriya kastasi ruhoniylari o'rtasidagi munosabatlarga o'xshash) kuchlarning o'ziga xos muvozanati mavjud edi.² Tartibga ko'ra, sayyidlar ierarxiyada eng yuqori mavqega ega edilar, ammo qabila shayxlari yuqori samarali qabila qo'shinlari shaklida ancha kuchli harbiy resurslarga ega edilar. Shu bilan birga, inqilobgacha sayyidlar va qabila shayxlari o'rtasida o'ziga xos manfaatli munosabatlar mavjud edi. Sayyidlar bu munosabatlarda birlashtiruvchi qabila hakamlari vazifasini bajargan bo'lsalar, qabilalar imomlikka zaruriy harbiy resurslarni yetkazib berganlar.

Yamandagi eng qudratli qabila konfederatsiyasi boshlig'i Hashid shayx Abdulla Ahmarning amalda qo'shilishi tufayli katta kuchga ega bo'lgan respublikachilar 1962-1970 yillardagi Yaman fuqarolar urushida monarxiyachi guruhlar ustidan g'alaba qozonishdi. Shayx yangi tashkil etilgan respublikada juda muhim rol o'ynaganini ta'kidlamog'chi bo'ldi. Ammo respublikachilarga qo'shib, ahmarlar aslida sayyidlar bilan ochiq to'qnashuvga kelishdi. Ahmarlar

¹ Salmoni B., Loidolt B., Wells M. Regime and Periphery in Northern Yemen: The Huthi Phenomenon, Santa Monica, 2010, p. 64-66.

² Коротаев А.В. Два социально-экологических кризиса и генезис племенной организации на Северо-Востоке Йемена // Восток. № 6: 1996. – С. 18-28.

Shimoliy Yaman jamiyatidagi manfaatlar to'qnashuvini, asosiy muammolarning manbasini hammadan ko'ra chuqurroq bilishgan va shuning uchun ular Yaman Respublikasining oldingi saflarida bo'lishganda, ular uchun haqiqiy xavf Zaydiy sayyidlaridan kelishini bilishardi.¹

Darhaqiqat, Ahmarlar Zaydiy sayyidlarining oddiy zaydiy fuqarolar orasida kuchli obro'-e'tiborini yaxshi bilishgan. Zaydiy sayyidlarning obro'-e'tibori yuqori ekanligi va Shimoliy Yaman aholisining ko'pchiligi (55 foizi) ham Zaydiylarga amal qilishlari aniq edi. Shu bois, Ahmarlar Yamanda Islomning vahhobiy talqinini yoyishga urinayotgan Saudiya Arabistoni muassasalarida kuchli ittifoqchi topdilar, chunki Shimoliy Yamanning "sunnilik" jarayoni ham u yerda Zaydiy sayyidlarning katta ta'siriga putur etkazayotgan edi. Natijada, ahmariylar va vahhobiylar haqiqiy ittifoqchilarga aylanishdi. Vahhobiylikning tarqalishi ahmarlarning asosiy raqiblari mavqeini zaiflashtirgan bo'lsa-da, bu Ahmar hokimiyatiga xavf tug'dirmadi, chunki Yamandagi sunniy islom doirasida Ahmarlarga Zaydiy sayyidlari kabi nafrat va adovat yoq edi.

Bu holat Yaman prezidenti Abdurrahmon Ironiy (1967-1974) tashabbusi bilan Abdulla Ahmar va uning o'g'illari tomonidan qo'llab-quvvatlanib, keyinchalik amalga oshirilgan Zaydiylarning "suniylashtirish" siyosatiga zamin yaratdi. Bu haqda tadqiqotchilari Xaykel va Veyr yozganidek, bunday siyosatni amalga oshirish Saudiya Arabistoni ko'magida Yamanda salafiy madrasalarini tashkil etishga asoslangan bo'lib, bu yerda mazhablararo murosasizlik siyosati (asosan, zaydiylikni o'ta mazhabchi ta'limoti deb e'lon qilinishi tufayli) bo'lgan.² Bu maqsadda 1979-yilda Sa'da viloyatining Demmak shahrida vahhobiylik ta'lim muassasasi Dorul Hadis tashkil etilishi shahardagi Zaydiylarning noroziligiga sabab bo'ldi.

Zaydiy ta'limotini himoya qilish maqsadida 1990-yilda Zaydiy sayyidlaridan Badraddin Husiy va mintaqadagi diniy yetakchilardan biri sifatida ko'rilgan va katta hurmatga ega bo'lgan Makdaddin Muayyidiy tomonidan "Haqq" partiyasi tashkil etiladi.³ Hukumatda eng ko'p tashvish uyg'otgan omil Hakk partiyasining asosiy e'tiboridagi Zaydiy siyosiy falsafasi edi: imom Hoshimiylardan bo'lishi kerakligi va Zaydiy diniy ta'limotini respublika boshqaruv tizimiga moslashtirish talablari edi. Ammo saylovlarda partiya garchi muvaffaqiyatsiz bo'lsa ham, Zaydiy diniy yetakchilarining hukumat bilan murosaga kelishga va hatto o'zlarining mazhab tamoyillarini qayta tashkil etishga tayyorligini ko'rsatdi.

¹ Shuni ta'kidlash joizki, Zaydiy Sayyidlar dastlab ta'sir kuchi yuqori bo'lmagan Hoshid qabilasidan chiqqan Ali Abdulloh Solihga xavf tug'dirmagan edi. Копорев А.В., 1996, o'sha manba.

² Weir S., A Clash of Fundamentalism. Wahhabism in Yemen', MER. The Arabian Peninsula 27, 2015.

³ Badraddin otasi Abdulmalik Hutiy Ansarulloh harakatining yetakchisi edi.

Yamanda o'rnashib qolgan vahhobiylik ta'limotiga qarshi Zaydilar kurashidagi navbatdagi burilish 1995-yilda sodir bo'ldi. Badreddin Hutiy va uning o'g'li Husayn "Imonli yoshlar" deb atashgan (keyinchalik Anzorulloh harakatiga asos solgan) harakatni tuzish edi. Eng qizig'i ushbu harakatni prezident Ali Solih ham Ahmarlar bilan munosabatlar yomonlashgan bir paytda, moliyaviy qo'llab-quvvatlaydi.¹

Shuningdek, Husiylar Ahmariylarning Dorul Hadis va Yamandagi boshqa "ta'lim" muassasalaridagi vahhobiy siyosatining ba'zi metodlarini o'zlariga moslashtiradi. "Mo'min yoshlar" harakati qo'llagan ko'plab usullar salafiy tashkilotlardan olingani bejiz emas. "Mo'min yoshlar" ustozlari butun musulmonlarning birligi va birodarligi g'oyasini qo'llab-quvvatlaymiz, deb da'vo qilishsa-da, vahhobiylarni "yosh musulmonlar orasiga adovat va nifoq solib, ularga o'z qarashlarini singdirish uchun ma'lum masjid, madrasa va muassasalardan chiqqan haqiqiy terrorchilar..." deb ta'rifladilar.²

Zaydiylar va vahhobiylik ta'limotini yoygan Ahmarlar hamda Musulmon birodarlarining Yamandagi tarmog'i Islohga aloqador qabilalar o'rtasidagi mafkuraviy to'qnashuvlar 2004-yilda qurolli to'qnashuvga aylanadi. Biroq Sa'da urushi boshida bunchalik to'qnashuvga aylanib ketishi kutilmagan edi. Urushga sabab prezident Ali Solihning Sa'da masjidlaridan biriga nomoz qilgani kelganda AQShdan moliyaviy yordam olgani va Isroil bilan hamkorligini barchani oldida tanqid qilgan Husayn Badraddin Hutiyning prezident huzurida AQSh va Isroilga qarshi aytgan og'ir so'zlari turtki bo'ladi.³

Bunday holatda, "muammoli viloyat" Sa'daga qarshi harbiy amaliyotlar chinakam harbiy bo'lib, butunlay Yaman Respublikasi xavfsizlik kuchlari tomonidan amalga oshirilishini kutish mantiqan to'g'ri bo'lardi. Ammo, prezident Solih Yaman hukumat harbiylarini emas, balki ittifoqchisi bo'lgan Ahmar qabilasining kuchlarini yuborish orqali katta xato qiladi. Agar Sa'dada Husayn Hutiy tarafdorlariga qarshi urush (o'sha paytda u qo'mondonligida bor yog'i 60 kishi bo'lgan) Ahmarlar "yordamida" qabilalararo mojaroga aylanmaganida edi, bunday keng ta'sirga ega bu inqiroz yuzaga kelmagan bo'lardi. Sa'da urush olib borgan asosiy rahbar Ali Muhsin Ahmar ekanligi qabilalararo urushning katta

¹ Gap shundaki, Ali Solih 2011-yil prezidentlikdan ketishini e'lon qilgan paytlarda o'rniga dastlab o'g'li Ahmadni qo'yishini ochiqdan ochiq ma'lum qiladi. Shu paytda Ahmarlar bunga qarshi chiqadi va Ahmarlarning obro'li qo'mondoni Ali Muhsin hokimiyatga kelishini rejalashtirayotgani ma'lum bo'ladi. Bu oz muddat bo'lsa ham Ahmarlar va Solih kuchlari orasida harbiy to'qnashuvga sabab bo'ladi. Ammo bunday hokimiyat uchun kurash Ahmarlarga ham Solihga ham qimmatga tushadi. Ahmarlar Hadiy davrida bir muddat de-fakto hokimiyatni qo'lga kiritishgan bo'lsa-da, 2014-2015 yillardagi Zaydiylar bilan janglarda mag'lubiyatga uchraydi va yetakchilari mamlakatdan qochib ketadi. Ali Solih esa o'ldiriladi. Bunga sabab Ahmarlar ham Solih ham o'z manfaatlarini har narsadan ustun qo'yishi ittifoqdosh qabilalarining ishonchiga putur yetkazgandi.

² Weir S., 2015, o'sha manba.

³ What Is the Houthi Movement? 7th September 2016, <https://institute.global/policy/what-houthi-movement>

omili bo'ldi. Rus sharqshunosi Sergey Serebrov to'g'ri ta'kidlaganidek, “avvalgacha quolsiz va zo'ravonlik harakatlariga qo'l urmagan Zaydiy dissidentlariga qarshi favqulodda urush Isloh rahbari Shayx Abdulloh Ahmar Hoshid qabilasining harbiy kuchlari bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Bu omil, ehtimol, Marran mintaqasida va Hashid bilan raqobatlashadigan Sa'daga tutash hududlarda yashovchi Havlan va Bakil qabilalari va boshqa raqib qabila guruhlarining harbiylashishini tezlashtiradi. To'qnashuvlarning borishi qabila konfederatsiyalari ichida ko'plab bo'linishlar mavjudligini, ularning deyarli har birida rejimni qo'llab-quvvatlovchilar va Sayyid Husiylar tarafida kurashayotgan qabilalarning mavjudligini ko'rsatdi. Sayyid Husayn Husiyning tarafdorlari orasida nafaqat bu hurmatli Sayyidlar oilasi bilan an'anaviy bog'langan qabilalar, balki u yoki uning harakati bilan bevosita aloqasi bo'lmagan, balki rejim va Isloh guruhlarini qo'llab-quvvatlagan qabilalar bilan muammolari bo'lgan qabilalar ham bor edi”.¹

Ahmarlar husiylarga qarshi jang qilish uchun sodiq qabila a'zolaridan tashqari minglab yollanma askarlarni (jumladan, Isloh harbiy xizmatchilariga qo'shimcha bo'lgan Darul-Hadisdan bo'lganlarni) jalb qilishlari bejiz emasdi. Ayni paytda, 2011-yilda Ali Solih prezidentlikdan ketganidan so'ng, Ahmarlar husiylar bilan to'qnashuvlarida Isloh rahbari Shayx Zindaniy tomonidan “Nusra” deb nomlangan salafiylar guruhi va “Musulmon birodarlar”ning Yamandagi yacheykasi tashkil etilishini qo'llab-quvvatlash taktikasini rivojlantirdi.²

Qolaversa, 1994-yildagi fuqarolar urushidan keyin ham xuddi shu usullarni Isloh janubiy yamanliklarga qarshi qo'llagan, o'shanda janubga nisbatan “ateistlarga” qarshi jihad e'lon qilgan Isloh diniy yetakchilarining (Zindani va Deylaniy) g'oyalariga asoslangan edi.³ Islohchilar bir paytlar janubiy yamanliklarga qo'llanilgan usullarini keyinchalik zaydiylarga ham qo'llanildi: Zaydiy harakati yetakchilarini dinsizlikda ayblab, harakatning o'zi esa mintaqadagi sunniylarning mavjudligiga barham berishga harakat qilgan eronliklarning quroli sifatida ko'rsatildi. Shuning uchun 2015-yilda Saudiya Arabistoni tomonidan tashkil etilgan Yamanga qarshi koalitsiyaning “Qat'iylik bo'roni” harbiy amaliyoti ochiqdan-ochiq shialarga qarshi xususiyatga ega bo'lsa, ajabmas.

Isloh va husiylar o'rtasidagi mojarolarda burilish nuqtasi 2011-yilda, Yamanning shimoliy hududlaridagi mojarolar epitsentri Yamandagi salafiylarning asosiy instituti “Dorul-Hadis” joylashgan Dammaj shahriga

¹ Серебров С.Н. Революция и конфликт в Йемене // Конфликты и войны XXI века (Ближний Восток и Северная Африка) / Под ред. В.В. Наумкина, Д.Б. Малышева. М., 2015. – С. 295.

² Weir S., 2015, o'sha manba.

³ Weir S., 2015, o'sha manba.

ko'chganida yuz berdi. Ushbu voqealar taraflarining pozitsiyalari mutlaqo qarama-qarshi edi, ammo ular qo'llagan targ'ibot usullari bir xil edi. Ya'ni bir-birni dinsizlikda va radikalizmda ayblash. Husiylar Dorul Hadis muassasasining to'liq qurolsizlantirilishini va mazhablar o'rtasida Zaydiylarga qarshi fitna va nafrat tarqatuvchi ta'lim tizimlariga chek qo'yishni talab qildilar. Ularning ritorikalariga ko'ra, Dar ul-Hadis Yamanda import qilingan mafkura va chet eldan moliyalashtirilgan radikalizm uchun asos bo'lib xizmat qilgan.

Isloh nuqtai-nazariga ko'ra, Dorul-Hadis Zaydiylarning sunniylarga bo'lgan diniy nafratiga bir dalil va shuning uchun Isloh Saudiya Arabistoni ko'magida Yaman sunniylari o'zlari uchun harbiylashishi kerak edi. Lekin Islohning bu siyosati barbod bo'ldi. Yaman inqirozining dastlabki yillarida Ar-Riyod hukumatining ichki jarayonlarga aralashishni istamasligi va "Arab bahori" oldidan avjiga chiqqan qabilalararo mojaroni kuchayishi, Saudiyaning keyingi harbiy aralashuvi ham "Dor ul-Hadis"ni yopilishini oldini ololmadi. Chunki, bu paytda Husiylarning ta'siri kuchayib Islohning mavqeini muntazam ravishda yo'qolib borayotgandi. Natijada 2014-yil sentabr oyida Ali Muhsin va bir vaqtlar nufuzli oilaning barcha nufuzli shaxslari Hamra qishlog'ini, keyinroq poytaxt Sanani yo'qotishiga olib keldi va mamlakatni tark etishga majbur bo'ldilar.¹

Zaif siyosiy shaxs bo'lgan Hadiy deyarli qarshilik ko'rsatmasdan, Ahmar oilasiga pirogning eng katta qismini tortib olishiga va oxir-oqibat siyosiy maydonni nufuzli oilalar, keyinroq prezidentning o'z qo'lidan tortib olishga imkon berdi. Uning hukmronligi davrida Ahmar oilasi hokimiyatdagi mavqeini ochiqdan-ochiq mustahkamlab, boshqa siyosiy kuchlarning, xoh janublik bo'lsin, xoh Taiz aholisi bo'lsin, xoh shimolliklar yoki Solih atrofida vakillari bo'lsin, manfaatlarini mensimadi. Natijada, 2014 yil yanvar oyi boshida Umumiy xalq kongressi (parlament) tarqatib yuborildi² va mamlakatda Ahmar oilasi va uning islomiy tashkilotlari (Isloh partiyasi, Musulmon birodarlar Yamandagi bo'limi va Salafiy Nusra) hokimiyati repressiyalariga qarshi norozilik kuchayib bordi.³

2015-yilgi to'qnashuvda Ansarulloh harakati mamlakat g'arbi va shimoliy qismlarida, shuningdek poytaxt Sanada to'liq hokimiyatni qo'lga kiritdi va Ahmarlarning siyosiy va harbiy kuchiga jiddiy putur yetkazdi. Urush paytida mamlakatdan qochib ketgan prezident Hadiy keyinchalik Saudiya boshchiligidagi harbiy koalitsiya yordamida poytaxtni qaytarib olishga erishgan bo'lsa-da, Zaydiylarning kuchi va ta'siri har qachongidanda kuchli ekanligi ma'lum bo'ldi.

¹ Исаев Л., Коротаев А., Йемен: неизвестная революция и международный конфликт. Мировая экономика и международные отношения, 2015, № 8, с. 78-88.

² Yemen's Houthis seize national dialogue HQ, president insists group must leave Sanaa. Reuters, <http://www.reuters.com/article/2015/03/05/us-yemen-security-houthis-idUSKBN0M-11KX20150305>

³ Исаев Л., Коротаев А., 2015, o'sha manba, 80-bet.

Boshqa tomondan Saudiya boshchiligidagi koalitsiyaning Yamanga kirishi Yaman mojarosini ichki nizodan mintaqaviy va xalqaro darajaga ko'tardi. Harbiy operatsiya boshlangan paytda Eron rahnamosi Oyatulloh Xomayni o'ta keskin chiqish qiladi: "Saudiyaliklarning Yamanda qilayotgan ishlari jinoyat va genotsiddir. Bolalarni o'ldirishda, fuqarolarning uylarini vayron qilishda va mamlakatning hayotiy obyektlarini vayron qilishda aybdor bo'lganlarning barchasi xalqaro miqyosda javobgarlikka tortilishi kerak. Yamandagi bu tajovuzni qabul qilib bo'lmaydi va ular jinoyatlarini to'xtatishlari kerakligi haqida ogohlantiraman"¹, degan bo'lsa, bunga javoban Saudiya tashqi ishlar vaziri Saud al-Faysal ham salbiy javob qaytaradi: "Qanday qilib Eron bizni Yamandagi to'qnashuvlarni tugatishga undaydi? Biz Yamanga qonuniy hokimiyatga tartibni tiklashda yordam berish uchun keldik. Eron Yaman uchun javobgar emas va unda hech qanday rol o'ynamaydi"², degan holda Saudiya boshchiligidagi koalitsiya o'z harakatini BMT roziligida olib borayotganligini bildiradi.

So'ngi paytlarda Yamandagi nizoga ISHID va Al-Qoida terror tashkilotlari ham faol aralashmoqda. Bu haqda rus tadqiqotchi A.Florov quydagilarni yozadi:³ Mamlakatda Al-Qoida hujayralari va guruhlarini paydo bo'la boshladi va Arabiston yarim orolidagi Al-Qoida (AQAP) nomi bilan mashhur bo'ldi. Alohida hududlar va aholi punktlari ularning nazorati ostida edi. Ushbu tuzilmalarning shakllanishi ba'zilar uchun foydali bo'lib chiqdi. Solih ular bilan jang qilish uchun AQShdan pul so'rashi mumkin edi. Qo'shma Shtatlar Yaman rahbariyatidan AQAPga qarshi harakat qilish va Yamanning butun hududiga amalda zarba berish, bu uchun Pentagondan tegishli mablag' talab qilish huquqini oldi. Saudiya Arabistoni Yamandagi sunniy aholining ushbu tuzilmaga xayrixohligini hisobga olib, AQAP va o'sha sunniylarga ham tegmaslikka harakat qildi. Ammo shu bilan birga, saudiyaliklar ularni murakkab kuchlar muvozanatida manipulyatsiya qilish imkoniyatiga ega bo'ldi. Natijada, Amerika Qo'shma Shtatlari va Saudiya boshchiligidagi koalitsiya kuchlari o'rtasida o'ziga xos "mehnat taqsimoti" paydo bo'ldi: birinchisi, asosan, AQAPga, shuningdek, "Islomiy davlat" (ISHID)⁴ga qarshi kurashsa, ikkinchisi – husiylarga qarshi kurash olib boradigan bo'ldi.

Suriyada keng ko'lamli vayronkorlik urushlarini olib borgan ISHID tomonidan nazorat qilinadigan Yamanda ham anklavlari paydo bo'la boshladi, bu esa rasmni yanada murakkablashtirdi. Umuman olganda, Suriyaga nisbatan AQAP va ISHID o'rtasidagi munosabatlarni ittifoqchi deb atash qiyin bo'lsa-da,

¹ Iqtibos manbasi: В. А. Кузьмин, Н. В. Соколов. Саудовская Аравия и Иран в йеменском конфликте в 2015-2016 гг. Международные отношения, 2017. С. 165-175.

² В. А. Кузьмин, Н. В. Соколов, 2017, o'sha manba, 167.

³ Фролов А.В., 2017, o'sha manba, 35-36.

⁴ Har ikki tashkilot O'zbekistonda terror tashkiloti dep tan olingan va faoliyatlari qat'iy taqiqlangan.

ikkala tuzilma ham o'ziga xos ikki tomonlama kelishuvga rioya qiladi: bir-biriga qarshi kurashmaslik. Ular orasidagi xuddi shunday kelishuv Yamanda ham mavjudga o'xshaydi.

Har ikki tashkilot terror va qo'rqitishdan kurash vositasi sifatida foydalanadi, shu bilan birga, mablag', qurol-yarog' jalb qilish va qo'lga kiritish, tarafdorlar to'plash, musulmonlar ongiga ta'sir o'tkazish sohasida ular o'rtasida yashirin raqobat mavjud. Amerikalik tadqiqotchilar, xususan, O. K. Kronin, "Al-Qoida" "to'ydirilgan obro'ga" ega bo'lganiga uning ishonchi susaygan, chunki ko'plab musulmonlar uning yaxshiy portlatishlari va terrorining qurboni bo'lishdi, buning natijasida, sotsiologik so'rovlarga ko'ra, uning faoliyati qo'shni arab mamlakatlari aholisining 70 dan 90 foizigacha ma'qullanmagan.¹ ISHID yoshroq, kofirlarga qarshi qaratilgan "jihod"i bilan jiddiyoq va tahlikali kuchdir.

Umuman olganda, harbiy harakatlar natijasida bugungi kunda Yaman hududi to'rtta asosiy kuchga bo'lingan: husiylar va Solih tarafdorlari, koalitsiya tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan prezident Hadiy tarafdorlari, ISHID va AQAP nazoratidagi yerlar. Biroq, haqiqatda landshaft ishtirokchilar va soyalarda yanada xilma-xildir

Xulosa qiladigan bo'lsak, yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib Yamandagi ixtiloflar va nizolar bir qarashda mazhab ko'rinishidan ko'ra ko'proq qabilalar o'rtasidagi kurashga o'xshab ketadi, Biroq, mazhab ayrimi yoki o'z mazhabining farqliligiga urg'u berishi vaziyatni yanada murakkablashtirib, mazhablararo urushga aylanib ketganini yoki mazhabning siyosiylashib ketganini ta'kidlashimiz mumkin. Dinning siyosiylashuvi shunaqa nuqtalarda o'rtaga chiqishini diqqatga olish juda muhimdir. Bu vaziyatdan tashqi buzg'unchu kuchlar ustalik bilan foydalanishi esa bugungi Yaman (keyingi mavzularda ko'radiganimiz Suriya) misolida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Yamandagi ichki nizolar, qabilalar orasida hokimiyat uchun kurash oxir-oqibat mazhablararo to'qnashuvga aylanib borishi, mojaroga mintaqaviy va xalqaro kuchlarning kirib kelishiga, turli terror tashkilotlarining faoliyatiga zamin yaratilishiga olib kelmoqda.

Mavzuga oid savollar:

1. Zaydiylik e'tiqodining asoslari va o'ziga xosliklari nimalardan iborat?
2. Zaydiylarning Yamandagi siyosiy nufuzi haqida nimalarni bilasiz?
3. Yamanda salafiy oqimlar qachon va nima uchun paydo bo'ldi?
4. Zaydiylar va salafiylarning ziddiyatlari qanday paydo bo'ldi?

¹ Iqtibos manbasi: Фролов А.В., 2017, o'sha manba, 36.

5. Ahmarlar kimlar?
6. Ansarulloh harakati qachon paydo bo'ldi va maqsadi nima?
7. Nima uchun zaydiylarni Eron, salafiylarni Saudiya Arabistoni qo'llab-quvvatlamoda?
8. AQAP va IShIDning Yamandagi faoliyatlari haqida nimalarni bilasiz?
9. Nima uchun prezident Ali Solih va Mansur Hadiylar Yamanda tinchlikni ta'minlay olmadi? Qanday xatolarga yo'l qo'ydi?

4-MAVZU. G'ARBIY SAHARA «KELISHMOVCHILIK OLMASI»

Reja:

1. G'arbiy Sahara haqida umumiy ma'lumotlar
2. G'arbiy Sahara muammosining paydo bo'lish tarixi
3. Marokash va Jazoirning G'arbiy Sahara bo'yicha kelishmovchiliklari

Tayanch tushunchalar va iboralar: G'arbiy Sahara, kelishmovchilik olmasi", Berlin konferensiyasi, "self-determination", "Yashil yurish", Polisario, BMTning MINURSO, "Qum urushi"

Musulmon davlatlari orasida turli muammolar mavjud bo'lib, shulardan biri G'arbiy Sahara muammosidir. Ushbu muammo ba'zi siyosiy terminlarda "kelishmovchilik olmasi" (яблоко раздора) deb nomlanib, uning ahamiyati butun Shimoliy Afrika xavfsizligi uchun juda muhimdir.

1884 yilda o'tkazilgan Berlin konferentsiyasidan buyon Afrika qit'asida juda muammoli hudud bo'lgan G'arbiy Sahara mintaqasi Sahroi Kabirning eng g'arbiy qismida joylashgan. Atlantika okeani qirg'og'iga ega bo'lgan mintaqqa shimolda Marokash, sharq va janubi-sharqiy chegaralarida Jazoir va Mavritaniya bilan o'ralgan (1-rasmga qarang). Ijtimoiy-madaniy jihatdan asosan mahalliy berber Amazig xalqidan tashkil topgan G'arbiy Sahara mintaqasida, etnik sahraviy, arab va musulmon xalqlari yashashadi. Iqtisodiy jihatdan mahalliy aholining aksariyati baliqchilik va chorvachilik bilan kun kechiradi, mamlakatdagi yirik fosfat konlari xalqaro investorlarning mintaqaga qiziqishini oshirmoqda. Mintaqaning inqirozli hududga aylanishining asosiy sababi G'arbiy Saharada yashovchi tub aholining mustaqillikka bo'lgan talabi va bundan tashqi kuchlarning foydalanishidir.

G'arbiy Sahara haqida umumiy ma'lumotlar

G'arbiy Sahara (arabcha الصحراء الغربية *As-Ṣaḥrā' al-Ġarbīyya*, berbercha ⵜⴰⴳⴷⵓⴷⴰ ⵜⴰⴳⴷⵓⴷⴰ *Taneẓroft Tutrimt*, ispancha *Sáhara Occidental*) oldingi nomi – Ispan Saharasi, qadimgi nomi Vadi-Zahab (Rio-de-Oro) ya'ni "Oltin daryo" va Seguiet al-Hamra ("Qizil oqim") deb nomlangan bo'lib, Shimoliy Afrikadagi bahsli hududdir.

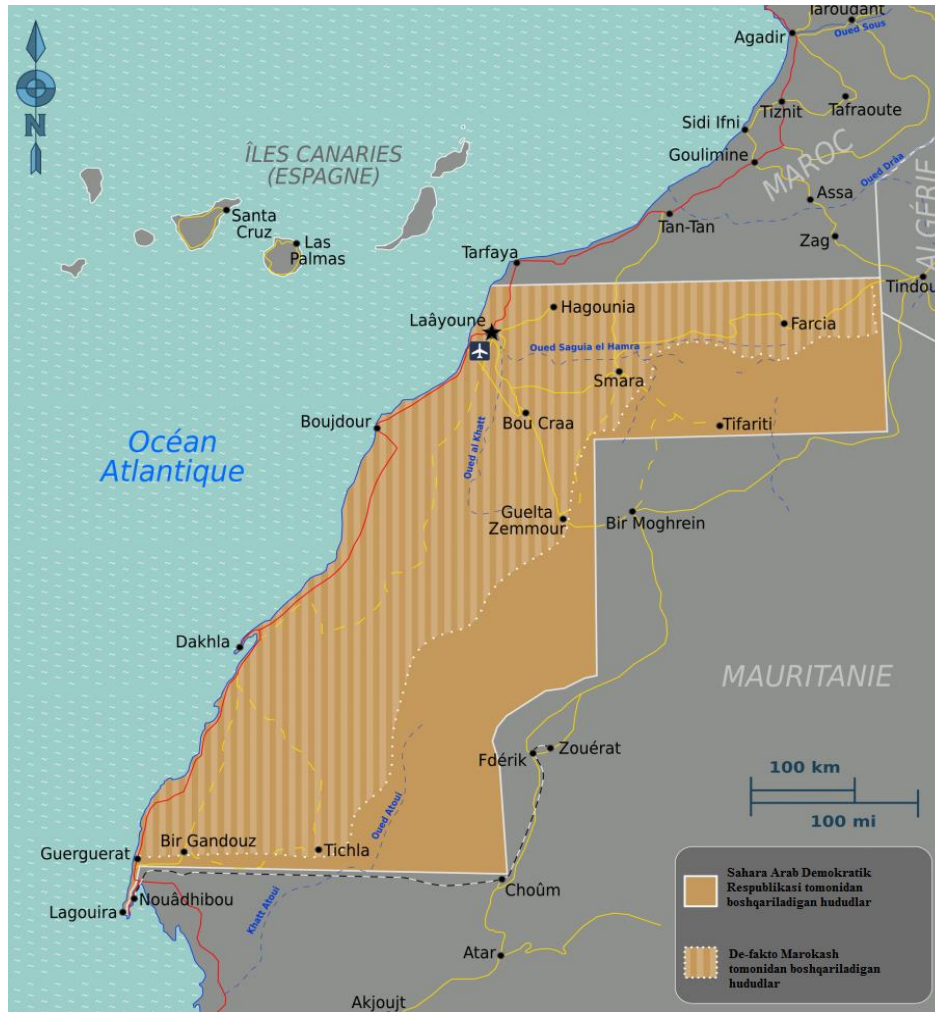
Maydoni taxminan 266,800 km². Shimolda Marokash, shimoli-sharqda Jazoir, sharq va janubda Mavritaniya bilan chegaradosh; gʻarbdan Atlantika okeani yuvib turadi (1-rasmga qarang). Eng katta shahar - Al-Ayun.

1-rasm. Gʻarbiy Saharaning geografik joylashuvi

Mintaqa 1958 yildan 1976 yilgacha Rio-de-Oro va Seguiet-el-Hamraning Ispaniya mulki (“Afrika provinsiyasi”) boʻlgan, shundan soʻng u Mavritaniya va Marokash oʻrtasida boʻlingan. 1979 yilda Gʻarbiy Saharaning 80 foizi Marokash tomonidan bosib olinadi va Marokash (oʻzi qurgan) chegara devorining sharqidagi Erkin zonaning taxminan 20 foizini egallamaydi. Devorning gʻarbiy qismidagi hududlarni Marokash boshqaradi, bu yerda mintaqa aholisining aksariyati yashaydi (2-rasmga qarang).

2-rasm. Marokash egallagan hududlar

Gʻarbiy Sahara issiq, qurgʻoqchil iqlimi va toshloq, qumli tuproqlari tufayli oʻtroq dehqonchilik uchun mos emas. Koʻchmanchi chorvadorlar qoʻy, echki va tuya boqadilar. Gʻarbiy Saharada, ayniqsa Bou Kraada boy fosfat konlari mavjud. Kon maydonlarni oʻzlashtirish 1970-yillarning boshida boshlangan. Aholisi 2015-yil hisobiga koʻra, 586 000 kishini tashkil etib asosan berberlar va arablardir.

Gʻarbiy Sahara muammosining paydo boʻlish tarixi

1884-yilgi Berlin konferensiyasidan soʻng Ispaniya mintaqadagi hukmronligini huquqiy tuzilmaga aylantirdi va Afrikadagi mustamlaka pirogidan oʻz ulushini oldi. 1946-yilda Marokash va Gʻarbiy Sahara yerlari bir-biridan ajratilib ikkita alohida mustamlaka maʼmuriyati tashkil etiladi. Biroq, 1963 yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) tomonidan Gʻarbiy Saharani “oʻzini oʻzi boshqara olmaydigan hududlar” deb eʼlon qilinishi¹ ushbu mintaqaga boʻlgan

¹ Shuni aytib oʻtish kerakki, Gʻarbiy Sahara bugungi kunda ham BMTning oʻzini-oʻzi boshqara olmaydigan hududlar roʻyxatida turibdi. Gʻarbiy Saharaning de-fakto 80 foizi Marokash, 20 foizi Polisario kuchlari nazoratida boʻlsa-da, hozirgacha oʻz taqdirini oʻzi belgilash borasida referendum oʻtkazilmaganligi bois, mintaq huquqan (BMTga koʻra) Ispanyaga tegishli boʻlib turibdi.

qiziqishni oshirdi va bu masalani xalqaro maydonga olib chiqdi. Voqeadan keyingi davrda BMT Ispaniyani ketma-ket ikki marta, 1965 va 1966 yillarda “xalqlarning o‘z taqdirini o‘zi belgilashi” (self-determination) tamoyiliga rioya qilishi haqida ogohlantirdi. Bu paytgacha mamlakat ichidagi mustaqillik harakatlari rivojlanib, ma’lum bir saviyaga erishadi. Ayniqsa, 1972 yilda mamlakat sharqidagi Bukra (Bou Kraa) shahridagi boy fosfat konlarining topilishi mintaqadagi huquqlarni da’vo qilgan Marokash, Mavritaniya va Ispaniyaning ishtahasini oshirgan bo‘lsa, boshqa tomondan mustaqillik uchun harakatini keskinlashuviga sabab bo‘ladigan Polisario fronti guruhning tashkil topishiga olib keldi. 1973 yilda asos solingan Polisario sahroliklarning avval Ispaniyaga, so‘ngra Marokashga qarshi mustaqillik yo‘lidagi qarshiligining ramzi sifatida qabul qilinmoqda.¹

G‘arbiy Sahara yerlaridagi kelishmovchiliklar Xalqaro sudga topshirilganda 1975 yilda chaqirilgan sud qarorida G‘arbiy Sahara xalqi “o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqiga” ega ekanligini e’lon qiladi. Xalqaro Sud qaroridan so‘ng Ispaniya mintaqada referendum o‘tkazishni taklif qildi va uning natijasiga rioya qilish majburiyatini oldi. Ammo, Xalqaro Sud 1975 yil 16 oktyabrda G‘arbiy Sahara egasiz yer emasligi va Marokash sultoni va Sahara qabilalari o‘rtasida tarixiy bir sodiqlik munosabatlari mavjudligi to‘g‘risida konsultativ xulosa chiqaradi. Bu habardan keyin Marokash qiroli II. Hasan Muhammad 1975-yil noyabrida “Yashil yurish”ni e’lon qilib, 350 ming marokashliklarning G‘arbiy Sahara hududiga kirishiga yo‘l ochdi. Bundan rohatsizlangan Ispaniya referendumdan voz kechdi.²

Xalqaro jamoatchilikning bosimidan keyin Ispaniya “yashil yurish”dan bir hafta o‘tib Marokash va Mavritaniya bilan Madrid kelishuvini imzolaydi. Kelishuv bilan Ispaniya G‘arbiy Sahara ustidan o‘z huquqlaridan voz kechdi. Bu qaror mintaqani jiddiy tartibsizlikka tortdi. Bu voqeadan so‘ng mintaqaning uchdan ikki qismini o‘z hukmronligi ostiga olgan Marokash xohlagan maqsadiga yuqori darajada erishdi, ammo tinchlikni o‘rnata olmadi.

Kelishuvga ko‘ra, Marokash G‘arbiy Saharaning shimoliy va markaziy qismini oldi, Mavritaniyaga esa janubiy qismi qaytarildi. Ispaniya 1976 yil 12 yanvarda G‘arbiy Saharadan so‘nggi askarini olib chiqdi. 1976 yilgacha mintaqada o‘z mavjudligini qog‘ozda saqlab qolgan Ispaniya, mamlakat rahbari Frankoning vafoti bilan mintaqadan butunlay chiqib ketdi.³

¹ Juan A. Mora Tebas, The Sahara conflict: neither war... nor peace. In: Geopolitical overview of conflicts 2015, Spanish Institute of Strategic Studies, 2016, p. 24-25.

² Juan A. Mora Tebas, 2016, o’sha joyda.

³ Juan A. Mora Tebas, 2016, o’sha manba.

Ushbu voqealar sodir bo'layotgan paytda, Polisario fronti 1976-yil 27 fevralda Sahara Arab Demokratik Respublikasi (SADR) davlatini tashkil etilganini e'lon qildi. 1976-yil 14-aprelda Mavritaniya va Marokash o'rtasida G'arbiy Saharaning bo'linishi to'g'risida shartnoma imzolanar ekan, boshqa tomondan ular bilan Polisario fronti o'rtasida to'qnashuvlar kelib chiqadi.

Polisario rahbari Mustafó es-Sayyid 1976-yil 9-iyunda Mavritaniya poytaxti Novakchotga qilingan hujumdan keyin Mavritaniya qo'shinlari bilan to'qnashuvda halok bo'ldi. Chegara xavfsizligi tahdidi va xalqaro bosim ostida Mavritaniya 1979-yilning 5-avgustida Polisario fronti bilan tinchlik shartnomasini imzolab, G'arbiy Saharada nazorat qilgan hududlardan chiqib ketar ekan, Marokash o'sha oyning 14-kunida bu hududlarni ham o'z nazoratiga ovoladi.¹

1980-yilning mart va avgust oylari orasida Marokash G'arbiy Saharaning fosfatga boy janubiy yerlarini himoya qilish uchun 1200 kilometr (ba'zi manbalarda 2700 km) uzunlikdagi "Marokash devori" nomli xavfsizlik devorini qurdi. Ammo bunga javoban Polisario fronti Marokashga qarshi qurolli kurash boshlaganini e'lon qildi va saharaliklarni o'z taqdirini o'zi belgilash tamoyili doirasida mintaqada referendum o'tkazilishini talab qildi. Uzoq davom etgan qonli to'qnashuvlar va yo'qotishlardan so'ng, mintaqada referendum o'tkazish va bu referendumda ovoz beradigan odamlarni aniqlash maqsadida 1991 yil 29 aprelda BMTning 690-rezolyutsiyasi bilan G'arbiy Saharada Referendum bo'yicha BMT missiyasi (MINURSO) tashkil etiladi.²

Keyingi jarayonda BMTning G'arbiy Sahara uchun maxsus vakili Jeyms Beyker, tomonlar bilan olib borgan muzokaralari natijasida dastlab 2001 yilda, keyin esa 2003 yilda I. va II. Beyker rejalarini ilgari surdi. 2001-yilda ilgari surilgan va Polisario fronti tomonidan rad etilgan rejaga ko'ra, mustaqillik referendumi o'rniga Marokash hukmronligi ostidagi Sahara jamiyatining cheklangan muxtoriyati taklif qilinadi. Ikkinchi Beyker rejasi uch xil variantni o'z ichiga oladi: referendumda ovoz berishda mustaqillik, avtonomiya va Marokashga to'liq integratsiya taklifini berish. Beyker boshchiligidagi keng diplomatiya trafigiga qaramay, Marokash Ikkinchi Beyker rejasini rad etib, u yana inqirozni boshi berk ko'chaga olib chiqdi. Muzokaralar chog'ida har ikki tomon kelishmagan asosiy masalalardan biri bu o'tkaziladigan referendumda ovoz beradigan odamlarning kimlardan iborat bo'lishidir. 1991-yilda e'lon qilingan tinchlik sluhidan so'ng, Polisario, "Yashil marsh" bilan mintaqaga kirgan

¹ Juan A. Mora Tebas, 2016, o'sha manba.

² The United Nations Mission for the Referendum in Western Sahara (MINURSO), <https://minurso.unmissions.org/mandate> (Ma'lumot olingan sana: 11.10.2022)

Marokashliklarning referendumda ovoz berishini munosib ko'rmayotganini bildirdi. Marokash esa Jazoir chegaralaridagi Tindouf qochqinlar lageridagi sahraviylarning ovoz berishiga to'sqinlik qilishni talab qildi. Ushbu keskin kelishmovchiliklar natijasida G'arbiy Sahara maxsus vakili Jeyms Beyker 2004 yilda o'z lavozimidan iste'foga chiqdi.¹

Bunday salbiy muhitda Marokash tomonidan 2007-yilda BMTga taqdim etilgan "cheklangan muxtoriyat" rejasi mintaqa bo'yicha muhokamalarning qayta boshlanishiga sabab bo'ldi. Rejaga ko'ra, sahroliklar o'zlarini avtonom tuzilma ostida boshqarar ekan, mudofaa va tashqi siyosat sohasida Marokashga sodiq qoladilar. Avtonomiya rejasi Polisario frontining qattiq tanqidiga uchradi va qabul qilinmadi. Keyingi yillarda inqiroz noaniq bo'lib qolishi bilan Polisario va Marokash armiyasi o'rtasidagi taranglik kuchaydi. Natijada, 2016-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Xavfsizlik Kengashi (BMT Xavfsizlik Kengashi) chegara nuqtasi sifatida ko'rilgan Kerkeratni taranglikning bir qismi sifatida bufer hudud deb e'lon qildi. O'sha kundan beri pasaygan keskinlik muhiti 2020-yil 10-dekabrda, AQShning avvalgi prezidenti Donald Tramp G'arbiy Saharada Marokashning to'liq suverenitetini tan olishi, mintaqada zo'ravonlik muhitini qaytadan avj olishiga sabab bo'ldi. Hozirgi vaqtda MINURSO ning tashkil etilishi va rivojlanishi inqirozning ahamiyatini anglash nuqtai nazaridan yo'l ko'rsatuvchi bo'lib qolmoqda. Chunki, BMT qoshida faoliyat yurituvchi ushbu tashkilot o'z mandatini ko'p marta uzaytirdi, lekin tomonlar kelishiladigan yechimni ishlab chiqa olmadi. 1991 yilda inqirozga aralashganidan beri MINURSO o'z mandatini jami 12 marta uzaytirdi.²

O'zaro kelishuvga erishish murakkablashib, cho'zilib borar ekan, muammoni harbiy yo'l bilan hal qilish borasidagi keskin chiqishlar, harakatlar ko'payib borishiga zamin yaratmoqda.

Marokash va Jazoirning G'arbiy Sahara bo'yicha kelishmovchiliklari

AQSh sobiq prezidenti D.Trampning G'arbiy Saharada Marokash suverenitetini tan olishi, Marokash va Jazoir o'rtasida keskinlikni oshirdi. 2021 yil oxirida butun Afrika qit'asining ikkita eng yirik harbiy kuchlari - Marokash va Jazoir to'g'ridan-to'g'ri harbiy mojaro yoqasida edi. Mintaqadagi qurolli to'qnashuvlar haqidagi xabarlar tez-tez uchrab, siyosatchilarning bayonotlari

¹ Anna Theofilopoulou, The United Nations and Western Sahara. Special Report 166, July 2006, <https://www.usip.org/sites/default/files/sr166.pdf>

² United Nations Documents on MINURSO. Resolutions of the Security Council, <https://minurso.unmissions.org/security-council-resolutions-and-statements>; Meriem Naïli, The Absence of a Human Rights Monitoring Component in the Minurso Mandate: a Qualitative Analysis of the UN Narrative Regarding Human Rights in Western Sahara. Dans L'Ouest Saharien, Vol. 12, No 2, 2020.

keskinroq va tajovuzkor bo'lib bormoqda. Har ikki davlat strategik ahamiyatga ega G'arbiy Saharani to'liq nazorat ostiga olishni orzu qiladi.

1979 yilda G'arbiy Saharani Marokash bosib olganida, Jazoir Seguet al-Hamra va Rio-de-Oro xalq fronti(yani, Polisario fronti) boshchiligidagi mintaqa mustaqilligi uchun kurashni faol qo'llab-quvvatlay boshladi. Jazoir Sahara Arab Demokratik Respublikasi (uning amalda hokimiyati Polisario fronti) mustaqilligini tan oladi va uni barcha darajalarda qo'llab-quvvatlayadi.

Tadqiqotchi Jon Douga ko'ra, Jazoir faqat G'arbiy Saharadagi qardosh xalqini qo'llab-quvvatlashdek ezgu maqsadni ko'zlayotgani yoq, balki bahsli hududga egalik qilish orqali u yerning noyob resurslari va boyliklaridan foydalanishni maqsad qilmoqda. G'arbiy Saharaning asosiy boyligi mineral o'g'itlar ishlab chiqarishda ishlatiladigan fosfatlardir.¹

Dunyodagi fosfat konlarining katta qismi (taxminan 60%) Afrika qit'asiga to'g'ri keladi. Va ularning eng yirik eksportchisi Marokash bo'lib, uning zaxiralari (G'arbiy Saharadagi konlardan tashqari) 20-22 milliard tonnaga baholanadi. Qolaversa, Marokash qirolligi AQSh va Xitoy kabi gigantlar qatorida fosfatlar eksporti bo'yicha dunyodagi uchta yirik davlatdan biri hisoblanadi.

Fosfatlar eksporti Marokashning asosiy daromad manbai bo'lib, mamlakatda kuchli qayta ishlash sanoati yaratilgan. Shu munosabat bilan qirollik uchun G'arbiy Saharada joylashgan Bu-Kraa fosfat koniga egalik qilish nihoyatda muhimdir. U yerda konlarning umumiy hajmi 2-10 mlrd. tonnaligi aytilmoqda. Bundan tashqari, mahalliy fosfat rudalarida fosforitlarning ko'pligi Bu-Kraa konini o'ziga xos xususiyatga ega qiladi.²

Jazoir uchun G'arbiy Sahara mintaqasi nafaqat qimmatli konlari, balki geografik joylashuvi tufayli ham juda muhimdir. Jazoir hukumati uzoq vaqtdan beri Atlantika okeani sohilida o'z portini yaratish orzusini qadrlab keladi. Bu Jazoir neftini (u mamlakatning iqtisodiy farovonligining kalitidir) Gibraltar bo'g'ozini chetlab o'tib, dunyo bozoriga eksport qilish imkonini beradi.³

Aslida tarixiy jarayonlar va voqealarga qarasak, vaziyat yanada jiddiy va murakkab ekanligini ko'rishimiz mumkin. Shimoliy Afrika, hususan Marokash, Jazoir, Mavritaniya, G'arbiy Sahara Fransiya va Ispaniyaning mustamlaka yerlari edi. 1950-yillarning boshida Marokash qiroli Muhammad V va uning Istiqlol Partiyasi Fransiyaqa qarshi mustaqillik kurashini boshlaydi. Qirol Muhammad V bu kurashda "Buyuk Marokash" g'oyasi asosida Buyuk Marokashni qayta tiklashni maqsad qiladi. "Buyuk Marokash" g'oyasiga ko'ra ispanlar tomonidan

¹ Джон Доу, Сахара раздора: за что борются Марокко и Алжир? 13 декабря 2021, <https://regnum.ru/news/polit/3449947.html>

² Джон Доу, 2021, o'sha manba.

³ Джон Доу, 2021, o'sha manba.

bosib olingan Ifni, Sabta, Melila shaharlari va G'arbiy Sahara mintaqasi, Jazoirning Bashar va Tinduf provinsiyalari, Mali davlatining shimoliy-g'arbiy hududlari, Mavritaniyaning barcha hududi tarixiy Marokash hududlari ekanligi ta'kidlanadi.¹ Biroq, Ispaniya va Fransiya mustamlakachilik davrida bu hududlardagi chegaralar boshqacha ya'ni hozirgi ko'rinishda chizilgandi. Kurashlar natijasida Marokash 1956-yil 2-martda Fransiya bilan mustaqillik shartnomasini imzoladi. Ispaniya ham Marokash mustaqilligini tan oldi va Ifni, Sabta, Melilla va G'arbiy Saharadan boshqa yerlardan chiqib ketishini e'lon qildi. Ammo, 1957-yil Marokash Ispaniya bilan urushib harbiy yo'l bilan Ifni shahrini qaytarib oladi va keyin Marokash va Ispaniya o'rtasida kelishuv imzolanadi. Shu bilan birga, G'arbiy Sahara, Sabta va Melilla shaharlarini Marokashga berishdan bosh tortadi. Bugungi kunda ham Marokash shimolidagi Sabta va Melilla shaharlari hamon Ispaniya hukmronligi ostida.

Bu paytda Jazoirda ham mustaqillik uchun kurash boshlanib ketadi. 1962-yil Fransiya mustamlakasidan ozod bo'lgan Jazoir o'z mustaqilligini e'lon qiladi. Chegaralar borasidagi noaniqlik 1963-yilda Marokash va Jazoir o'rtasidagi qurolli to'qnashuvga aylanib, "Qum urushi" deb nom olgan chegara to'qnashuvi yuz berdi. Afrika Ittifoqi tashkilotining vositachiligi natijasida urush to'xtatildi.² 1972 yilda Marokash Jazoir viloyatlaridagi hududiy da'volaridan voz kechganini e'lon qildi va bugungi Marokash-Jazoir chegarasi shakllandi. Xuddi shunday chegara inqirozi Marokash va Mavritaniya bilan ham yuz bergan va muzokaralar natijasida hal qilingan.³

Marokash hududiy masalada hususan G'arbiy Sahara muammosi bo'yicha tarixiy omillarga tayanib ish tutmoqda, ya'ni G'arbiy Sahara tarixan Marokash qirolligiga tegishli bo'lgan va mustamlakachi yEvropaliklar (ispan va fransuzlar) tufayli qirollikning yerlari qisqargan, tortib olib boshqa davlatlarga berib yuborilgan, deb hisoblaydi. Shu bois, G'arbiy Saharani Marokashga qaytarilishi tarixiy adolatni tiklanishi deb biladi. Jazoir esa mustamlakachilik merosi sifatida yaqinda paydo bo'lgan davlat bo'lganligi uchun chegara masalalarini mustamlakachilar tomonidan chizilgan chiziq asosida hal qilinishini va mustamlakachi davlatlar (Ispaniya va Fransiya) o'rtasida tuzilgan chegaraviy shartnomalarni huquqiyiligini tan olishni ilgari suradi. Xuddi shunday, G'arbiy Sahara ham o'z taqdirini o'zi belgilashi kerakligini va bu ushbu mintqa muammosi bo'yicha qabul qilingan xalqaro kelishuvlarda ham mavjudligini ilgari suradi. Qolaversa, Sahara urushu tufayli minglab qochqinlar Jazoirga o'tgan

¹ Konrad Banaś, An Independent Country or a Part of Morocco? *Cahiers d'études africaines*, 2020, p. 94.

² Фокина Е.В. Пограничный вооруженный конфликт между Марокко и Алжиром в 1963 г. (Песчаная война). Гуманитарный акцент, № 2, 2017. – С. 60-64.

³ Konrad Banaś, o'sha manba.

bo‘lib ularning o‘z vataniga qaytishi masalasi ham Jazoir-Marokash o‘rtasida muammolarga sabab bo‘lib qolmoqda. Jazoir ushbu qochqinlarni o‘z yurti hisoblangan G‘arbiy Saharaga borish kerakligini ta’kidlayotgan bo‘lsa, Marokash ularni muammo chiqaruvchi tahdid sifatida ko‘rmoqda.

Mavritaniya G‘arbiy Sahara muammosi bo‘yicha to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishtirokchi davlat bo‘lsa-da, 1979-yildan buyon tarafsizligini bildirib kelmoqda. Aslida esa ushbu muammoni kuchayishidan nafaqat Mavritaniya balki butun mintaqa va xalqaro hamjamiyatda yetarlicha xavotir va kezi kelsa qo‘rquv bor. Chunki mazkur mintaqada beqarorlikni kuchayishi noqonuniy terroristik guruhlar bilan o‘ralgan shimoliy Mali kabi va bu guruhlarining Niger, Liviya va uning atrofidagi qurolli to‘qnashuv hududlari bilan birlashib ketish muammosi va tahdidi bor. Bu hudud kontrabanda (giyohvand moddalar, odamlar va boshqa turdagi tovarlar va kontrabandalar) va terroristlar hududiga aylanishi va xavfsizlikka katta putur yetishi, YYevropaga busiz ham muammoga buyub boshog‘ri bo‘lgan qochoq (migratsiya) muammosini kuchaytirishi mumkin.¹

Shu sababdan, Ispaniya ham ancha vaqtdan beri G‘arbiy Sahara masalasida tarafsiz ish yuritishni maqul ko‘rmoqda va qochoqlar masalasida Marokash bilan yaqin hamkorlik qilmoqda. Fransiya mustamlakachi davlat sifatida Afrikada hususan shimoliy Afrikada hali hamon katta ta’sir kuchiga ega bo‘lsa-da, G‘arbiy Sahara masalasida pozitsiyoni ko‘proq Marokash tomonidadir. Chunki, uzoq vaqtdan beri Marokash Fransiyaning strategik hamkori hisoblanadi va Marokashga kiritilayotgan investitsiylarning 70 foizi Fransiya hissasiga to‘g‘ri keladi.² Fransiyaning Marokash tarafdori bo‘lishi Jazoir mustaqillik uchun kurashi davrlariga borib taqaladi. O‘sha paytlar Marokash Fransiya bilan yaqinlashgandi, shunindek Fransiya Jazoirning ta’siridagi G‘arbiy Saharaning qurilishini ham istamaydi. Qolaversa, AQShning Tramp va bugungi Biden hukumati G‘arbiy Saharani Marokashniki deb tan olishi Fransiyaning bu boradagi yondashuvini yanada kuchaytirdi. AQShning bunday yondashuv siyosatiga Marokashning Isroil bilan diplomatik aloqalari o‘rnatishi bilan bog‘liq ekanligi ta’kidlanmoqda.³ Boshqa tomondan, Marokash dastlabki yillardan g‘arbga qaratilgan siyosat yuritgan holda AQSh va Fransiya bilan yaqin hamkorlik qilgan bo‘lsa, Jazoir mustaqillikni qo‘lga kiritgan paytlarda sotsiyalistik yo‘lni tanlaydi

¹ Geoffrey Jensen, War and insurgency in the Western Sahara. Strategic Studies Institute and U.S. Army War College Press, 2013.

² “GCC Countries Invest Heavily in Morocco”. 23 October 2009, <https://www.memri.org/>

³ Majid Jacob. “Biden reportedly won’t reverse Trump recognition of Western Sahara as Morocco’s”, The Times of Israel, 1 May 2021. <https://www.timesofisrael.com/biden-reportedly-wont-reverse-trump-recognition-of-western-sahara-as-moroccos/>

va SSSR hamda Xitoy bilan yaqin aloqalarni o'rnatgan edi. Bugungi kunda ham Rossiya va Xitoyning Jazoir bilan aloqalari yaxshi ekanligini ta'kidlash lozim.

Shu bilan birga, YEvropa davlatlaridan ba'zilar hususan Germaniya G'arbiy Saharaning BMT qarori bilan hal qilinishi kerakligini (Fransiya ham yakuniy qarorni BMT berish kerak deb hisoblaydi) ilgari surgan holda Polisario vakillari bilan to'g'ridan yaqin aloqalar qilishini ko'rishimiz mumkin, bu holat hatto 2021-yilda Marokash va Germaniya o'rtasida diplomatik krizgacha olib kelgandi.¹

Xulosa qiladigan bo'lsak, G'arbiy Sahara masalasida kelishmovchilik asosan Marokash va Jazoir o'rtasida kechmoqda. Har ikki taraf o'zini haqli ekanligini aytishdan charchamayapdi, qolaversa bir-birini provokatsiyada ayblashi va kamsitishi ijtimoiy tarmoqlarda va OAV orqali hamda siyosatchilarning suhbatlarida uchratish mumkin. Ikki qo'shni davlat mintaqadagi eng katta (Misr armiyasidan tashqari) qurolli kuchlarga ega bo'lgani bilan vaziyat murakkablashmoqda. Har qanday keng miqyosli to'qnashuv muqarrar ravishda katta qurbonlarga olib keladi, biroq ekspertlarning fikriga ko'ra, biron tomonning g'alabasi bilan yakunlanishi dargumon.

Ma'ruzaga oid savollar:

1. G'arbiya Sahara muammosi qachon va qanday paydo bo'ldi?
2. Polisario harakatining maqsadi nima?
3. Marokash va Jazoir nima uchun G'arbiy Sahara masalasida kelisha olmayapti?
4. BMTning MINURSO missiyasi haqida nimalarni bilasiz?
5. G'arbiya Sahara muammosi bo'yicha tashqi davlatlar Ispaniya, Fransiya, AQSh, Germaniya, Rossiyaning qarashlari haqida qanday ma'lumotlarga egasiz?
6. G'arbiy Sahara muammosi nima uchun xatarli va xavotirli?

5-MAVZU. «INQILOBDAN KEYINGI» MISRDA «MUSULMON BIRODARLAR» NING EVOLYUTSIYASI

Reja:

1. "Musulmon Birodarlar" tashkilotining qisqacha tarixi
2. Inqilobdan keyin "Musulmon Birodarlar"ning faoliyati

¹ Morocco-Germany relations: What next after reconciliation? 8 June 2022, <https://www.middleeasteye.net/news/morocco-germany-relations-what-next-after-reconciliation>

Tayanch tushunchalar va iboralar: “Musulmon Birodarlar”, “Hamas” jangari guruhi, Hasan Al-Banna, *Amal* (harakat), *Tanziim* (tashkilot), *Fikra* (g‘oya, mafkura), “Ozod Ofitserlar” inqilobiy harakati.

O‘tgan asrning 20-yillarida Britaniyaning Misrni bosib olishi va g‘arb madaniyatining kirib kelishiga qarshi tashkil topgan “Musulmon Birodarlar” (qisqacha, Birodarlar yoki Birodarlik deb ham nomlanadi) tashkiloti dastlab 1954-yil Misr prezidenti Jamal Abdul Nosir davrida (unga suiqasd qilishda gumonlanib) taqiqlandi. 1970-yillarda Anvar Sadatning prezidentlik davrida repressiyaga uchragan va faoliyati zayflashgan tashkilot, Husni Muborakning uzoq yillik prezidentlik davrida rasmiy taqiqlangan bo‘lsa-da, ochiq faoliyat yuritdi. Muborak hukumati mamlakat konstitutsiyasida diniy partiyalarni taqiqlanganini ta’kidlab, “Birodarlar”ni siyosiy partiya tuzish huquqidan mahrum qilib keldi.

“Arab bahori” va uning oqibatida paydo bo‘lgan “Tahrir” inqilobidan keyin uzoq vaqtdan beri Yaqin Sharqdagi “Birodarlar” Mursiy boshchiligida 2012-yilda Misrda o‘tkazilgan ilk saylovlarda hokimiyat tepasiga keldi. Mursiy hokimiyatga kelishi bilan yuqori martabali harbiy amaldorlarni tozalash orqali hukumatdagi armiya ta’siriga qarshi kurashdi. Ammo uning eng katta ikki xatosi unga juda qimmatga tushdi: 1) o‘z qilmishlari uchun sudga tortilmaydi deb qaror qilishi ko‘p qarshiliklarga duch keldi va demokratik yo‘l bilan hokimiyatga kelganiga qaramay uni “yangi fir‘avn” deb atashga sabab bo‘ldi. 2) mamlakatda yangi konstitutsiyani qabul qilish masalasi edi. Yangi konstitutsiyada prezident vakolatlariga muhim cheklovlar va parlament vakolatlari kengaytirilgan bo‘lsa-da, ayollar va diniy ozchiliklarni himoya qilish nazarda tutilmadi va barcha qonunlar islomiy xususiyatga ega bo‘lishi kerakligi ta’kidlandi.¹

Yangi konstitutsiyadagi ushbu kamchiliklar va Mursiyning sudlardan daxlsizlik talabi millionlab odamlarni norozilik uchun ko‘chalarga chiqardi. Mursiy zo‘ravonlik va matbuot erkinligiga hujumlar bilan javob berdi. Aynan shu omil bilan Misr qurolli kuchlarining o‘sha paytdagi mudofaa vaziri va amaldagi prezidenti Abdulfattoh as-Sisiy qo‘mondonligida Mursiyni davlat to‘ntarishi natijasida ag‘dardi.

As-Sisiy “Musulmon Birodarlar”ni terror tashkiloti deb e’lon qildi, Mursiy va tashkilotning yana 105 nafar a’zosi 2015-yilda o‘lim jazosiga hukm qilindi, ko‘pchiligini uzoq muddatlarga qamab yubordi. Tashkilot yashirin faoliyatga o‘tdi va ko‘pchilik faollari xorijiy davlatlarga qochib ketdi. Sisiyning bunday

¹ The Muslim Brotherhood, <https://teachmideast.org/articles/spotlight-on-egypts-muslim-brotherhood/> (Ma’lumot olingan sana: 20.10.2022)

qat'iy va keskin harakati dunyoda turli reaksiyalarga sabab bo'ldi. Fors ko'rfazidagi arab davlatlari Saudiya Arabistoni va Birlashgan Arab Amirliklari "Birodarlik" tashkilotini o'zlarining sulolaviy boshqaruv tizimiga tahdid deb bilishgani bois, Sisini harakatini qo'llab-quvvatladi va har ikki davlat ham "Birodarlik" tashkilotini terrorchi guruh deb e'lon qildi. Biroq qo'shni Fors ko'rfazi davlati Qatar guruhni qo'llab-quvvatlashda davom etti va tashkilotning taniqli a'zolariga Qatardan boshpana berdi. Turkiya prezidenti Toyyib Erdo'g'on Mursiy hukumatini qo'llab-quvvatlagandi, shu bois Sisini qattiq tanqid qildi. Turkiya va Qatar tomonidan guruhni qo'llab-quvvatlashi Saudiya Arabistoni va Misr bilan munosabatlarini keskinlashtirdi.¹

2019-yilda AQSh prezidenti Donald Tramp "Birodarlik" guruhini terrorchi tashkilot deb e'lon qilish ustida ishladi, ammo bu ishni oxiriga yetkazmadi, yo yetarlicha ma'lumot to'play olmadi yoki prezidentlik muddati tugab qoldi. 2015-yilda Britaniya hukumati ham tashkilot faoliyatini o'rganib chiqdi ammo guruhni "Buyuk Britaniyadagi terrorchilik faoliyati bilan bog'liq va unga qarshi" emasligi ta'kidlandi. Shu bilan birga, guruh tarixan "imkoniyat bo'lganda siyosiy faoliyat bilan shug'ullangan. Yaqin Sharq va undan tashqarida ko'plab siyosiy partiyalar va kampaniya guruhlari o'zlarining kelib chiqishini "Birodarlik"ga bog'laydilar. Jumladan, "Hamis" jangari guruhi "Birodarlar"ning Falastindagi bo'limi sifatida tashkil etilgan. "Birodarlik" harakati 1982 yilda qurolli qo'zg'olonni qo'zg'atishga yordam berganligi uchun Suriyada taqiqlangan", deb ko'rsatib o'tiladi.² Darhaqiqat, 1982 yilda Suriya birodarlari Xamada halokatli qo'zg'olon ko'tardilar va bu shahar aholisi uchun dahshatli oqibatlariga olib kelgandi.

"Musulmon Birodarlar" tashkilotining Yaqin Sharq va Misr siyosatidagi bunday ahamiyatli ta'sir kuchiga ega bo'lganining sabablarini aniqlash uchun tashkilot tarixiga qisqacha to'xtalib o'tamiz va shu orqali "Tahrir inqilobi" gacha bo'lgan davrni aniqlab, inqilobdan keyin uning ahamiyati, faoliyati va ta'sir kuchini ko'rsatib o'tishga harakat qilamiz.

"Musulmon Birodarlar" tashkilotining qisqacha tarixi

"Musulmon birodarlari" (arabcha, *Ihvân 'il-muslimîn*)ga Misrning Ismoilিয়া shahrida 1928-yilda maktab o'qituvchisi Hasan Al Banna tomonidan asos solingan. Al-Banna ma'naviy tanazzul, iqtisodiy bankrotlikni dinga qarshi ta'limning natijasi deb hisoblagan. Urf-odat va dinga bo'lgan hurmatning

¹ The Indian Express, Explained: Egypt's Muslim Brotherhood and its history, 30-07-2022, <https://indianexpress.com/article/explained/explained-global/explained-egypts-muslim-brotherhood-and-its-history-8061232/>

² The Indian Express, o'sha manba.

susayganini Yevropa kuchlarining musulmon dunyosini zaiflashtirish va hukmronlik qilish uchun qasddan rejasi sifatida qaragan.¹

U paytlarda nafaqat Misrda balki ko'plab musulmon mamlakatlarida ham boshqa shunga o'xshash fikrlarni ilgari suradigan guruhlar bor edi, lekin "Musulmon birodarlar"ni ajratib turadigan narsa uning mamlakatdagi notinchlik va qiyinchilikni diniy talqinda tushuntirish va uni hal qilish uchun belgilangan asoslarini yaratish edi. Masalan, Birodarlik mahalliy ijtimoiy xizmatlar va jamoat loyihalariga homiylik qildi, ular guruhning jamoat farovonligiga bo'lgan g'amxo'rliklarini namoyish etdi va misrliklarning qalbi va ongini egallagan ishga yollash uchun yangi tizimlarni yaratdi. Vrach, stomatolog, farmatsevt, muhandis, o'qituvchi va hokazo kasblarni tayyorlaydigan maktablar ochdi va ularni ish bilan ta'minlashni (aslida tanish-bilishga asoslangan nepotizm) tizimini yaratdi.

Bundan tashqari, Birodarlarning xalq orasida obro' qozonishi turli ijtimoiy loyihalarda, masalan, yo'l qurish, suv chiqarish, maktab va boshqalarni amalga oshirishda mahalliy hokimiyatdan yordam olmagan holda o'zlarining tarafdorlarining homiylari orqali bajarishi va tashkilotni boshqarishda oliy ma'lumotli, elitist bo'lmagan va o'rtahol kishilarni rahbar bo'lishi edi. Xususan, Al-Banna bu masalalarga juda katta e'tibor bergan.²

1928 yildan 1932 yilgacha "Musulmon birodarlar"ning asosiy maqsadi Ismoilniya atrofida a'zolarini kengaytirish edi. To'rt yil ichida tashkilot Suveyish kanalining sharqiy va g'arbiy chekkalari bo'ylab filiallarga ega bo'ldi. Har bir shtab-kvartiraning tashkil etilishidan so'ng loyiha (masjid/maktab) yaratildi, bu esa jamiyat faoliyatining asosiy yo'nalishi bo'lib xizmat qildi. 1932 yilda Qohirada "Musulmon birodarlar"ning birinchi bo'limi tashkil topdi. 1949 yilga kelib ikki ming filial va 300-600 ming a'zosi bor edi.³

Birodarlar dastlab ijtimoiy harakat ko'rinishda faoliyat yuritgan bo'lsa-da, ko'p vaqt o'tmay siyosiy strategiyalar ishlab chiqa boshladi. G'arb imperialistlari va sionistlarga nisbatan jihod e'lon qildi. 1930-yillarda Misr hukumatiga (bu paytda Misr de-fakto inglizlarning nazoratida bo'lgan konstitutsiyon monarxiya edi) muxolifat bo'lish bilan birga unga qarshi jihodni boshladi. Jihodni boshlash harbiylashtirishni anglatar edi va shunday ham bo'ldi. Ikkinchi jahon urushi arafasida Yevropaning fashistik yoshlar tashkilotlaridan ilhom olgan holda Jawala (Kezuvchilar) va Kataib (Batalyonlar) kabi harbiylashtirilgan tashkilotlarni tuzdi. Shuningdek, hukumatdagi taniqli shaxslarga suiqasd qilishga asoslangan "maxfiy apparat" bo'limini ham tuzadi. Ushbu maxfiy bo'lim 1942-

¹ Nawaf Obaid, *The Muslim Brotherhood: A Failure in Political Evolution*. Harvard Kennedy School, Belfer Center for Science and International Affairs, 2017, pp. 5-6.

² Nawaf Obaid, 2017, o'sha manba, 5-6 betlar.

³ Nawaf Obaid, 2017, o'sha manba, 5-bet.

yilda taniqli bir sudyani o'ldirgan bo'lsa, 1949-yilda 1-Arab-Isroil urushidagi Misrning mag'lubiyatidan so'ng bosh vazir Fahmi Nukrashiga suiqasd qildi.¹

Tadqiqotchi Wickhamga ko'ra, "Musulmon birodarlar" hech qachon o'zi yaratmoqchi bo'lgan islomiy tartib haqida batafsil va izchil tasavvurni taqdim etmagan. Bu guruh *Amal* (harakat) va *Tanziim* (tashkilot) hamda *Fikra* (g'oya, mafkura) ko'rinishida faoliyat yuritgan. Shu bois, guruhda qarama-qarshi fikrlar ko'p bo'lgan. Ba'zilar partiyaviy mojarolarni rad etib, keng qamrovli islomiy tartib o'rnatishga chaqiruvlarini davlat hokimiyatini qo'lga kiritish va o'z kun tartibini kuch bilan o'rnatish uchun majburlash vositasini ishlatish kerak deb bilgan. Ba'zilar esa siyosiy raqobat orqali hukumatga kelish tarafdori bo'lgan, boshqalari esa ijtimoiy loyihalarni ko'paytirish orqali o'z tarafdorlarini oshirish, boshqa musulmon mamlakatlari hususan arab davlatlarida g'oyaviy faoliyatni ko'paytirish va u yerlarda ham tarafdorlarini oshirishga ahamiyat qaratish tarafdori bo'lgan.²

Shu boisdan bo'lsa kerak, ko'pchilik tadqiqotchilar "Musulmon Birodarlar" keyinchalik paydo bo'lgan turli islomiy ekstrimist, radikal va terrorist tashkilotlar uchun asos bo'lib xizmat qilganligini ta'kidlashadi.³

Birodarlar ko'plab arab davlatlarida o'z filiallarini ochar ekan, guruhga a'zo barchaning tengligini ilgari sursa-da, vaqt o'tishi bilan boshqaruv masalasida Qohira murshidlariga itoatkor bo'lishini talab qilar edi. Ya'ni birodarlik markazi Qohira deb qaralishi, kezi kelganda markazdan talab va ko'rsatmalar bajarishi talab qilinardi.⁴

"Musulmon birodarlar"ning qo'llab-quvvatlashi 1950-yillardan 1970-yillarga qadar, birinchi navbatda, tashqi siyosiy keskinliklar va o'tish davrida arab dunyosi bo'ylab gullab-yashnadi. 1954 yildan 1970 yilgacha guruh prezident Nosirning nishoni bo'lib qoldi, guruh a'zolari qamoqqa tashlandi yoki mamlakatdan qochdi. Bu holat tashkilotning ba'zi a'zolarining mafkuraviy radikallashtirishini yanada rag'batlantirdi va hukumatga qarshi qurolli kurash kerakligi borasidagi fikrlarini mustahkamladi.⁵

Bunday odamlardan biri "Birodarlar" yetakchisi Sayyid Qutb bo'lib, u qamoqxona kamerasidan tez-tez xat yozardi. U "Johiliya" (inson qonunlariga asoslangan barcha tizimlar) va "Hakimiya" (islom qonunlarini o'rnatish) tushunchalarini ishlab chiqdi va yoshlarni Xudoning qonunlariga asoslangan

¹ Wickham, Carrie R. *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*. Princeton University Press, 2013, pp. 20-45.

² Wickham, Carrie R., 2013, o'sha joyda.

³ Pargeter A. *The Muslim Brotherhood: From Opposition to Power*. London: Saqi Books, 2010, pp. 46-52.

⁴ Pargeter A., 2010, o'sha joyda.

⁵ Wickham, Carrie R., 2013, o'sha manba.

tizimni ishlab chiqish maqsadida zamonaviy johiliy tuzum va uni qo'llab-quvvatlaganlarning barchasiga qarshi muqaddas urush boshlashga tayyor avangardni shakllantirishga da'vat etdi. Uning ko'pgina fikr va g'oyalari 1970-yillarda bir qancha jangari islomiy guruhlarining paydo bo'lishiga turtki bo'ldi.¹

Shuni aytib o'tish kerakki, Misrda 1952-1953 yillarda respublika tuzumi o'rnatilishida Birodarlar 'Ozod Ofitserlar' inqilobiy harakatini qo'llab quvvatlagan. Ammo ko'p o'tmay Jamol Nosir Birodarlar bilan kelisha olmadi. Bunga Nosirga suiqasd qilishda gumonlangani, Nosirning arab millatchiligi g'oyasi bilan Birodarlarning g'oyasi to'g'ri kelmagan yoki Birodarlar Nosirga boshqaruvni xaqi ixtiyoriga o'tkazishni talabini qo'yishi sabab bo'lgan degan farazlar bor. Bu paytda guruh yetakchisi Al-Banna noma'lum shaxs tomonidan o'ldirib ketilishi, guruhni o'zida ham tortishuvlar va kelishmovchiliklar ortishiga sabab bo'lgandi.

Anvar Sadat davrida (1970-1981) Misrda jiddiy o'zgarishlar bo'ldi. Nosirdan farqli o'laroq, Sadat arab millatchiligi chizig'idan g'arbga qaratilgan harakatlari bilan anti-Nosir siyosat olib bordi va AQSh yaqinlashdi. Sadatning AQSh bilan yaqinlashishiga mamlakatning iqtisodiy ahvolini yaxshilash edi. O'z navbatida, AQSh ba'zi talablarni qo'ydi: SSSR bilan masofali munosabat yuritish, IMF va Jahon banki bilan hamkorlikni o'rnatish, liberal va fikr erkinligini ta'minlash. Shu bois, Sadat boshqaruvining ilk yillarida Birodarlar uchun yengil nafas olishiga imkon berdi. Vakillarining ko'pchiligi qamoqdan ozod qilindi. Xatto, Birodarlarga saylovlarda sekulyar partiyalar bilan ittifoqchilikda (koalitsiyon) ishtirok etishiga ruhsat berildi. Ammo, bu iliqlik 1977-yilda Isriolga tashrifi va 1978-yilda Isroil bilan Kemp-Devid tinchlik shartnomasini imzolanishi bilan sovudi. Birodarlar Sadatni juda qattiq tanqid qildi, Misrda radikal islomchi guruhlar paydo bo'ldi va unga qarshi bir necha bor suiqasd uyushtirdi. Aslida Sadatning ilk boshqaruv yillarida Birodarlarga yaxshi munosabatda bo'lishi, xatto o'zini yoshligida Birodarlardan biri bo'lganini aytishi Isroil bilan bo'lajak tinchlik munosabatlarini o'rnatishda unga qarshi emas, balki uni qo'llab quvvatlashidan umid qilgan edi. Ammo, Sadatning umidlari u o'ylaganidek bo'lmadi. Natijada, Sadat ham Birodarlarga qarshi repressiyani kuchaytirdi.²

1981-yilda radikal islomchilar tarafidan suiqasd bilan o'ldirilgan Sadatning o'rniga uning yordamchisi Husni Muborak hokimiyatga keladi. Muborak prezident bo'lishi bilan mamlakatda favqulotda holat e'lon qilib, bir nechta radikal islomchi guruhlar (masalan, Al-Jihod, Al-Islomiya, ba'zilari

¹ Pargeter A., 2010, o'sha manba.

² Wickham, Carrie R., 2013, o'sha manba.

Birodarlardan ajralib chiqqan edi) yetakchilari va vakillarini hibsga oldi, lekin Birodarlarga biroz yaxshi muomilada bo'ldi. Masalan, Sadat davrida hibsga olingan guruhning yetakchisi Umar at-Tilmisani qamoqxonadan ozod qilinadi. Tadqiqotchilarga ko'ra, Muborakning bu strategiyasi asosida radikallarni markazdan uzoqlashtirib izolyatsiya qilish, mo'ʻtadil islom modelini targ'ib qilish orqali o'z nufuzini saqlab qolish yotgan.¹

Muborak davrida Birodarlar turli siyasi partiyalar (1984-yilda Vefd partiyasi bilan, 1987-yilda Sotsiyalist ishchi partiyasi va Ahror partiyasi) bilan ittifoqda parlamentda saylovlarda ishtirok etib, bir nechta o'rinlarni olishga muvassar bo'ladi. Shu bilan birga, 1995 va 2004-2005 yillarda yetarli dalillarsiz Birodarlardan chiqqan deputatlar va guruh faollari hibsga olinib turildi.²

2011-yil Tunisda boshlangan va keyin butun arab dunyosini qamrab olgan "Arab bahori" nomini olgan norozilik va inqiloqlar Misrni ham ostun-ustun qildi. Aslida Muborakni 30-yillik boshqaruvi qashshoqlikni ko'payishi, tor doiralarning boyib ketishi, boylar va kambag'allar orasidagi daromad tafovuti, ishsizlikni ko'payishiga olib kelgandi.³ Shu bois, 2005 va 2008 yillarda norozilik chiqishlari ham bo'lib o'tgandi, ammo 25 Yanvar 2011-yilda Tahrir maydonida shu paytgacha shohidi bo'lmagan 100 minglab kishi asosan yoshlar yig'ildi va ular facebook, twitter kabi ijtimoiy tarmoqlarda xalqni norozilikka chaqirdi.

"Musulmon Birodarlar" bu harakatni orqasida turmaganini va uni ular tashkil qilmaganini ma'lum qiladi. Ko'pgina islomchilar, aslida, qo'zg'olonlarning bir chetida turishgan. Xatto, norozilikning ilk 3 kunida Birodarlar ishtirok etmadi, lekin 28 Yanvardan norozilikka faol qatnashdi.⁴ Xalqning noroziligi Muborak hokimiyatini tugatdi.

Inqilobdan keyin "Musulmon Birodarlar"ning faoliyati

Muborak mamlakatdan qochib ketgandan keyin harbiylar tomonidan vaqtinchalik hukumat tuzildi. Birodarlar vaqtinchalik hukumat va harbiylar yonida turib inqilobchilardan masofali turdi, shuningdek yangi konstitutsiya qabul qilinishi borasida vaqtinchalik hukumat qarorini qo'llab quvvatladi. 2011-yil 30-aprelda Birodarlar Ozodlik va Adolat partiyasi deb nomlangan o'z partiyasini tuzdi va AQShda tahsil olgan, muhandis va uzoq yillik guruh a'zosi Muhammad Mursiyni olib keldi va partiyaga rahbar qildi.

2011 yil 28 noyabrda bo'lib o'tgan parlamentga umumiy saylovlarda Birdalarning partiyasi 47% ovoz bilan birinchi o'rinni egalladi. Islomiy blok esa

¹ Pargeter A., 2010; Wickham, Carrie R., 2013.

² Wickham, Carrie R., 2013.

³ Beverley Milton-Edwards, The Muslim Brotherhood: The Arab Spring and its future face. Routledge, 1st Edition, 2016.

⁴ Beverley Milton-Edwards, 2016, yuqoridagi manba.

27,8 foiz bilan ikkinchi o‘rin oldi. 2012-yil 24-iyun kuni bo‘lib o‘tgan prezidentlik saylovlarida Mursiy raqibidan oz bir farq bilan 48,3 foizga 51,7 foiz ovoz bilan g‘alaba qozondi. Har holda, Mursiy tarafdorlari aytganidek, Misr xalqi o‘zining 7000 yillik tarixida ilk bor o‘z yetakchilarini erkin va adolatli saylovlar orqali tayinladi.¹ Qolaversa bu, Misr tarixida birinchi marta islomiy yetakchining hokimiyat tepasiga kelishi edi. Ammo tadqiqotchilar islomiy masalada tortishmoqdalar. Islomiy partiyalar arab bahori saylovlarida o‘z platformalarida diniy mavzular haqida kam gapirdilar. Al-Nur partiyasining 8876 so‘zdan iborat platformasida “shariat” besh marta tilga olingan; “Islom” 25 marta, “iqtisod” esa 58 marta tilga olingan. “Musulmon birodarlar”ning 12 639 so‘zdan iborat platformasida 14 marta “shariat” va 35 marta “iqtisod” so‘zlari bor edi. Nihoyat, Mursiyning 15 000 so‘zdan iborat prezidentlik saylovoldi platformasida 36 marta “islom”, 8 marta “shariat”, 158 marta “iqtisod” va 178 marta “taraqqiyot” so‘zlaridan iborat bo‘lgan.²

Olivye Roy “Journal of Democracy” jurnalidagi “Arab dunyosining o‘zgarishi” nomli maqolasida ta’kidlaganidek, “Islom teologik korpus sifatida o‘zgarmadi, lekin dindorlik o‘zgardi”. Misr nisbatan kam rivojlangan bo‘lgani uchun uning kambag‘allarning ovoz beruvchi bloki uzoq muddatli va‘dalarni emas, balki qisqa muddatli, ya’ni islomchilar tomonidan ularning kundalik hayotini osonlashtirishi mumkin bo‘lgan ijtimoiy xizmatlarni ko‘rib chiqish ustuvor vazifalardan edi.³

Shunindek, Arab bahorida qatnashgan mamlakatlardagi musulmonlarning yosh avlodlari Islom yoki dinga e’tibor qaratishmagan; Aksincha, ular oliy o‘quv yurtlarini tugatgandan so‘ng erishish mumkin deb o‘ylagan ish o‘rinlariga ega bo‘lish haqida qayg‘urdilar. Masalan, Arab bahori davrida Qohiradagi kollej bitiruvchilarining 54 foizi ishsiz edi.⁴ Qolaversa, yosh avlodlarda ham dindorlik susayib bormoqda. Ijtimoiy tarmoqlar ularni kiyinish, jinsiy munosabatlarida sekulyarlashganini ko‘rsatadi. Jazoir, Iordaniya, Livan, Marokash, Falastin, Quvayt va Yamanda o‘tkazilgan so‘rov natijalariga ko‘ra, 18 yoshdan 24 yoshgacha bo‘lgan odamlarning 60 foizdan kamrog‘i o‘zini dindor deb tan olingan.⁵

Bu holatda, islomiy partiyalar saylovlarda qanday qilib g‘alaba qozondi degan savolga turli fikrlar ilgari surilsada, asosiysi jamiyat uchun yangi yuz va

¹ Hakkı Taş, İsmailiye’den Rabia’ya Müslüman Kardeşler. Ankara: İldem Yayınları, 2015, s. 88.

² Nawaf Obaid, 2017, o‘sha manba, 9-bet.

³ Roy Olivier, The Transformation of the Arab World, Journal of Democracy, vol 23, no 3, 2012, pp. 5-18.

⁴ Noueihed Lin, and Alex Warren. “An Arab Malaise.” The Battle for the Arab Spring. Yale University Press, 2012, pp. 11-23.

⁵ Michael Hoffman and Amaney Jamal, The Youth and the Arab Spring: Cohort Differences and Similarities. Middle East Law and Governance 4, 2012, pp. 168-188.

muammolarni hal qilishda yangi umidlar bo'lgan. Rossiyalik tadqiqotchi Elena Galkinaning fikricha, islomiy tashkilotlarning g'alabasi, birinchi navbatda, misrliklarning idrokida dunyoviy loyihalar: liberal va sotsialistik loyihalar o'z davrida barbod bo'lganini ko'rsatdi. Islomchilar siyosiy maydonda doimo muxolifatda bo'lgan, hali o'z utopiyasini amalga oshirishga harakat qilish imkoniyatiga ega bo'lmagan yagona kuch bo'lib qolgandi.¹

Parlament va prezidentlik saylovlarida Birodarlar g'alaba qozondi. Biroq, Birodarlar bilan haqiqiy sinov bu jarayondan keyin boshlandi. Chunki inqilobni amalga oshirgan yagona "Musulmon Birodarlar" emas edi, hatto boshlovchilari ham emasdi. Misr jamiyatining deyarli har bir qatlamidan odamlar maydonlarni to'ldirishgandi. Tashkil etilganidan beri muxolifatda bo'lgan va siyosiy partiyadan tashqari Al-Banna tomonidan chizilgan tamoyillar doirasida islomiy tartib o'rnatishga intilgan Birodarlar, bu yangi davrda siyosiy partiya orqali mahalliy va global darajada siyosat ishlab chiqarishni boshlashga to'g'ri keldi. Shu bois, shu paytgacha olib borilgan munozaralarni amaliy sohada qanday aks ettirish juda muhim edi.²

Mursiy boshchiligidagi hukumat xalqni muammolarini hal qilishda, xalqaro hamjamiyatga ijobiy ko'rinish berishda yetarlicha muvaffaqiyatli harakat qila olmadi. Bu haqda, Turkiyalik tadqiqotchi Hakki Tash shularni yozadi: Birinchi mushohada, "Musulmon birodarlar" partiyalashishi kerakmidi yoki yo'qmi masalasidir. Birodarlarning siyosiy o'tmishi borligi inkor etib bo'lmaydigan haqiqatdir. Biroq, eng asosiysi, harakat o'ziga xoslikka asoslangan jamoa va partiya edi. Qolaversa, shu jihatdan ham xalqning hammasini quchoqlab olishi mumkin emas edi. Ikkinchidan, "Birodarlar" dastlab va'da qilganidek, prezidentlikka nomzodini qo'ymasligi ham mumkindi; biroq ular yangi tartibga kiritilmasligidan qo'rqib, fursatdan unumli foydalanishga intilib, mamlakat rahbariyatiga ko'rsatildi. Biroq inqilob bilan xalqning umidlari ortdi, demokratiya kelishi bilan ishsizlikdan tortib adolatsizlikka qadar har bir muammo birdaniga hal bo'ladi, degan tushuncha paydo bo'ldi. Ammo aksincha, ko'plab iqtisodiy muammolar paydo bo'la boshladi. Vaziyat ichki iqtisodiyotda ham, tashqi (turizm) ham yomonlashdi. Ustalik Birodarlar boshqa inqilobiy guruhlarini quchoqlamadi. Tahrir inqilobi ko'plab turli guruhlarning birgalikdagi sa'y-harakatlari bilan amalga oshirilgan bo'lsa-da, "Birodarlar" inqilobning barcha afzalliklarini o'zlashtirib oldi, degan fikr bor edi. U inqilob ruhiga ham, o'z harakatlarida ham, kadrlarni shakllantirishda ham, qo'llagan nutqida ham to'g'ri

¹ Галкина Е., Революция в Египте: от Арабской весны к весне «Братьев-мусульман»? «Левая Политика», № 17-18, 2012. – С. 186.

² Kılavuz T., Mercan H., Güder S., Orta Doğu'da İslamcı Siyaset: Değişim Sürecinde Müslüman Kardeşler ve Nahda. İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği. İstanbul, 2012, s. 39.

kelmasdi. Hokimiyatda o‘rinlarga adolat va loyiqligiga ko‘ra tayinlash tizimi o‘rniga tashkilotdanmi yoki yo‘qmi, tashkilot ichidagi ma’lum tanish-bilishlariga qarab lavozimga keldi.¹

Bu holat muholif kuchlar, harbiylar va inqilobchi xalq orasida tezda hukumatga bo‘lgan noroziligini shakllantirdi. Ustiga ustak, mavzu boshida aytib o‘tganimizdek diniy tartiblarni ko‘zda tutadigan yangi konstitutsiyani qabul qilish borasidagi chiqishlari, eski tizim tarafdorlari bilan mojarolari, tashqi kuchlarning hususan AQSh, Isroil, Saudiya Arabistoni va BAAning qo‘rquvi Mursiy hokimiyatini bir yilga to‘lishi bilan qulashiga olib keldi.

Bugungi kunda “Musulmon Birodarlar” Misrda terror tashkiloti sifatida e’lon qilingan. Shu bois, tashkilotning Misrdagi holatini bilish juda qiyin. Aksariyat vakillari chet elga qochib ketgan bo‘lsa, Misrdagilari yashirin ish yuritmoqda yoki umuman tashkilot haqida unutgan. Shu bilan birga, tashkilotning Palastin, Iordanya, Tunis, Ko‘rfaz davlatlarida, YYevropa va Amerikada a’zolari va filiallari hali hamon faol ekanligi ilgari surilmoqda.

Mavzuga oid savollar:

1. “Musulmon Birodarlar” qachon va nima maqsadda qurilgan?
2. Birodarlarning Misr prezidentlari Nosir, Sadat, Muborak davridagi holati va faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
3. Birodarlar tomonidan tuzilgan salafiy va radikal tashkilotlar qaysilar?
4. Tahrir inqilobi nima uchun yuz berdi?
5. Tahrir inqilobida Birodarlarning o‘rni va roli qanaqa edi?
6. Mursiyning hokimiyatga kelishi va muvaffaqiyatsizligining sabablarini ayting?
7. Sisi prezidentligi davrida Birodarlar qanday ahvolga tushdi?

6-MAVZU. LIVIYADAGI ICHKI NIZOLAR VA MOJAROLAR

Reja:

1. Liviyaning o‘ziga hosligi
2. Liviyaning siyosiy tarixi
3. Qaddafiydan keyingi Liviyada ichki nizolarning kuchayishi va tashqi omil

Tayanch tushunchalar va iboralar: Kirenaika, Tripolitaniya, Senussiylar harakati, Al-Abaidat, Avaqir, Zuvayyani, Avlad Sulaymon, Magariha va Tebu qabilalari, Umum Milliy Kongress (GNC), Al-Sarach hukumati, general Xaftar hukumati.

2011-yil Arab bahori bilan boshlangan ichki nizolar Liviya davlatini har tomonlama (ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma’naviy) cho‘kish va beqarorligini

¹ Hakkı Taş, İsmailiye’den Rabia’ya Müslüman Kardeşler. Ankara: İldem Yayınları, 2015, s. 89-90.

ta'minlash, xavfsizlik tizimini izdan chiqari va tashqi (xorijiy davlatlar) kuchlarning to'qnashuv va tortishuv hududiga aylantirdi. Ushbu ma'ruzada Liviya qanday qilib bu holatga tushdi, ichki nizolar va mojarolarning paydo bo'lishi va holati haqida o'rganamiz.

Liviyaning o'ziga hosligi

Liviya uchta asosiy mintaqaga bo'linadi: shimoli-g'arbda Tripolitaniya, sharqda Kirenaika va janubda Fezzan (1-rasmga qarang). Mojaro va bo'linishlar asosan Kirenaika va Tripolitaniya o'rtasida bo'lgan. Mazkur uch mintaqaga ikkita asosiy farq bilan bo'linadi:¹ birinchisi geografik va har uch mintaqaning ma'muriy markazlari orasidagi masofaning uzoqligi va ekologiya, ya'ni farqli iqlim sharoitiga egaligi, birlashtiruvchi cho'l, daryolar va infratuzilmaning yo'qligi (2-rasmga qarang) yagona markaziy davlatni yaratishga doim to'sqinlik qilgan. Ikkinchisi qabilaviy bo'linish bo'lib, ular har bir mintaqaning chegaradosh davlatlari bilan bog'liq. Misol uchun, Kirenaika va Misrning g'arbiy qismidagi ba'zi qabilalar o'rtasida kuchli aloqalar mavjud bo'lsa, Tripolitaniyadagi qabilalar Tunis bilan, Fezzandagilar esa "Chad ko'li" deb nomlanuvchi mintaqada aholisi bilan ijtimoiy-iqtisodiy aloqalarga ega. Bundan tashqari, har bir mintaqaga o'ziga xos qabila tarkibiga ega. Tripolitaniya uchta asosiy qabiladan - Varfalla, Qadhadfiya va Zinten qabilalaridan, Kirenaika esa Al-Abaidat, Avaqir va Zuvayyani qabilalaridan, Fezzan esa Avlad Sulaymon, Magariha va Tebu qabilalaridan iborat. Ularning qabilaviy tarkibi bu hududlar o'rtasidagi munosabatlarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi va hududiy bo'linishlarning mustahkamlanishiga olib keldi.²

¹ Cherif Bassiouni, *Libya: From Repression to Revolution: A Record of Armed Conflict and International Law Violations, 2011-2013*. Martinus Nijhoff Publishers, 2013.

² Mohamed Ben Lamma, "The Tribal Structure in Libya: Factor for Fragmentation or Cohesion," *Fondation Pour La Recherche Stratégique*, 2017.

1-rasm. Liviyaning uch mintaqaga bo'linishi

2-rasm. Liviyaning ekologik bo'linishi

Liviyaning siyosiy tarixi

Usmonlilar imperiyasi 1517 yilda Kirenaikani, 1551 yilda Tripolitaniyani egallaydi va orada bir muddat qabilalarning yarim mustaqil hukumronligidan keyin 1835 yilda yana Kirenaika va Tripolitaniyani qayta egallash bilan birga Fezzanni ham egallaydi.¹ Usmonlilar davrida ham har uch viloyat alohida hududlar bo'lib kelgan. 1911 yilda italiyaliklar Tripolitaniya jangida Usmonlilarni yengib Liviya kirib kelganda, ularga nisbatan munosabat mintaqalarda har xil bo'ldi. Tripolitaniya kuchli qarshilik ko'rsatmadi va xatto uning bir qancha qabilalari italiyaliklar bilan hamkorlik qildi. Fezzan va Kirenaika italyan mustamlakachilari bilan hamkorlik qilishga unchalik moyil emas edi.² 1917-yilda Kirenaika rahbari Idris boshchiligidagi Senussilar harakati Tripolitaniyani bosib olishga urindi, biroq chekinishga majbur bo'ldi. Bu voqea ushbu mintaqalar o'rtasidagi munosabatlarning notinchligini ko'rsatdi.³ Tripolitanliklar 1918-yilda birinchi arab respublikasini tuzishga harakat qilishdi, lekin ichki bo'linishlar tufayli rejalari barbod bo'ldi. 1920-yilda Idris Kirenaika amiri deb e'lon qilindi, ammo Liviya faqat 1939-yilga kelib bir hukmdor ostidagi uch mintaqaning ittifoqi sifatida paydo bo'ldi.⁴ Ammo ko'p o'tmay ingliz va fransuzlar bosib oldi.

¹ Dirk Vandewalle, A History of Modern Libya. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

² Dirk Vandewalle, 2012, o'sha manba.

³ Cherif Bassiouni, 2013, o'sha manba.

⁴ Nadine Schnelzer, Libya in the Arab Spring: The Constitutional Discourse Since the Fall of Gaddafi. Erlangen: Springer, 2016.

Iqtisodiy darajada, Italiya bosib olgan Tripolitaniya Kirenaikaga qaraganda ancha yaxshi infratuzilmaga, xususan, yo‘llar va temir yo‘l tarmog‘iga ega bo‘ldi. Poytaxt Tripolida joylashganligini hisobga olib, Tripolitaniyada xalqaro savdo va bank ishi ham ancha rivojlandi. Shunga o‘xshash vaziyat qishloq xo‘jaligida ham mavjud edi. Ikkinchi Jahon urushi Tripolitaniya yoki Fezzanga qaraganda Kirenaikaga qattiqroq ta‘sir qildi. Kirenaika Britaniya armiyasi uchun operatsiyalar maydoniga aylandi, Bengazi shahri infratuzilmasini vayron qilgan 1000 ta havo hujumini boshidan kechirdi.¹

Ikkinchi jahon urushidan keyin Tripolitaniya va Kirenaika Britaniya hukmronligi ostiga tushdi, Fezzan esa Fransiya hukmronligi ostida edi. Natijada ularning ta‘lim tizimi bir-biridan farq qildi: Tripolitaniya Misr va Falastin modeliga, Kirenaika misrliklari va Fezzan esa Tunis va Jazoirning modeliga ergashdi.² Italiya istilosi demografik oqibatlarga ham olib keldi: Kirenaika aholisi ikki baravar kamaydi, Tripolitaniyada esa 40 000 kishidan iborat kuchli italyan jamoasi paydo bo‘ldi, ularning aksariyati mustamlaka fermalarida yashardi.³

Italiya istilosi tugagach, Tripolitaniya Kirenaika va Fezzanga qaraganda siyosiy jihatdan ancha rivojlangan edi. 1944-1947-yillarda Tripolitaniyada ko‘plab siyosiy guruhlar mavjud edi: Millatchilar partiyasi, Birlashgan milliy front, Erkin milliy blok, Misr-Tripolitaniya ittifoqi partiyasi, Ishchilar partiyasi va Liberal partiya. Bundan tashqari, bir qancha siyosiy guruhlar va italiyalik ko‘chmanchilar tomonidan tuzilgan tashkilotlar mavjud edi. Tripolitaniyadagi siyosiy guruhlarining xilma-xilligi uni yagona rahbarlik bo‘yicha konsensusga erishishga to‘sqinlik qildi. Siyosiy jihatdan kam rivojlangan Kirenaika esa Idris al-Senussining rahbarligi haqida kelishib oldi.⁴

1948 yilda yagona Liviya g‘oyasi juda muhim nuqtaga yetdi. Kirenaika Idris al-Senussi boshchiligidagi davlat bo‘lishini xohlardi, Tripolitaniya esa bunga qarshi chiqdi va Fezzan boshqa ikki mintaqaga qo‘shilish yoki Fransiya hukmronligi ostida qolish haqida o‘yladi.⁵ Rejim turi bo‘yicha ham farqlar mavjud edi. Kirenaika monarxiyani, Tripolitaniya esa respublikani yoqladi.⁶ 1949-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Liviya 1952-yil 1-yanvargacha mustaqil bo‘lishi kerakligi haqida rezolyutsiya chiqardi. Britaniya va Fransiya harbiylari mamlakatni tark etdi. Bu BMT yordami va vositasi bilan qurilgan birinchi mustaqil davlat ham bo‘ldi. 1951-yilda Liviya mustaqilligini e‘lon qildi

¹ Ronald Bruce St. John, *Libya: From Colony to Revolution*. Oxford: One world, 2012.

² Ronald Bruce St. John, 2012, o‘sha manba.

³ Mansour Omar El-Kikhia, *Libya’s Qaddafi: The Politics of Contradiction*. Gainesville: University Press of Florida, 1997.

⁴ Mansour Omar El-Kikhia, 1997, o‘sha manba.

⁵ Cherif Bassiouni, 2013, o‘sha manba.

⁶ Ronald Bruce St. John, 2012, o‘sha manba.

va Misrda surgunda yurgan Idris Liviyaga qaytib keldi va qirol bo'ldi. Shuningdek, Tripolitaniyaning yangi davlatdagi hukmron mavqei va u yerda aholining uchdan ikki qismi istiqomat qilganligi sababli Kirenaika va Fezzan federativ tizimni talab qildi. Qolaversa, Kirenaika Bengazini poytaxt qilish uchun bosim o'tkazdi. Shunga qaramay, Liviya, poytaxt Tripoli bo'lgan uch mintaqaning birlashgan hukumati sifatida federal tizim tashkil topdi.¹

Qirollik davrida Idris Kirenaikalik bo'lganligi uchun Kirenaikaliklar ma'muriy boshqaruvning epitsentri bo'ldi, ko'pchilik kireneykaliklar vazirlar kengashida lavozimlarni egallab, byurokratiya, jumladan, diplomatik xizmatda yuqori lavozimlarga tayinlandi. Bundan tashqari, kirenaikaliklar politsiya va xavfsizlik sohasida yuqori lavozimlarni egallagan: 1962 yilda xavfsizlik kuchlarining bosh qo'mondoni Kirenaikalik general-mayor Mahmud Bu Gvitin edi. Eng asosiysi, Ikkinchi Jahon urushigacha Kirenaika armiyasi bo'lgan Senussi armiyasining faxriylari, yangi Liviya armiyasi asosiy qismini tashkil etdi. Kirenaikaning Liviya ustidan hukmronligi, ayniqsa, Kirenaikada neft topilganidan keyin iqtisodiy jihatdan ham kuchaydi.²

Iqtisodiy nuqtai nazardan, 1960-yillarda Liviyaga katta daromad keltira boshlagan qirollik boshqaruvining ikki xil bosqichini ajratib ko'rsatish muhimdir. Qirol hukmronligining birinchi o'n yilligi qashshoqlik bilan tavsiflangan. Liviya o'z mustaqilligini e'lon qilganida, u infratuzilmasi vayron bo'lgan va ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlari juda past bo'lgan dunyodagi eng qashshoq mamlakatlardan biri edi: ishsizlik juda yuqori, jon boshiga daromad yiliga atigi 25 dollarga teng bo'lgan, aholining 92 foizini tashkil etgan juda yuqori savodsizlik va chaqaloqlar o'limi 40 foizgacha (ya'ni salkam tug'ilgan har ikki boladan biri nobud) bo'lgan. Qirollik hukmronligining birinchi yillarida Liviyada Tripolitaniya va Kirenaikadagi bir nechta to'qimachilik va poyabzal fabrikalarini hisobga olmaganda og'ir sanoat deyarli yo'q edi.³

Qirollik hukmronligining ikkinchi o'n yilligida 1960-yillarda neft kashfiyoti bilan iqtisodiyotda keskin o'sish yuz bergan. Liviya neftining eksporti 1961 yilda yiliga 3 million dollar daromad beradigan 6 million barreldan, 1969 yilda 1,175 million dollar daromad keltiradigan 1120 million barrelga ko'tarildi.⁴ Neft kashfiyoti va uning daromadlari Liviya iqtisodiyotini sezilarli darajada o'zgartirdi. Liviya qoloq iqtisodiyotdan gullab-yashnayotgan iqtisodiyotga aylandi: dastlabki yillarda 25 dollarni tashkil qilgan aholi jon boshiga daromad 1967 yilda 1000 dollarigacha ko'tarilib, mustaqillikning dastlabki yillarida

¹ Dirk Vandewalle, 2012, o'sha manba.

² Ronald Bruce St. John, 2012, o'sha manba.

³ Dirk Vandewalle, 2012, o'sha manba.

⁴ John Wright, A History of Libya. London: Hurst Publishers, 2010.

bo'lgani kabi endi tashqi yordamga muhtoj davlat emas edi.¹ Mustaqillik yillarida maktabda o'qish imkoniyatiga ega bo'lgan bolalar 10 foizdan 1968 yilda qariyb 85 foizga yetdi. Liviya infratuzilmasi ham yaxshilandi. 1967 va 1968 yillarda ko'plab maktablar, kasalxonalar va 50 000 dan ortiq aholiga ega bo'lgan yangi shaharlarga qo'shimcha ravishda 2000 kilometrlik yo'llar qurildi.²

Shu bilan birga, 1969 yilda neftdan tashqari iqtisodiyot tarmoqlari rivojlanmagan edi. 2 million aholidan faqat bir necha yuz nafari neft sanoatida ishlagan, YaIMda qishloq xo'jaligining ulushi 2,4 foizni, ishlab chiqarishning ulushi esa atigi 2 foizni tashkil qilgan.³ 1963 yilda qirol federal tizimni bekor qildi va Liviyaning unitar davlat deb e'lon qildi. Uning qarori birinchi navbatda neftning topilishi bilan bog'liq edi. Neft kashfiyoti Kirenaikada bo'lgani uchun federal tizim tufayli asosan ushbu mintaqa ko'proq foyda ko'rardi. Shu bois, Qirol (o'zi kirenaikalik bo'lsada) federal tizimni tugatish to'g'risida qaror qilar ekan neft barcha liviyaliklar uchun mintaqasidan qat'iy nazar teng boylik ekanligini ta'kidlaydi. Biroq, markazlashgan byurokratiyani qurish zarurati mintaqaviy va mahalliy holat, davlat subyektlari, masalan, harbiylar va mahalliy amaldorlarning afzalliklariga mos kelmasdi.⁴ Natijada, bir guruh harbiylar Muammar al-Qaddafiy boshchiligida birlashib Qirolni ag'dardi. Boshqa bir ma'lumotlarga ko'ra, Qaddafiy boshchiligidagi bir guruh harbiylarni Qirolni ag'darishdagi asosiy motivi monarxiya tizimini tugatib sotsiyolist respublika tuzish bo'lgan. Qaddafiy yosh harbiylik chog'idan Misr yetakchisi Jamol Nosirning arab millatchiligiga asoslangan sotsiyalist bir davlat haqidagi go'yalaridan juda ta'sirlangan va ilhomlangan. Qirol Idris esa g'arb tarafdori edi, shu bois uni ag'darish fikri bir nechta ofitserlar va harbiylarda mavjud edi.⁵

Qirol Idris 1969-yilda Qaddafiy boshchiligidagi harbiy to'ntarish natijasida ag'darilishi bilan siyosiy tizim strukturasini ham tubdan o'zgartirdi. Islom va sotsiyalizmning birlashgani (adabiyotlarda islom sotsiyalizmi deb nomlanadi) *Jamahariya* tashkil topganini va monarxiya tugatilganligini e'lon qildi.⁶ Ijroiya va qonun chiqaruvchi institutlardagi elitalar o'zgardi; 1969 yildan 1975 yilgacha Inqilobiy qo'mondonlik kengashining (oliy hokimiyat) besh a'zosi g'arbdan, to'rtta sharqdan va ikkitasi janubdan edi. Xuddi shunday, 1969 yildan 2006 yilgacha vazirlar kengashi a'zolarining 44 foizini tashkil etgan ijroiya organlari tarkibida g'arbliklar ustunlik qilgan.⁷

¹ Ronald Bruce St. John, 2012, o'sha manba.

² Mansour Omar El-Kikhia, 1997, o'sha manba.

³ Dirk Vandewalle, 2012, o'sha manba.

⁴ Alia Brahimi, "Libya's Revolution," *The Journal of North African Studies* 16, no. 4, 2011, pp. 605-624.

⁵ Dirk Vandewalle, 2012, o'sha manba.

⁶ Alia Brahimi, 2011, o'sha manba.

⁷ Dirk Vandewalle, 2012, o'sha manba, 105-126 betlar.

Qolaversa, Qaddafiy (asl kelib chiqishi mamlakat g'arbida joylashgan Sirt shahridan edi) qarindoshlari, oilasi va o'zining Qadhadfiya qabilasini, shuningdek, uni qo'llab-quvvatlagan qabilalar a'zolarini, xususan, Varfalla ("g'arbdan") qabilasini harbiy va xavfsizlik idoralarida yuqori lavozimlarga ega bo'lishni ta'minladi.¹ Kirenaikadan kelgan qirollik paytda boshqaruvning asosini tashkil etgan Senussi zobitlarini armiya va xavfsizlik tizimidan chetlatishni boshladi. Bundan tashqari, Qaddafiy o'zining kitobi "Yashil kitob"da belgilangan siyosiy-iqtisodiy mafkurasini majburan joriy qilar ekan, Senussiy harakatini diniy tashkilot sifatida uning mafkurasiga ya'ni davlat mafkurasiga to'g'ri kelmasligini ma'lum qilgan holda noqonuniy deb topdi.²

Qaddafiy 1969-yilda davlat to'ntarishi natijasida hokimiyatni qo'lga kiritganida Qirollik davridagi qabilachilik, qarindosh-urug'chilik va ijtimoiy adolatsizlikni yo'q qilishga va'da bergan edi. Biroq, Qaddafiy inqilobi "mafkuraviy majburiyatni o'rnatish" shiorini qabul qildi va bir paytlar o'zi tanqid qilgan qabilachilik va qarindoshchilikni rivojlantirdi.³ Bir so'z bilan aytganda Qaddafiy "davlatni o'zi" bo'lib qoldi.

Iqtisodiy jihatdan tahlil qiladigan bo'lsak, Liviya Qaddafiyning birinchi o'n yilligida yaxshi o'zgarishlar yuz berdi. Aholi jon boshiga daromad 1980-yilda 10 000 AQSh dollarigacha ko'tarildi, kunlik neft daromadi esa 3 million dollarni tashkil etdi. Biroq, daromadning faqat neftga bog'lanib qolganligi Liviya daromadlarini 1981-yildagi 21 milliard dollardan 1986-yilda 5,4 milliard dollargacha kamayishiga ham sabab bo'ldi.⁴ Bundan tashqari, neft daromadi xalqqa teng taqsimlanmadi, aksincha ma'lum bir elita va qabila qo'lida qoldi. Neftga asoslangan iqtisodiyot tufayli ishlab chiqarish sanoati rivojlanmadi.⁵

Boz ustiga, Qaddafiy Tripolitaniyani mamlakatning biznes va iqtisodiy markaziga aylantirish maqsadida hukumat idoralarini Bengazidan Tripoliga ko'chirdi va ba'zi muhim iqtisodiy tuzilmalar, masalan Olimpiya qo'mitasi va milliy aviakompaniyani ko'chirdi, natijada Kirenaika iqtisodiy tanazzulga yuz tutdi.⁶ Bu va yuqorida aytib o'tganimiz qabilachilik Bengazida muxolif kuchlarning kuchayishiga olib keldi. 1976-yilda Bengazi universitetida talabalar norozilik harakati sodir bo'ldi va u qattiq bir shaklda bostirildi.⁷

¹ Dirk Vandewalle, 2012, o'sha manba.

² Anthony Bell and David Witter, *Roots of Rebellion*. Washington: Institute for the Study of War, 2011.

³ Ronald Bruce St. John, 2012, o'sha manba.

⁴ John Wright, 2010, o'sha manba.

⁵ Dirk Vandewalle, 2012, o'sha manba.

⁶ Thomas Hüskén, "Tribes, Revolution, and Political Culture in the Cyrenaica Region of Libya," in *Local Politics and Contemporary Transformations in the Arab World*, ed. Malika Bouziane et al. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2013.

⁷ Ali Abdullatif Ahmida, "Libya, Social Origins of Dictatorship, and the Challenge for Democracy," *The Journal of the Middle East and Africa* 3, no. 1, 2012, pp. 70-81.

1980-yillarda rejimga asosiy muxolifat Liviya Najot fronti tashkil topgan bo'lsa, 1990-yillarda islomchilar asosiy muxolifat harakati vakili bo'lib, uning a'zolari sharqdagi Ajdabiya, Bengazi, Bayda, Derna va Tobruk kabi shaharlardan edi. 2000-yilda va 2005-yilda Bengazida Qaddafiyga qarshi norozilik namoyishlari bo'lib o'tdi.¹ Har safar hukumat kuchlari tomonidan bostirildi.

2011-yilda Tunisda boshlangan Arab bahori to'liqida Qaddafiy hukumatiga qarshi Kirenaika norozilik va muxolifatning markazi bo'lib chiqdi. Tripolitaniya esa Qaddafiy rejimining tarafdoriga aylandi. Norozilik boshlangan joyi va markazi Bengazi edi. 2011 yil fevral oyida Liviya qo'zg'oloni boshlanganda, u sharqiy Bengazi, Derna, Tobruk va Bayda shaharlaridan boshlanib katta hududiy o'lchamga ega edi. G'arbiy Liviya aksincha muhim namoyishlarga guvoh bo'lmadi, Bani Valid (Varfalla) kabi bir nechta qabilalar Qaddafiyga sodiq qoldi va inqilobchilarga qarshi kurashgan.²

2011 yil mart oyiga kelib, inqilobiy kuchlar Kirenaikani to'liq egallab olishdi va Milliy o'tish kengashini tuzdilar va g'arbga ya'ni Tripolitaniyaga o'tishni boshladilar. Tez orada Liviya qo'zg'oloni qurolli to'qnashuvga aylandi. BMT dastlab Qaddafiyga muammoni harbiy yo'l bilan emas, muzokara yo'li bilan hal qilishga chaqirdi. Natija bo'lmagach BMT Xavfsizlik Kengashining 1973-sonli rezolyutsiyasi asosida NATO (AQSh, Britaniya, Fransiya harbiylaridan iborat kuchlar) mojaroga aralashdi va Liviya hukumat qo'shinlarini tor-mor qildi.³ Qaddafiy 2011-yil oktabr oyida o'zi tug'ilib o'sgan Sirtida inqilobchilar tomonidan qo'lga olinib o'ldirildi. Shunday qilib, Qaddafiyning 42 yillik hukmronligi tugadi.

Qaddafiydan keyingi Liviyada ichki nizolarning kuchayishi va tashqi omil

Qaddafiy o'limi Liviyaga huzur keltirmadi. Aksincha, vaziyat tamomiyla yomonlashdi. Xavfsizlik va barqarorlik butunlay izdan chiqdi. Qaddafiy o'limidan keyin Liviyada o'tish hukumati tuzildi. Liviyaning o'tish davri hukumati 2012-yil iyulida yangi saylangan Umum Milliy Kongressga (GNC) vakolat berdi, biroq GNC ko'plab muammolarga duch keldi. Jumladan, 2012-yil sentabrida islomiy jangarilar tomonidan AQShning Bengazidagi konsulligiga hujumi hamda ISHID va boshqa qurolli guruhlarining butun mamlakat bo'ylab tarqalishi yuz berdi.⁴

¹ Ali Abdullatif Ahmida, 2012, o'sha manba.

² Peter Cole, "Bani Walid: Loyalty in a Time of Revolution," in Peter Cole, and Brian McQuinn (eds), *The Libyan Revolution and its Aftermath*. 2015, pp. 285-302.

³ Cherif Bassiouni, 2013, o'sha manba.

⁴ Instability in Libya, <https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/civil-war-libya> , Updated August 03, 2022.

Umum Milliy Kongress (inglizcha qisqartmasi, GNC) vaqtinchalik hukumat tuzsada hukumatlar faoliyati uzoqqa bormay tortishuv va kelishmovchiliklar tufayli to‘xtab qolar va samara bermas edi. Buning sababi, iyulda bo‘lib o‘tgan parlamentga saylovlarda ‘demokratik tamoyillar asosida o‘tkazish’ maqsadida siyosiy partiyalar tuzishga erkinlik berishi (partiya tuzish uchun bir saylov okrugidan ro‘yxatdan o‘tsa bo‘ldi edi) yuzlab partiyalarning qurulishiga sabab bo‘ldi va bu ayni paytda qabilaviy, hududiy, mintaqaviy, diniy hususiyatlarga ega partiyalarning paydo bo‘lishini ham anglatardi. Bu esa parlamentda haddan tashqari qutblashgan tizimni yaratar ekan, konsensus va konsolidatsiya masalasi juda qiyin ahvolga tushub qoldi. Natijada, ilk saylangan bosh vazir Mustafo Abushagur faoliyati 3 oyda tugatildi. Uni o‘rniga saylangan Ali Zeydanning bosh vazirligi 2014-yil 11 martgacha (1,5 yil) davom etgan bo‘lsada, majlisdagi kelishovchiliklar tufayli samarali faoliyat yurita olmadi. U o‘z faoliyatining samarasizligida “Musulmon Birodarlar”ga yaqinligi bilan bilingan Adolat va Qurilish partiyasini aybladi. Adolat va Qurilish partiyasi esa Ali Zeydani korruptiyonerlik, qabilachilik va netopizmga aybladi.¹ Funksiyonal bir hukumatning yo‘qligi xalqning qiynab turgan muammolari ustida emas hokimiyat uchun kurashi fuqarolar noroziligini yana oshirdi.

Bu paytda Liviya bo‘ylab nafaqat turli terror guruhlar balki qabilaviy ko‘rinishdagi qurollangan guruhlar ham ko‘payib, ma’lum bir yerlarda o‘zlarining qoidalarini o‘rnatib olgan va markazga bo‘ysunmas edi. Qolaversa, mamlakatda eski tuzumni himoyachilari ya’ni Qaddafiy tarafdorlari va yangi tartib tarafdorlari orasida ziddiyat saqlanib qolgan edi. Bu guruhlar o‘rtasida to‘g‘ridan to‘g‘ri qonli to‘qnashuv 2014-yil 25 iyunda saylovlar natijalarini tan olmaslikdan kuchayib ketdi. Aslida ular orasida harbiy urushning boshlanishiga bir bahona kerak bo‘lib turgan edi va bu saylov natijasi bilan boshlangan bo‘ldi. Natijada, markazi Tripoli va Tobruk bo‘lgan ikkita bir-birini tan olmaydigan hukumat paydo bo‘ldi va oralaridagi muammoni harbiy yo‘l bilan hal qilishga kirishdi.² Tadqiqotchi Johnathan Winerga ko‘ra, Qaddafiydan keyin paydo bo‘lgan ichki nizoning asl sababi turli guruhlar o‘rtasida davlatning moliyaviy resurslari va neft konlari ustidagi nazorat qilish da’vosidan kelib chiqqan edi.³ Shunday qilib, Liviya salkam 10 yildan buyon davom etayotgan fuqarolar urushiga kirdi.

¹ Suleiman Al-Khalidi, Libyan islamists urge PM to resign over corruption, security. SEPTEMBER 10, 2013. <https://www.reuters.com/article/us-libya-islamists-idUSBRE9890TD20130910>

² Оганисян Л.Д. Становление новой ливийской государственности и политика евроатлантического сообщества (2011–2017). Вестн. Моск. ун-та. Сер. 25: Международные отношения и мировая политика. № 3, 2017. – С. 181.

³ Winer J. M. Origin of the Libyan Conflict and Options for Its. Middle East Institute, 2019, pp. 4-7.

Liviyaning nazorat qilish uchun kurash qabilaviy, shahar va mintaqaviy, siyosiy va diniy chegaralardan iborat bo'ldi. Har bir koalitsiya boshqaruv institutlarini yaratdi va harbiy boshliqlarni tayinladi va ularning har biri ichki parchalanish va bo'linishga duch keldi. Vaziyat shu darajaga keldiki, ma'lum bir shaharni qo'lga olgan harbiy guruhlar o'z mavqeyini saqlab qolish uchun birlari bilan to'qnashish bilan birga, vaziyatga qarab tarafdorliklarini o'zgartirib turardi. Bu narsa qabilalar va diniy qurollangan guruhlar orasida ham yashadi. Ular asosan mamlakatdagi ikki katta kuch o'rtasida vaziyatga qarab taraflarini o'zgartirib turardi. Birinchisi, BMT tarafidan tashkil etilgan va tan olingan Umum Milliy Kongress kuchlari, ikkinchisi general Xalifa Xaftar kuchlari edi.

1948-yil tug'ilgan general Xaftar 1969-yilda qirol Idrisni ag'darishda Qaddafiyning qo'llab-quvvatlashini va uni yonida turdi. Qaddafiy davrida eng yuqori harbiy unvonga sazovor bo'ldi. SSSRda ikki marta (1977 va 1983 yillar) harbiy ta'lim olgan Xaftar 1986-yil AQShning Bab al-Azizdagi harbiy bazasiga zarbalar berdi. Ammo, 1987 yillarda Chaddagi harbiy harakatlarda katta harbiy xatoga yo'l qo'yishi oqibatida Liviya armiyasi og'ir yo'qotishlarga uchradi va Xaftarning o'zi ham asirga tushdi. Natijada, Qaddafiy undan voz kechvoradi, bundan Xaftar juda xafa bo'ladi va Qaddafiyga qarshi guruh tuzishini ma'lum qiladi. AQSh bilan o'zaro kelishib Amerikaga ketadi va Virjiniya shtatida 20 yil yashaydi. Bu orada CIA (ruscha IIPY) bilan hamkorlikda bir necha bor Qaddafiyga qarshi suiqasdlarda ishtirok etgan Xaftar, 2011-yil Liviya qaytib keladi va Bengazida o'z qarorgohini tuzadi.¹ Bengaziga bejis kelmagandi, yuqorida ham aytganimizdek, aynan shu yer Qaddafiy rejimiga qarshi markazdi, ammo shuni ham aytish kerakki, Xaftar Qaddafiy o'ldirilgandan keyin Liviya qaytgandi.

Bengaziga kelishi bilan Xaftar Qaddafiy davrida kamsitilgan, ishdan ketgan yoki e'tiborsiz qolgan harbiylarni o'z atrofiga yig'di va harbiy forma kiygizdi. Birlashgan Arab Amirliklarining moliyaviy yordami bilan harbiylarga katta maosh bera boshladi. Bundan tashqari, mamlakat janubidagi qabilalarni bir-biriga husumatlaridan foydalanib ba'zilarini o'z tarafiga oldi. Shuningdek, chegaralari aniq bo'lmagan va nazoratsiz bo'lgan Chad va Nigerdan o'tib keladigan yollanma askarlar, keyinchalik ChVK Vagner askarlardan iborat katta qo'shinga ega bo'ldi. Bu ishlarini amalga oshirishda uni moliyaviy jihatdan BAA va Saudiya qo'llab-quvvatlar ekan, siyosiy jihatdan Misr, Fransiya va Rossiya qo'llab-quvvatlashi.²

¹ Sana Chaudhry, "General Khalifa Haftar", Danu Strategic Forecasting Group, 2016, p. 1.

² Batafsilroq ma'lumotlar uchun manbalar: Barak Barfi, "Khalife Haftar: Rebuilding Libya from the Top Down", The Washington Institute for Near East Policy, 2014, vol: 2, pp. 2-3; Stciker V. How armed groups are plundering Libya's banks. The Middle East Eye. <https://www.middleeasteye.net/news/how-armed-groups-are-plundering-libyas-banks>, 11.04.2017; The Middle East Eye. US Accuses UAE of Funding Russian Mercenaries in Libya. The Middle East Eye. <https://www.middleeasteye.net/news/uae-libya-russia-us-accuses-funding-mercenaries>, 1.12.2020; Kamel M. Libya: UN report reveals Haftar's botched mercenary plan. Africa Report.

Liviya'dagi ichki nizolar va beqarorlik holatidan foydalanib islomiy jangari guruhlar ham tuzildi. Jumladan, shulardan biri Saudiya Arabistoni tomonidan qo'llab quvvatlangan Medhali Salafiylari bo'lib, ular dastlab BMT tan olgan hukumat tarafida harakat qilgan bo'lsa, keyinchalik general Xaftarning 2014-yil Tripoliga hujumi paytida uning tomoniga o'tib ketdi. Vahobiylik oqimiga amal qiluvchi Medhali Salafiylari bu paytda Sirta shahrini egallab olgan edi. Sirta shahri neft tashuvchi strategik port shahar bo'lganligi Medhali Salafiylarning Xaftar tomonga o'tib ketishi generalning kuchini yana kuchaytirdi.¹ Xaftar orqali Liviya neftlaridan o'z ulushini olish Misrni ham quvontirmoqda.

Boshqa shunday jangari guruhlardan yana biri Al-Qoidaga yaqin ekanligi ilgari surilgan Misrata shahar jangarilaridan tashkil topgan "Liviya G'arbiy Mudofaasi" bo'lib, ular 2014-yil 3 iyulda Zintan qabilasiga qarshi Zintan harbiylari nazoratidagi Tripol aeroportini qo'lga kiritish uchun "Liviya oqshomi" nomi ostida hujum uyushtirdi. Shuningdek, ISHIDning Suriyada paydo bo'lishi bilan Liviya'da ham faoliyat ko'rsatib Derna shahrini egallab oladi. Ammo, 2017-yilga kelib Milliy kelishiv hukumati Al-Sarax qo'shinlari Sirte, Misrata, Derna shaharlarini islomiy jangari guruhlardan (salafiylar, al-Qoida va ISHIDdan) tozalaganini ma'lum qildi.²

Yana bir islomiy jangari guruh mamlakat sharqida paydo bo'lgan va Xaftarga qarshi kurash olib borgan Ansor ash-Sharia guruhi ham bor edi. Ansor ash-Sharia 2012-yilda AQShning Bengazidagi konsulxonasiga hujum qilgan va bosh konsul hamda uch diplomatni o'limiga ham sabab bo'lgandi. Bengazi va Tobruk uchun kurashlarda katta yoqotishlarga uchragan Ansor ash-Sharia 2017-yil may oyida o'z faoliyatini tugatganini ma'lum qildi. Shunday qilib, 2017-yilga kelganda Liviyaning g'arbi ham sharqi ham turli diniy jangari guruhlardan (salafiylar, al-Qoida, ISHID, Ansor ash-Sharia va boshqalardan) tozalangan bo'ldi.³

Biroq, mamlakatda qo'shhokimoyatchilik davom etmoqda va ikki bir-biriga raqib kuchlar o'rtasida hokimiyat uchun kurash hali ham davom etmoqda. Birinchisi, 2014-yil saylovlardan keyin o'rtaga chiqqan kelishmovchiliklarni tinch yo'l bilan hal qilish uchun Tripoli va Tobruk vakillarining Marokashda o'zaro kelishuvi orqali tuzilgan va BMT tomonidan tan olingan Milliy kelishuv

<https://www.theafricareport.com/29592/libya-how-marshall-haftars-mercenaries-have-fallen-into-the-ridicule/>
Ma'lumot olingan sana: 10.06.2020.

¹ Warfalli A. Libyan commander Haftar's forces say they have taken Sirte. Reuters. <https://uk.reuters.com/article/uk-libya-security-idUKKBN1Z51L0>, 06.01.2020.

² Abdelsalam Mohamed Elhudairi and Hüseyin İşıksal, The Role of ISIS as a Religious Terrorist Group in the Instability of Libya in the Post-Gaddafi Era: The Case of Sirte. Religions, 13(516), 2022, pp. 1-21.

³ Ansar al-Shariah (Libya) was a Salafi-Islamist militant organization operating in Libya. July 2018, <https://cisac.fsi.stanford.edu/mappingmilitants/profiles/ansar-al-shariah-libya>

hukumati va bosh vazir al Sarach, ikkinchisi general Xaftar. Al-Sarach hukumatini BMT tan olishi bilan birga, uni Turkiya, Qatar va qisman Germaniya qo'llab-quvvatlamogda. AQSh, Britaniya va Italiya kabi davlatlar bu masalada betaraf holatida. General Xaftarni qo'llab-quvvatlovchi tashqi kuchlar (BAA, Saudiya Arabistoni, Misr, Fransiya va qisman Rossiya va Xitoy) ko'p bo'lishiga qaramasdan bugungacha (ya'ni 2022-yil holatigacha) Liviyada to'liq hokimiyatni qo'lga kiritish olmadi.

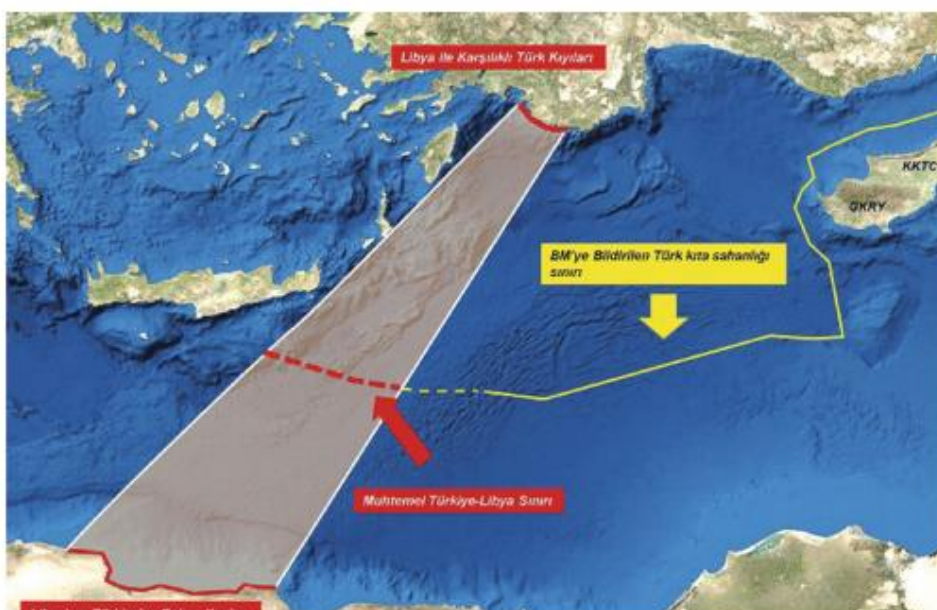
Albatta, Xaftarning kuchi hozir ham ancha yuqori. U 2019-yil mamlakatni 90 foizida nazoratni o'rnatgandi, biroq poytaxt Tripolini qo'lga kiritish harbiy amaliyotidan biroz oldin ya'ni 2019-yil noyabrda al-Sarach hukumatiga Turkiyaning harbiy yordami vaziyatni o'zgartirdi. Qatarning moliyaviy, Turkiyaning harbiy yordami bilan al-Sarach qo'shinlari nafaqat Xaftarning hujumini qaytardi, balki Tripolining janubida joylashgan Vutiya, Tarhuna, Bani Valid yashash manzillari, Tunisga chegaradosh dengizbo'yi hududlarni ham qaytadan qo'lga kiritdi.¹

Turiyaning al-Sarachni himoya qilishda geosiyosiy va geoiqtisodiy manfaatlari yotibdi. Geosiyosiy jihatdan Yaqin Sharqda BAA, Saudiya va Misr uchligiga qarshi Qatar va Turkiya ittifoqi yer olgan bo'lsa, geoiqtisodiy jihatdan O'rta Yer dengizi bo'ylab o'tadigan energetik va tijoriy tarmoq ustidan nazoratni qo'lga kiritish (3-rasmga qarang) va bu yo'lda unga raqib Isroil-Yunoniston-Misr va Fransiya hamkorligini muvozanatlash, kuchayib ketishini oldini olishdir. Chunki, Isroil-Yunoniston-Misr va Fransiyaning O'rta Yer dengizi bo'yicha hamkorligi Turkiyaning iqtisodiy manfaatlari jiddiy ziyon keltirishi mumkin.²

3-rasm. Turkiya va Liviya Milliy kelishuv hukumati (GNA) o'rtasida O'rta Yer dengizi bo'yicha kelishuv

¹ Murat Aslan, Libya's enduring ambiguity: to abstract a single correct from many faults, and an outcome from impasse. Turkish Journal of Political Science, vol. 4, issue 1, 2021, pp. 1-20.

² Sigvart Nordhov Fredriksen and Zenonas Tziarras, The Libya Conflict and its Implications for the Broader Region. Peace Research Institute Oslo (PRIO), Report 4/2020.

The Turkey-GNA deal according to Turkish media. Source: <https://www.yenisafak.com/>

Yuqorida ko‘rib chiqqanimizdek, Liviya muammosi bugun liviyaliklarning istak-xohishi va umidlarini hisobga oladigan emas, balki tashqi kuchlarning manfaatlarini ko‘zda tutuvchi maydon bo‘lib qoldi. Xalqaro ekspertlar Liviyaning doimiy parchalanishidan xavotir bildirishda davom etmoqda, chunki qurolli jangari guruhlar mamlakatni siyosiy va qabilaviy chegaralar bo‘yicha bo‘lishga urinishlari davom etmoqda. Bundan tashqari, birlamchi boshqaruv organi mavjud emasligi sababli migratsiya va odam savdosi muammoliligicha qolmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Qochqinlar bo‘yicha agentligining hisob-kitoblariga ko‘ra, davom etayotgan janglar natijasida Liviyada 217 mingdan ortiq odam o‘z uyini tashlab ketgan va 1,3 millionga yaqin kishi gumanitar yordamga muhtoj.¹

Neft eksport qiluvchi davlatlar tashkiloti (OPEK) a‘zosi bo‘lgan Liviya neft daromadlari Liviya umumiy eksportining 80 foizdan ortig‘ini tashkil qiladi. Qurolli guruhlar neft konlari ustida jang qilishda va ishlab chiqarishni cheklashda davom etar ekan, mamlakat o‘zini iqtisodiy jihatdan ta‘minlay oladimi, degan xavotirlar ham ortmoqda.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, Liviya qabilalar o‘rtasidagi mojarolar, hokimiyat uchun kurash, diniy guruhlariga ayrilishi, hukumatning korruptsyalashganligi va nepotizmning yoyilishi, aholining siyosiy savodxonligi yetarli emasligi, mamlakatning tarixan uchga bo‘linishi (Tripolitanya, Kirenaika, Fezzan) va bir butun davlat bo‘la olmasligi 2011-yilgi “Arab bahori” natijasida jiddiy ichki nizo va fuqarolar urushi girdobiga tushdi. Katta miqdorda neft zaxiralariga egaligi,

¹ Thomas M. Hill, Four Things to Know About Libya’s Conflict and Foreign Interference, July 8, 2020 <https://www.usip.org/publications/2020/07/four-things-know-about-libyas-conflict-and-foreign-interference>

O'rta Yer dengizi bo'yida joylashganligi geosiyosiy va geoiqtisodiy manfaatlaridagi tashqi kuchlarning mojaroga aralashishiga va muammoning yanada murakkablashishiga olib keldi. Yaman va Suriya misolida bo'lganidek, Liviya misolida ham ko'rishimiz mumkin bo'lgan hususiyat ichki nizolar tashqi kuchlarning vositasi va manfaatlari to'qnashgan hamda proxy urushlarini olib boradigan maydonga aylanishi vaziyatni yanada izdan chiqarmoqda. Bundan esa oddiy xalq a'zob chekmoqda. Liviya misolida minglab odam o'ldi, millionlab odam gumanitar inqirozga uchradi.

Mavzuga oid savollar:

1. Senussiylar harakati haqida nimalarni bilasiz?
2. Liviyaning bir butun davlat bo'lishidagi qanday muammolar bor?
3. Muammar al-Qaddafiy hokimiyatga qanday kelgan edi?
4. Muammar al-Qaddafiy davrida Liviya ijtimoiy-iqtisodiy holati qanday edi?
5. "Arab bahori"dan keyin Liviyada nima bo'ldi va ichki nizo qanday boshlandi?
6. Muammar al-Qaddafiy nima uchun ichki nizoni bartaraf qila olmadi?
7. General Xalifa Xaftar kim?
8. Liviya mojarosida BMTning ishtiroki qanday?
9. Liviyada diniy jangari guruhlar haqida nimalarni bilasiz?
10. Liviya ichki nizosida tashqi kuchlarning ta'siri va manfaatlari haqida qanday ma'lumotlarga egasiz?

**7-MAVZU. SURIYA MOJAROSI VA UNING O'ZIGA XOS
XUSUSIYATLARI**

Reja:

1. Suriyaning qisqacha tarixi
2. 2011-yil Suriyada ichki nizolarning boshlanishi va fuqarolar urushi

Tayanch tushunchalar va iboralar: Suriya mojarosi, fransuz mandati, Baas partiyasi, Birlashgan Arab Respublikasi, alaviylar, "Musulmon Birodarlar", Ozod Suriya Armiyasi.

Suriyadagi mojaro 2011 yilda mintaqaning boshqa joylarida yuz bergan "Arab bahori"dan ilhomlangan bir qator yoshlar 2011-yil mart oyida mamlakatning janubiy-g'arbida joylashgan Dera shahrida devorlarga siyosiy yozuvlarni yozib ketishi va xavfsizlik kuchlari tomonidan ularni qo'lga olib qiyniqqa solinishi va bir muddatga qamab qo'yishi natijasida ushbu bolalarni ozod qilishni talab qilib chiqqan xalqqa nisbatan kuch ishlatar organlarning qattiq

munosabati mamlakat bo'ylab turli namoyishlarga sabab bo'lishi ortidan boshlandi.¹ Dastlab tutqundagi bolalarni ozod qilishni talab qilib chiqqan xalq keyin siyosiy islohotlarni talab qila boshladi. Prezident Asad bu vaziyatga birinchi navbatda islohotlar bilan javob berdi. U ko'plab siyosiy jinoyatchilarni ozod qildi, hukumatni tarqatib yubordi, 48 yillik favqulodda holatni tugatdi va mamlakat shimolida yashovchi etnik guruhlarining (kurd va turkamanlar) fuqarolik olishini osonlashtirishini (garchi amalga oshmagan bo'lsada) ma'lum qildi.² Biroq xalq tinchimadi. Vaziyat keskin yomonlashib etnik va diniy (mazhab) qarama-qarshilikka aylanib ketdi, bu esa fuqarolar urushining kuchayishi bilan birgalikda, xalqaro (tashqi) kuchlarning o'zaro proxy urushining, turli terroristik tashkilotlar, jangari guruhlarining qurilishi va bir-biri bilan qurolli to'qnashuvining kuchayishiga olib keldi. Suriya mojarosi XXI asrning eng dramatik va qonli nizosiga aylanganini e'tirof etayotgan tadqiqotchilar mojaroning Dera shahridagi bir nechta bolani devorga yozib ketgan so'zlari bilan bunchalik tus olmaganini, balki mamlakat tarixidagi tramvalarning birdan o'z aksini ko'rsatganini ta'kidlashmoqda.³

1-rasm. Suriyaning siyosiy xaritasi

Suriyaning qisqacha tarixi

Birinchi jahon urushi paytida 1918-yil inglizlar tomonidan qo'llab-quvvatlangan amir Faysal boshchiligidagi arab qo'shinlarining Damashqqa kirishi bilan 400 yillik Usmonli turklarning hukmronligi yakunlanadi. Amir Faysal hozirgi Suriya va Livanni o'z ichiga olgan hududda o'zini qirol deb e'lon

¹ Syrian Civil War. By The Editors of Encyclopaedia Britannica, Last Updated: Oct 20, 2022, <https://www.britannica.com/event/Syrian-Civil-War/Uprising-in-Syria-2011>

² BBC News, "Syria Profile: Timeline", May 6, 2016, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-14703995>

³ Encyclopaedia Britannica, 2022; BBC News, 2016, yuqoridagi manbalar. Afret, Y. B., "The Social and Political Roots of the Syrian Revolution", 2016, <http://en.daam.org.il/?p=774>

qildi. Biroq, urushning tugashi va 1920-yilda San-Remo konferensiyasi bilan mintaqa inglizlar va fransuzlar o'rtasida taqsimlandi. Suriya ustidan nazoratni o'z qo'liga olgan fransuzlar tez orada qirol Faysalni mamlakatni tark etishga majbur qildi. Bu voqea, shuningdek, Suriyadagi Fransiya mandatining boshlanishini ham belgiladi. 1930 yil 14 mayda Fransiya mandatidagi Suriya davlati Suriya Respublikasi deb e'lon qilindi va Fransiya Oliy komissari tomonidan Suriyaning yangi konstitutsiyasi taqdim qilindi. Suriyani 26 yil (1920-1946 yillar) boshqargan Fransiya mandati Suriyani 3 muxtor qismga (alaviy, druz va suriya) ajratdi.¹

Bu qismlardan biri mamlakatdagi muhim ozchilik guruhlaridan biri bo'lgan druzlarga, ikkinchisi esa alaviylarga katta imkoniyat berdi. Muxtoriyat berilgan ozchiliklar ko'pincha fransuzlar tomonidan qo'llab-quvvatlangan va bu yo'l bilan o'sha davrning mafkuraviy qarashlaridan biri bo'lgan arab millatchiligining oldini olishga harakat qilingandi. Ammo bu holat mamlakatda ko'pchilikni tashkil etuvchi sunniylarga nisbatan bosim muhitini keltirib chiqardi va bu ozchilik guruhleri bilan sunniy ko'pchilik o'rtasida adovatning kuchayishiga olib keldi.² Shunday bo'lsa-da, fransuz mandatiga qarshi kurashda ular birlashar va mustaqillik uchun harakat qilardi. 1946-yil Fransiya armiyasining mamlakatni to'liq tark etishi bilan Suriya mustaqil davlat bo'ldi.

Suriyaliklarning birlashib mustaqillik uchun harakati 1947 yilda Damashqda Baas partiyasini qurilishiga olib keldi. Asoschilari Mishel Aflaq (xristian), Salah-ad-Din al-Bitar (sunnii musulmon) va Zeki al-Arsuzi (ateist) tomonidan qurilgan Baas partiyasi suriyaliklarning g'oyaviy birlashuvini kuchaytirdi. Partiyaning asosiy mafkurasi arab millatchiligi, arab sotsializmi, panarabizm va militarizmning uyg'unligi edi.³ Bu g'oya asosida 1958-yilda Suriya va Misr birlashib, Birlashgan Arab Respublikasini tuzdilar. Misr prezidenti Jamol Abdul Nosir davlat boshlig'i bo'ldi. Biroq, Nosir unga qarshi fikr va tanqidlarning ortishi bilan Baas partiyasiga qo'shib boshqa barcha partiyalarni tugatilishini talab qildi. Natijada, Baas a'zosi bir guruh harbiylar 1963 yil davlat to'ntarishini amalga oshirib o'z hokimiyatlarini mustahkamlaydi.

Shu o'rinda aytish kerakki, 1963-yilgacha Suriyada bir nechta (1949, 1954 va 1961 yillarda) davlat to'ntarishi bo'lgan va ushbu davlat to'ntarishlarini sunniy musulmon bo'lgan harbiylar amalga oshirgan. Bu o'sha paytda mamlakatda sunniy musulmon bo'lgan harbiylarning mavqeyi va ta'siri kuchli bo'lganligini

¹ Dostal J. M. Syria and the Great Powers (1946-1958): How Western Power Politics Pushed the Country Toward the Soviet Union. *Syria Studies*, 7(4), 2015, pp. 7-56.

² Dostal J. M., 2015, o'sha manba.

³ John Galvani, Syria and the Baath Party. *MERIP Reports*, No.25, Feb. 1974, pp. 3-16, <https://www.jstor.org/stable/3011567>

ko'rsatadi. Ammo, sunniy musulmon harbiylarning bir-biri bilan hokimiyat uchun talashishi xavfsizlik va mudofaa organlariga alaviylarning kirib kelishi va mavqeyining o'sib borishiga zamin tayyorlaydi.¹

Kelib chiqishi alaviy bo'lgan Xafiz Asad talabalik chog'ida Baas partiyasiga qo'shiladi. 1963 yilgi davlat to'ntarishi paytida Suriya havo kuchlarida leytenant bo'lgan Asad, to'ntarishidan so'ng Suriya havo kuchlariga rahbar etib tayinlanadi. 1966 yildagi navbatdagi davlat to'ntarishidan keyin u Mudofaa vaziri etib tayinlandi.² Bu vaqtda u 35 yoshda edi. Shu paytdan boshlab mamlakatda tobora mavqeyi oshib borayotgan Asad, 1970-yil qurolli kuchlar bosh qo'mondoni Saloh Jadidni ag'darib, ham Baas partiyasini, hamda mamlakat rahbari bo'ldi.³ 1970-yil davlat to'ntarishi bilan hokimiyatga kelgan X.Asad 2000-yil vafot etgunicha mamlakat prezidenti bo'ldi. Rahbarligining dastlabki yillarida Xafiz Asad Baas partiyasining davlat va jamiyat ustuni (rahbari) sifatida o'ziga xos mavqega ega ekanligini e'lon qildi va avtomatik ravishda mamlakatdagi boshqa siyosiy partiyalarni noqonuniy deb e'lon qildi. Asad Baas partiyasining dunyoviy mafkurasini alaviy ozchilikni shtatdagi muhim lavozimlarga olib chiqish imkoniyati sifatida ko'rdi va bu orqali o'zi uchun kadrlarni ta'minlash strategiyasini amalga oshirdi.⁴

1970-yilda Asad hokimiyatga kelgach, mamlakatda kuchayib borayotgan keskinlik asta-sekin shiddatli isyonga aylana boshladi. Bu nizolarning asosiy ishtirokchilari Alevi Asad rejimining hokimiyatini shubha ostiga qo'ygan sunniy "Musulmon Birodarlar"dir. Suriya "Musulmon Birodarlar"i tashkiloti 1946 yilda tashkil topgan. O'sha davrda unga asosan hurmatga sazovor yer egalari yoki savdogarlar qo'shilgandi, shunga qaraman, parlamentda islomchilarning o'rni juda kamdi. Yangi tuzumning qudratli odamlari asosan heterodoks musulmon ozchilik bo'lib, ular asosan qishloqlaridan kelgandi. "Musulmon Birodarlar" a'zolari, aksincha, shaharlik sunniy o'rta sinfidan iborat edi.⁵

1960-yillarda Baas to'ntarishi bilan o'z faoliyatini asosan yashirincha davom ettirgan "Musulmon Birodarlar", 70-yillarda Yaqin Sharq mintaqasida ko'tarilgan islomiy harakatlar fonida o'z kuchlarini mustahkamladi. Hali prezidentligining dastlabki yillaridayoq Xafiz Asadga "Musulmon Birodarlar" va boshqa sunniylarning mamlakatni Islomiy respublika deb e'lon qilish talablarini qo'ydi. Ammo, Xafiz Asad bunga qattiq qarshilik berdi. Shunga qaramay, Asad davlat

¹ Hinnebusch R., Syria: From 'authoritarian upgrading' to revolution? *International Affairs* 88(1), 2012, p. 96.

² Hinnebusch R., From Westphalian Failure to Heterarchic Governance in MENA: The Case of Syria. *Small Wars & Insurgencies*, 29:3, 2018, pp. 391-413.

³ Harvard Divinity School, The Ba'ath Party in Syria, <http://rlp.hds.harvard.edu/faq/baath-party-syria>

⁴ Hinnebusch R., 2012 va 2018, o'sha manbalar.

⁵ Pierret T., The Syrian Baath Party and Sunni Islam: Conflicts and Connivance. *Crown Center for Middle East Studies*, No 74, 2014, p. 2.

rahbari musulmon bo'lishi kerak, degan talabni mamlakat konstitutsiyaga kiritdi. Chunki, mamlakatda nufuzli mavqelarga ega xristian druzlari ham bordi. Qolaversa, tadqiqotchi Nguyenga ko'ra, Xafiz Asad hokimiyatga kelgach, amalda sunniylikni targ'ib qilgan. Misol uchun, u alaviy shaharlarida masjidlar qurgan, jamoat oldida namoz o'qigan va odamlarni ham xuddi shunday qilishga chaqirgan.¹ Biroq, bu o'zgarishlar "Musulmon Birodarlar"ning radikallasuvi va jangari guruhlarni tuzishi, Asadga qarshi suiqasd qilish va norozilik namoyishlari qilishlarini oldini ololmadi.² Buning sababi siatida Asadni alaviy ekanligiga urg'u qaratish juda bosh yoki bir yoqlama qarash bo'ladi. Bizningcha, buning sababi o'sha paytdagi ikki qutbli dunyoda sotsializm va kapitalizm o'rtasida kurash ketar ekan, X.Asad sotsializm yo'lini tanlagani va SSSR bilan yaqinligi tufayli unga qarshi tarafdagi kapitalistlarning (burjuva sinf, yani yer egalari, savdogarlar va b.) Asad rejimiga qarshi provokatsiyalarda "Musulmon Birodarlar" va boshqa sunniy musulmonlardan vosita sifatida foydalanganligi ko'zga tashlanadi. Qolaversa, Sovetlarning Afg'onistonga harbiy harakati, 1979-yil Eron inqilobi bilan bir vaqtlarda Suriyada "Musulmon Birodarlar"ni xatti-harakatining kuchayishini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, 1979 yilda "Musulmon Birodarlar"ning a'zolari Halab (Aleppo)da 80 dan ortiq quolsiz bo'lgan harbiy maktabning yosh o'quvchilarini o'ldiradi. 80-yillar boshida Suriyaning shimolida joylashgan yana o'sha Halab va Xamada norozilik namoyishlarini kuchaytiradi. Bu voqeadan keyin Asad 1980 yilda yangi qonun qabul qildi va "Musulmon Birodarlar"ning a'zosi bo'lishni og'ir jinoyatlar qatoriga kiritadi. 1982-yilda Xamada o'n minglab odamlarning o'limi bilan yakunlangan jiddiy norozilik namoyishining bostirilishi bilan "Musulmon Birodarlar"ning a'zolari mamlakatni tark etishga majbur bo'ldi.³

2000-yil Xafiz Asadni vafot etishi bilan uning o'rniga Londonda o'qib keyin o'sha yerda tish doktori bo'lib yurgan o'g'li Bashar Asad Suriyaga qaytib keladi va prezident bo'ladi. 2000-yil may oyida Bashar Asad hokimiyatga kelganida, ko'pchilik bu o'zgarishni ijobiy o'zgarish sifatida olqishladi. Yosh prezidentning G'arbda ta'lim olgani va bu ta'lim samarasi uning har bir harakatida ko'rinib turishi ham bunga katta hissa qo'shadi.⁴

Darhaqiqat, Asad prezidentlik inauguratsiyasidagi nutqida iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, korruptsiyaga qarshi kurashish va Suriyaning o'ziga xos

¹ Nguyen P. M., Syrian Alawites: Their History, Their Future, 2015, <http://theislamicmonthly.com/syrian-alawites-their-history-their-future/>

² Hinnebusch R., 2012, o'sha manba.

³ Dara Conduit, The Syrian Muslim Brotherhood and the Spectacle of Hama. Middle East Journal, Vol. 70, No. 2, SPRING 2016, pp. 211-226.

⁴ Hinnebusch R., 2012, o'sha manba 95-bet.

noyob demokratik tajribasini yaratish kabi ko‘plab keng ko‘lamli islohotlarni amalga oshirishga va‘da berdi. Asad otasining so‘nggi yillarida modernizm va internet tarafdori sifatida paydo bo‘lgan edi. Misol uchun, u buni namoyishi sifatida “Suriya kompyuterlar jamiyati”ni tuzgandi. U hokimiyatga kelganidan keyin ko‘plab siyosiy mahbuslarni ozodlikka chiqishi va 30 yildan ortiq vaqt ichida birinchi mustaqil gazetalar nashr etilishi ko‘p vaqt talab etmadi. Demokratik islohotlarni qo‘llab-quvvatlovchi bir guruh ziyolilarga hatto ommaviy yig‘ilishlar o‘tkazishga, bayonotlar bilan chiqishga ruxsat berildi.¹

Umuman olganda, Bashar Asadning neo-liberal islohotlari mamlakat uchun ijobiy ta‘siri ham bo‘ldi. Xalqaro valyuta jamg‘armasining 2006-yilgi hisobotida, Suriyaning iqtisodiy ahvolini “barqaror, ammo turg‘un iqtisodiyot” deb ta‘riflagandi.² 2011-yilgi mojarodan oldin suriyaliklarning yalpi ichki mahsuloti aholi jon boshiga 5000 dollarni tashkil qilardi.³ Bu ko‘plab davlatlarga qaraganda mamlakat iqtisodini yomon holatda bo‘lmaganini ko‘rsatadi. Shunday bo‘lsada, 2008-yil boshlangan global moliyaviy inqiroz butun dunyoga ta‘sir qilganidek Suriyaga ham o‘z ta‘sirini ko‘rsatgandi. Investitsyalarning kamayishi, mamlakat iqtisodiyotida 3-o‘rinda turuvchi turizm sektoridagi pasayish va bunga 2006 yildan 2010 yilgacha bo‘lgan rekord darajadagi qurg‘oqchilik ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni yanada kuchaytirdi. Noto‘g‘ri boshqariladigan qishloq xo‘jaligi yerlari ekinsiz qoldi va ko‘plab fermerlar shaharlarga ko‘chib o‘tdi, bu esa ishsizlikning keskin o‘shishiga olib keldi. Hammasidan ham eng yomoni mamlakat boyligi kamchilik elita qo‘lida, asosan alaviy jamiyati va Asadlar oilasida toplangandi.⁴

Bundan tashqari, siyosiy jihatdan “Musulmon Birodarlar” va boshqa sunniy islom guruhlarini o‘z faoliyatini yashirin ko‘rinishda bo‘lsa ham davom ettirib kelgandi. Bashar Asad ham otasi kabi muholifat faoliyatiga izin bermaslik bilan birga, 1970-yil e‘lon qilingan va butun mamlakat bo‘ylab o‘rnatilgan favqulodda holat rejimini saqlab qolgandi. Mamlakat shimolida yashovchi kurdlar, turkamanlar kabi etnik ozchiliklar Bashar Asad davrida ham fuqarolikka ega bo‘la olmagandi.⁵ Shuningdek, mamlakat armiyasida itoat va sadoqatning yoqligi mamlakat tarixida ko‘plab davlat to‘ntarishlarning sodir bo‘lishiga olib kelgan bo‘lsa, 2011-yilgi noroziliklarda birlashib harakat qilish o‘rniga, bo‘linib bir-biriga qarshi urushi ichki nizoni kuchaytirish bilan birga, turli terror va jangari

¹ BBC News, “Syria Profile: Timeline”, May 6, 2016, o‘sha manba.

² IMF, “Syria Arab Republic: Selected Issues”, IMF Country Report, Number 06-295, 2006, p.29.

³ Polk W. R., Understanding Syria: From Pre-Civil War to Post-Assad, 2013, <http://www.theatlantic.com/international/archive/2013/12/understanding-syria-from-pre-civil-war-to-post-assad/281989/>

⁴ Afret, Y. B., 2016, o‘sha manba.

⁵ Polk W. R., 2013.

guruhlarning qurilishiga va mamlakat xavfzislilik tizimini tubda izdan chiqarishiga olib keldi.

2011-yil Suriyada ichki nizolarning boshlanishi va fuqarolar urushi

“Arab bahori” 2010-yil dekabr oyida tunislik meva sotuvchisining korruptsiyani qoralab o‘zini-o‘zi yoqib yuborishi bilan boshlandi. Uning xatti-harakatlari Tunisda, keyinroq Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikada norozilik namoyishlarini keltirib chiqardi va Tunis, Misr va Yamanning uzoq yillik rahbarlarini iste’foga chiqishga majbur qildi. Suriyaning janubi-g‘arbidagi Dera shahrida yashovchi o‘n besh nafar o‘g‘il bolalar ilgari tasavvur qilib bo‘lmaydigan bu voqealardan ilhomlanib, 2011-yil mart oylarida maktab devoriga: “Odamlar rejim o‘zgarishini xohlaydilar” deb yozib ketadi. Ular hibsga olinadi va qiynoqqa solinadi. Ularning orqasida to‘plangan namoyishchilar politsiya bilan to‘qnashadi va shu tariqa namoyish boshqa shaharlarga Damashq, Xama, Xomsga yoyiladi. Namoyishchilar dastlab oddiy talablar bilan chiqdi: siyosiy mahbuslarni ozod qilish, yarim asrlik favqulodda holatni tugatish, kengroq erkinliklar berish va korruptsiyaga chek qo‘yish.¹ Bashar Asad ushbu talablarni bajarishga va’da berdi va hukumatni tarqatib yubordi. Biroq, namoyish tinmadi.

Dera shahrida namoyishlarning kuchayishi 2011-yil aprel oyi oxirida Suriya armiyasi tanklar bilan shaharni qamal qilishga olib keladi. To‘qnashuvlarda tinch aholi orasida qurbonlari soni oshdi, aholi o‘n bir kun davomida oziq-ovqat, suv, dori-darmon, telefon va elektr ta’minotidan uzildi. Xalqaro hamjamiyatning bosimi ortidan rejim ba’zi masalalarda yon bosdi, lekin boshqa shaharlarda Deraning ko‘rinishini takrorlaydigan rejimga qarshi ba’zi muxoliflarini qurol olish orqali namoyishlarini kuchaytirdi. Qishloqlarda va shaharlarda mahalliy muvofiqlashtiruvchi qo‘mitalar tashkil etildi. Dastlab rejimga qarshilik ko‘rsatishni tashkil qilish uchun tuzilgan ushbu qo‘mitalar ko‘pchiligi davlat boshqaruvi va xizmatlar ko‘rsatish funktsiyalarini o‘z zimmalariga oldilar.

Namoyishlarning kuchayishi va ikki oyda minglab odamlarni o‘lishi armiya ichida bo‘linishga sabab bo‘ldi. Boshqa tomondan, armiya ichida yetarlicha tartib va sadoqat yoq edi. Natijada, 2011-yil iyul oyida Asad armiyasidan bir guruh harbiylar ajralib chiqdi va Ozod Suriya Armiyasi (inglizcha qisqacha FSA) tuzilganini e’lon qildi. Oradan ko‘p o‘tmay Turkiyadan yordam va boshpana so‘ray boshladi. Shunga qaramay, zamonaviy qurollangan FSA o‘zining bo‘shashgan koalitsiyasini markazlashtirilgan qo‘mondonlikka va nazorat ostiga olishga kirishdi. Chunki, FSAning harbiylari ko‘pincha o‘z operatsiyalarini

¹ Encyclopaedia Britannica, 2022; BBC News, 2016, o‘sha manbalar.

muvoqilashmasdi va ba’zida ular o‘zlarining turli mintaqaviy homiylarini aks ettiruvchi raqobatdosh manfaatlarga qarab harakat qilardi. Resurslarning etishmasligi tufayli ular vaqti-vaqti bilan o‘zlariga himoya qilish vazifasi yuklangan aholini o‘lja qilar va ularni talon-taroj qilardi. FSAning fuqarolik analogi ham 2011 yilning yozida Istanbulda yaratildi va nomini Suriya Milliy Koalitsiyasi (SNC) deb nomladi va o‘zlarini Suriyaning surgundagi hukumati ekanligini da’vo qildi.¹ Shuningdek, AQSh, Turkiya va Fors ko‘rfazi hamkorlik kengashi davlatlari tez orada SNCni “Suriya xalqining qonuniy vakili” sifatida tan oldi.² Xatto, Turkiyaning yuqori mansab egalari “Shomda (Damashqda) yaqin kunlarda borib namoz qilamiz”, degan abitsiyoz gaplar bilan chiqish qildi. Biroq, ushbu ambitsiya keyinchalik Turkiyaga juda qimmatga tushishini tasavvur ham qila olmagandi.

FSA va uning vorisi Milliy koalitsiya o‘zining jangari guruhlar va boshqa muxolifat kuchlariga sezilarli diplomatik yoki moddiy yordam bera olmadi va rejimning Suriyadagi ko‘plab muxoliflari SNCga qonuniylik bermadi, ya’ni ko‘pchiligi uni tan olmadi. Raqib koalitsiyalar ko‘paya boshladi va FSA jangarilari Fors ko‘rfazi donorlarining mablag‘lari va qurollari tufayli rejimga qarshi jang maydonida katta muvaffaqiyatlarga erishgan islomchi brigadalarga o‘tib ketdi.³ Shunday guruhlardan biri 2011-yil o‘rtalarida Suriyadagi tartibsizlik va nazoratsizlikdan foydalanib mamlakat qamoqxonalardan qochgan islomiy jangarilar tomonidan tuzilgan “Ahrar ash-Sham” kabi ekstremistik guruh edi.⁴

Shuningdek, Suriyadagi tartibsizlik va beqarorlikdan foydalanib “Al-Qoida” jangarilari 2012-yil yanvarida “Jabhat an-Nusra” nomli terror guruhni tuzdi va o‘zini Suriyadagi “Al-Qoida”ning filiali deb e’lon qildi. Shu yilning fevral oyida “Al-Qoida” rahbari Ayman al-Zavohiriy (2022-yil avgustda o‘ldirilgan) butun mintaqadagi sunniylarni rejimga qarshi “jihod”ga qo‘shilishga chaqirdi. “Jabhat an-Nusra” jang maydonida raqib muxolifat guruhlariga qaraganda ko‘proq muvaffaqiyatga erishgani uchun suriyalik va xorijdan yollangan jangarilarni jalb qila oldi.⁵

2013-yil aprel oyida Iroqdagi “Al-Qoida” qoldiqlari orasidan Abu Bakir Bag‘dodiy boshchiligida o‘zini “Iroq va Shom Islom Davlati” (IShID) deb atagan terror guruhi paydo bo‘ldi va u o‘zining shafqatsizligi bo‘yicha hatto “Jabhat an-Nusra”ni ham ortda qoldirdi. Bir necha oy ichida uning kuchlari Suriya sharqi va

¹ Aron Lund, ‘The Free Syria Army Doesn’t Exist’, Syria Comment, 16 March 2013, <http://www.joshualandis.com/blog/the-free-syrian-army-doesnt-exist/>

² Hassan Hassan, ‘Syria: The View from the Gulf States’, European Council on Foreign Relations, 13 June 2013, https://ecfr.eu/article/commentary_syria_the_view_from_the_gulf_states135/

³ Aron Lund, 2013.

⁴ Encyclopaedia Britannica, 2022; BBC News, 2016, o‘sha manbalar.

⁵ Encyclopaedia Britannica, 2022; BBC News, 2016, o‘sha manbalar.

Iroq g'arbini qamrab olgan hududda nazorat o'rnatdi. "Islomiy davlat" va boshqa ekstremistik guruhlarining hukmronligi mazhablararo nizolarni avj oldirdi va "Islomiy davlat" xududida yashovchi tinch aholi, masalan, FSA va hukumat tarafdori bo'lgan guruhlar nazorati ostida yashovchi fuqarolar vaxshiy zo'ravonlikka uchragani ma'lum bo'ldi.¹

IShIDning 2014-yilda Suriyaning Turkiya chegarasiga yaqin strategik ahamiyatga ega kurd shahri Kobaniga hujum qilishi va uni qamal qilishi mojaroning burilish nuqtasi bo'ldi. Kurd xalq himoyasi bo'linmalarining (YPG) shaharni himoya qilishi ushbu guruhning "Islomiy davlat"ga qarshi samaradorligini ko'rsatdi. AQSh kuchlari kurdlariga "Islomiy davlat" jangarilarini Kobanidan siqib chiqarishga yordam berdi va YPG boshchiligidagi Suriya Demokratik kuchlariga (SDF) harbiy va havodan yordam berishda davom etmoqda. Kurdlar Suriya shimolidagi de-fakto avtonom hududni birlashtirish uchun kurashdi, bu esa ularni arab muxolif guruhlariga ham do'st, ham dushmanga aylantirdi. Vaqt o'tishi bilan YPG ustuvorligi mamlakat shimolidagi kurd larni Rojava (G'arbiy Kurdiston) deb ataydigan mintaqadagi avtonom kurd kantonlarini birlashtirishga o'tdi.²

Bunday tebranishlar va kaosda Bashar Asad rejimi Suriyaning katta qismini jangari guruhlariga taslim qildi. Damashq va yana bir necha kam sonli aholiga ega shahardan tashqari hududining 80 foizini nazorat qila olmay qoldi (4-rasmga qarang). Biroq, Asad hokimiyatini saqlab qoldi. Ortib borayotgan talofatlar va armiya safida dezertirlarning ko'payishi Asad armiyasini zaiflashtirgandi, shu sababli, rejim Eron va Rossiyaga tobora ko'proq tayanib qoldi. Livandagi Hizbullohga olib boradigan muhim quruqlik yo'lini himoya qilishdan manfaatdor bo'lgan uzoq yillik ittifoqdoshi Eron Asad rejimini qo'llab-quvvatlash uchun milliardlab sarmoya kiritdi. Mojaroning dastlabki yillaridayoq Eron Inqilobiy Gvardiyasi Korpusi Asad armiyasiga maslahat va yordam bera boshladi. Eronning "Basij" ko'ngilli harbiy kuchlari va ular to'plagan xorijlik shia jangarilari Asad uchun urushdi ammo juda katta yo'qotishlarga ham uchradi.³

Rossiya aralashuviga qadar Suriya mojarosida ko'proq jangari va diniy terror guruhlar ustunlik qilardi. Turli isyonchi guruhlar Suriyaning shimolida, markazida va janubida muhim hududlarga ega edi; IShID sharqdagi hududlarni

¹ Encyclopaedia Britannica, 2022; BBC News, 2016, o'sha manbalar.

² Aram Shabaniyan, The Rojava Revolution, <https://sites.evergreen.edu/middleeastproject/wp-content/uploads/sites/196/2016/05/The-Rojava-Revolution.pdf>; Cemgil Can, The 'Rojava Revolution' in Syrian Kurdistan: A Model of Development for the Middle East? 2016-05-19, <https://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/handle/20.500.12413/11623?show=full>

³ Ahmad Majidiyar, Increasing Role of Iran's Basij Force in Syria War. March 29, 2017, <https://www.mei.edu/publications/increasing-role-irans-basij-force-syria-war>; Michael Rubin, Iran's Basij Recruiting for Syria Fight. March 01, 2016, <https://www.aei.org/articles/irans-basij-recruiting-for-syria-fight/>

egallab olgan, ammo YPG hukmronlik qiladigan kurd kuchlari unga qarshi chiqdi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, har bir guruh tashqaridan, xoh pul, qurol-yarog', o'qitish yoki xodimlardan muhim yordam oldi. 2015-yil sentabrigacha bu yordam fuqarolik urushi olimlari "muvozanatli aralashuv" deb atagan narsani ifodalardi – tashqi o'yinchilar mahalliy jangchilarga omon qolishlari uchun yetarlicha yordam berishar edi, lekin hech kimning to'g'ridan-to'g'ri g'alaba qozonishi uchun yetarli emas edi. Har safar bir tashqi o'yinchi ittifoqchi suriyalikni qo'llab-quvvatlar ekan, bu boshqa tarafdagi raqib xorijlik o'yinchiga etarlicha mos tushardi, ammo mutloq g'alabasini ta'minlash uchun yetarli yordamni bera olmas edi yoki berishni istamas edi.¹

Dastlab diplomatik yordam berib kelgan Rossiya 2015-yil sentyabrdan to'g'ridan-to'g'ri harbiy ishtirok etishi vaziyatni tubdan o'zgartirdi. Rossiya havo hujumi bilan birgalikda, Eron yuborgan kuchlar bilan birgalikda harakat qiladigan maxsus kuchlarni ham yubordi. Natijada, Asad kuchlari mutloq ustunlikka erishdi. Bu harbiy ustunlik Asad tarafdori kuchlariga 2018 yil oxirigacha isyonchilarni (Idlibdan tashqari) barcha viloyatlardan siqib chiqarishga va ISHID nazoratidagi hududlarni Efrotgacha bo'lgan hududlarni qaytarib olishga imkon berdi. Bu mojaroning asosiy sababi bo'lgan Suriya prezidentini ag'darib tashlash imkoniyatini amalda yo'qqa chiqardi.²

Turkiya Qatarning moliyaviy yordami bilan mojaroning boshlanishidan Ozod Suriya Armiyasini qo'llab quvvatlab kelgan bo'lsa, ISHIDning Kobaniga hujumi va unga kuchli qarshilik bergan kurdlarning AQSh yordamida kuchayishi Turkiyani xavotirga soladi va Turkiya o'z harbiylarini Suriyaning shimoliy hududlariga kirita boshlaydi. Ungacha ular Aleppo va Idlibda Ozod Suriya Armiyasining faoliyatini muvofiqlashtirib turardi. Ma'lumki, YPG Turkiyada joylashgan Kurdiston Ishchilar partiyasi (PKK) bilan aloqador bo'lib, PKK Anqara va Vashington tomonidan terrorchi tashkilot deb tan olingan. 2016-yil avgust oyida Turkiya "Islom davlat" kuchlarini chegarasiga yaqinlashtirmaslik, suriyalik arab va turkman jangarilari bilan birgalikda kurdlarning qo'shni hududdagi ikki kantonini bog'lashiga yo'l qo'ymaslik uchun Suriya chegarasi bo'ylab o'z harbiylarini joylashtirdi. AQSh bir dilemmaga duch keladi: ham YPGni "Islom davlat"ga qarshi urushda, ham muhim sherik bo'lgan NATO ittifoqchisi Turkiyani hafa qilmaslikka harakat qildi. Ammo oxir-oqibat Vashington Anqarani tanladi va 2019-yil oktabr oyida Turkiya kurdlarga qarshi harbiy hujum boshlashi uchun o'z qo'shinlarini Suriyadan Turkiya chegarasi

¹ Christopher Phillips, The international system and the Syrian civil war. International Relations, Vol. 36(3), 2022, p. 374.

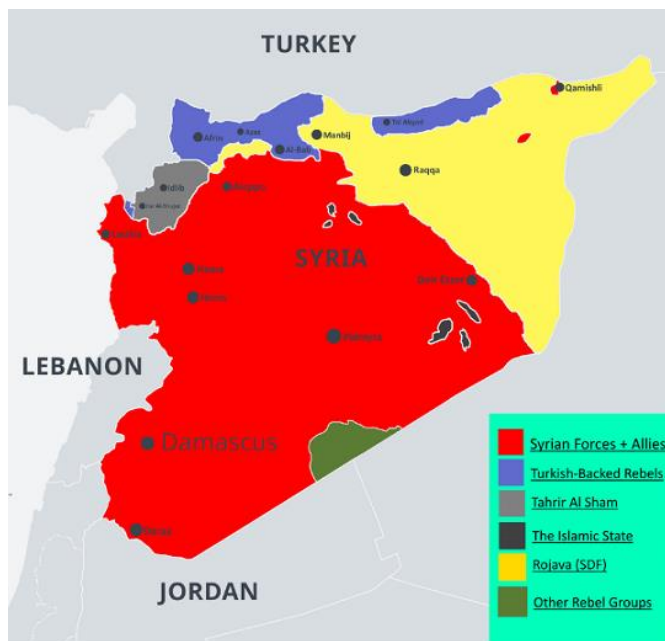
² Christopher Phillips, 2022, o'sha yerda.

yaqinidan olib chiqishga rozi bo'ldi. Bunga ikki omil sabab bo'lgan bo'lishi mumkin: birinchisi, Trampni prezident bo'lishi va uning Turkiya bilan yaqin munosabati, ikkinchisi, bu paytga kelib yuqorida aytganimizdek, Rossiya yordami bilan Asad kuchlari zotan o'z ustunligini o'rnatib bo'lgandi.

Xullas, Turkiya 2019-yil Suriya shimoliga “Barish Pinari” (Tinchlik Bulog'i) va Firat Kalkani (Efrat Mudofaasi) nomli harbiy harakatlarini olib bordi. Albatta, ushbu operatsiyalar bilan ba'zi masalalarda muvaffaqiyat qozondi ammo kutilgandek natijaga erishmadi. YPG hali hamon o'z faoliyatini AQSh yordamida olib bormoqda.

Bugungi kunda Suriyada Rossiya va Eron harbiylari rejimni himoya qilmoqda, AQSh harbiylari “Al-Qoida” va IShIDga terror guruhlariga qarshi kurash va YPGga yordam berish maqsadida o'z faoliyatini olib bormoqda, Turkiya harbiylari Ozod Suriya Armiyasi va Suriya Milliy Koalitsiyasini (SNC) qo'llab-quvvatlash va ayni zamonda ular yordamida YPGga qarshi kurash uchun faoliyat olib bormoqda (2-rasmga qarang). 2-rasmda ko'rishimiz mumkinki, 2021-yil iyun holatiga Suriyadagi asosiy kuch va nazorat Suriya armiyasi va uning ittifoqchilari (Rossiya va Eron) hamda Rojava kuchlari (kurdlar va AQSh) qo'lida. Qolgan qismlar de-fakto Turkiya va Qatar qo'llab-quvvatlaydigan Tahrir Al-Sham ekstremist guruhlar (Idlibda) va Turkiyaning o'z harbiylari nazoratidagi hududlar hisoblansa, IShID va boshqa terror guruhlarini kuchlari va nazoratidagi yerlar yoq darajada kamdir. Ammo, hali hamon ushbu terror guruhlar Suriyada mavjud va tahdid solib turmoqda.

2-rasm. Suriyadagi mojaroning 2021-yil iyun holatiga ko'ra turli kuchlarning joylashuvi

Manba: Syrian civil war map june 2021, <https://www.reddit.com>

Yuqoridagi rasmni BBCning 2021-yil fevraldagi ma'lumotlaridan ham ko'rishimiz mumkin (3-rasmga qarang). 2-3 rasmni solishtirganimizda, Asad kuchlarining nazorat yerlarini yanada kengaytirganini ko'rishimiz mumkin.

3-rasm. 2021-yil fevral holatiga Suriyada hududlarining nazorat qilinishi

Who controls what in Syria

Feb 2021

Kurdish forces

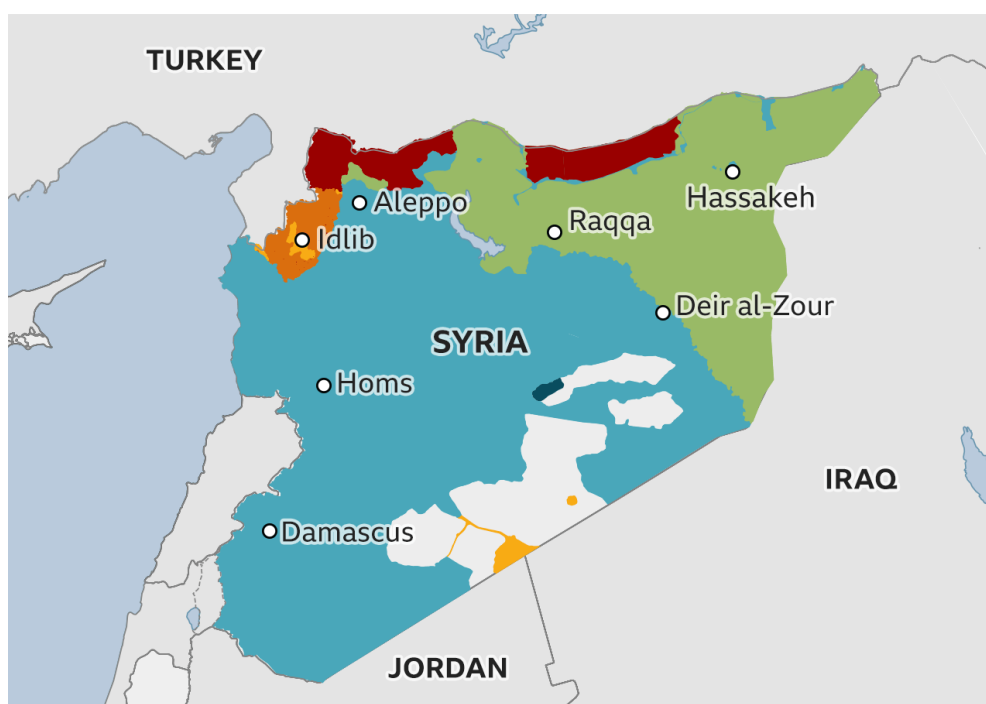
Turkish-backed
Syrian rebels and
Turkish military

Syrian government

Jihadist forces

Syrian rebels

Islamic State group

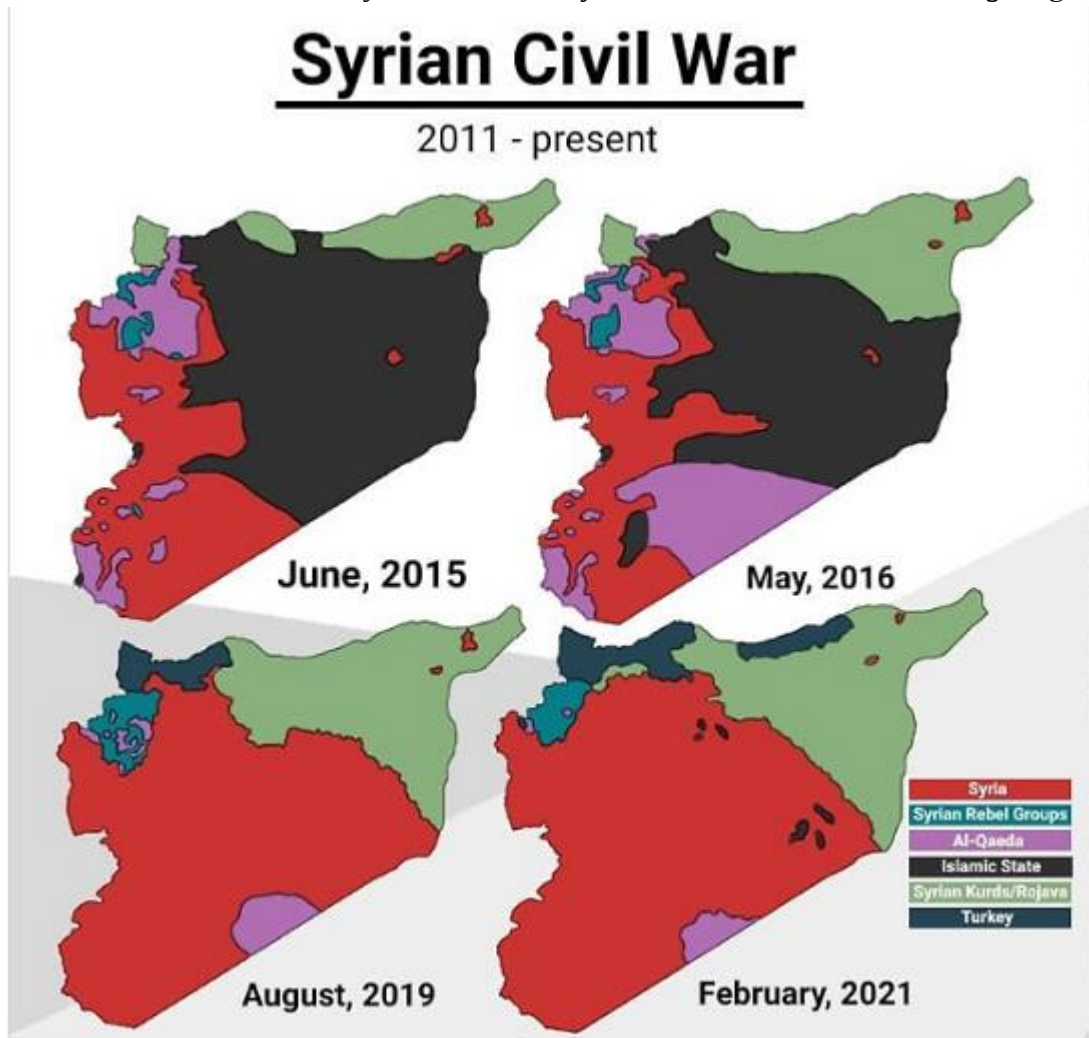

Source: Janes Conflict Monitor

BBC

Manbaa: Why has the Syrian war lasted 11 years?, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-35806229>

Suriyada mojar o boshlangandan yani 2011-yildan 2021-yilgacha bo'lgan davrda kuch muvozanatlarining o'zgarishini 2015, 2016, 2019, 2021 yil davrlari misolida quyidagi 4-rasmda yanada yaqqol ko'rishimiz mumkin:

Manba: Syrian civil war map, <https://www.reddit.com>

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, bugungi kunda Asad armiyasi katta kuchga ega va mamlakatning katta qismini nazorat qilmoqda. Biroq, mojaro hali tugagani yoq. Asad bir tomondan kurdlar bilan kelishishi kerak, boshqa tomondan Turkiya bilan. Buni hal qilish uchun Rossiya boshchiligida "Astana" muzokarasi yo'lga qo'yildi ammo natija bermadi. BMT boshchiligidagi urinishlar ham o'z samarasini bergani yoq. Rossiya-Eron-Turkiya uchligi bu muammoni hal qilish uchun tez-tez uchrashsa-da, muammoni hal qilishda ijobiy natija yoq. Sababi Turkiya o'z hududida Asad rejimidan qochgan 3 mln.dan ortiq suriyalikni vataniga qaytarishni istamoqda, buning uchun ularni o'z yurtida ta'qib, bosim va jazo kutmasligi uchun muholifat kuchlarini o'z ichiga olgan hukumat tashkil etishni so'ramoqda. Bunga nisbatan Suriya qarshi chiqib, bir qancha ekstremist va terror guruhi a'zolari Turkiyadan boshpona topganini va ularni Suriyaga qaytishi yana nizo chiqarishini bildirmoqda. Boshqa tomondan esa kurdlar ichki ishlarida mustaqil qaror qabul qiladigan keng huquqli o'z avtonomoyasini talab

qilmoqda, bunga esa Anqara qarshi chiqmoqda. Chunki, bu holat Turkiyadagi kurdlarda yangi muammoni keltirib chiqarishidan qo'rqmoqda. Nima bo'lsa ham hamma musibat suriyaliklarga bo'lmoqda. Ushbu urushdan suriyaliklar juda katta talofat ko'rgani butun dunyoni "yoqasini ushlashga" majbur qilmoqda.

Ma'lumotlarga ko'ra o'n yillik fuqarolar urushi tufayli:¹

- yarim milliondan ortiq odam halok bo'lgan;
- 3 milliondan ortiq odam nogironlikning bir turi bilan yashamoqda;
- 75 foizdan ortiq suriyalik psixologik tramva olgan;
- deyarli 5 million bola urushda tug'ilgan;
- 5,5 million suriyalik qochoqqa aylangan va o'z yurtidan chiqib ketgan;
- Suriyaning o'zida 7 millionga yaqin odam o'z uyini tashlab qochgan;
- mamlakat elektr infratuzilmasining 70 foizi shikastlangan;
- har uch maktabdan biri vayronaga aylangan;
- tibbiyot xodimlarining 70 foizi mojarodan qochib ketgan va shifoxonalarning atigi 58 foizi to'liq ishlamoqda;
- 9 milliondan ortiq odam qashshoqlikda bo'lib och qolish xavfi ostida;
- 2,7 million kishi hali hamon qochoqlar lagerida yashamoqda;
- 3 mln.ga yaqin bola maktabga bormayapti;
- o'n yillik mojaroning iqtisodiy zarari 1 trillion dollarni tashkil qilmoqda.

Dunyo hamjamiyati bunday halokatli gumanitar kriz oldida chorasiz qolmoqda. Dunyo hamjamiyati ikki narsani shoxidi bo'ldi: avtoritar ko'rinishga ega bo'lsa ham, sekulyar bo'lgan Asad hukumatining tinchlik paytlarida Suriyaning sekin bo'lsa ham rivojlanayotganligi va bunga qarshi turli diniy terror tashkilotlarining soxta "jihad"lari bilan qanchalik vaxshiy va shavqatsizligini ko'rgan bo'lsa, boshqa tomondan, o'z hokimiyatini saqlab qolishi uchun tashqi kuchlar (Rossiya va Eron) yordamida o'z xalqini ham ayamagan holda (o'ta og'ir qurollar, kasetli vayronkor bombalar, kimyoviy qurollar bilan) harbiy harakatlar olib borganini ko'rdi.

Dera shahrida maktab bolalarining devorga yozib ketgan so'zlari nafaqat ular balki dunyo hamjamiyati ham bunday falokatni keltirib chiqarishini tasavvur ham qila olmas edi. Buni o'rgangan tahlilchilar va tadqiqotchilar Suriyaning siyosiy o'tmishiga nazar solmoqda: Asadlarning uzoq yillik hokimiyati, islohotlarining yetarlicha samara bermaganligi va ijtimoiy muammolar, egn muhimi harbiylar orasidagi sadoqatni yoqligi va tartibsizlik, diniy va etnik ayrimachilik, jamiyatdagi mazhab qutublashmasi, diniy fanatizm va

¹ 10 years on: 10 Facts that explain Syria's conflict, 15 Mar 2021, <https://reliefweb.int/report/syrian-arab-republic/10-years-10-facts-explain-syria-s-conflict>

ekstremizmga berilish, qabilachilik va millatchilik natijalari sifatida bugungi o‘ta achinarli fuqarolik urushini yuz bergani borasida o‘z fikrlarini ilgari surmoqda.

Mavzuga oid savollar:

1. Suriyadagi mojaro qanday boshlandi?
2. Xafiz Asad va Bashar Asad qanday islohotlar olib bordi?
3. Baas partiyasiga qachon va kimlar asos solgan va qanday maqsadlarga ega edi?
4. Suriya “Musulmon Birodarlar” tashkiloti qachon tuziuldi va nega hukumatga qarshi edi?
5. Suriyadagi mazhab muammosining fuqarolar urushiga ta’siri qanday bo‘ldi?
6. Tashqi kuchlarning Suriya mojarosidagi ishtiroki va pozitsiyasini ayting.
7. Suriya kurdlarining qanday tashkilotlari bor va maqsadlari nima?
8. Suriya mojarosi nega hal bo‘lmayapti?
9. ISHID, “Jabhat an-Nusra”, “Ahrar ash-Sham” ekstremistik va terror tashkilotlari qanday qurildi va hozirgi holati qanaqa?
10. Ozod Suriya Armiyasi, Suriya Milliy Koalitsiyasi, Basij kuchlari qanday tashkilot?
11. Suriya mojarosining o‘tgan o‘n yilda Suriya va suriyaliklarga keltirgan talofati qanday bo‘ldi?

**8-MAVZU. SURIYA QO‘ZG‘OLONIDAGI QUROLLI ISLOMIY
MUXOLIFAT**

Reja:

1. Suriya “Musulmon Birodarlar” tashkiloti
2. Jabhat al-Nusra (Hayat Tahrir al-Sham)
3. Harakat Nour al-Din al-Zenki (NZD)
4. Jaish al-Islom
5. Failaq al-Rahmon
6. Ahrar al-Sham
7. Hurras al-Din (HaD)
8. Ozod Suriya Politsiyasi

Tayanch tushunchalar va iboralar: Suriya qo‘zg‘oloni, qurolli islomiy muxolifat, Suriya “Musulmon Birodarlar” tashkiloti, Jabhat al-Nusra (Hayat Tahrir al-Sham), Harakat Nour al-Din al-Zenki (NZD), Jaish al-Islom, Failaq al-Rahmon, Ahrar al-Sham, Hurras al-Din (HaD), Ozod Suriya Politsiyasi

Bir oldingi ma’ruzamizda Suriyadagi ichki nizo va fuqarolar urushining boshlanishi, kelib chiqish sabablari, oqibatlar haqida ma’lumot bergan edik. Ushbu ma’ruzada Suriya ichki nizolarida jangari islomiy guruhlar haqida

ma'lumot beramiz. Ular qanday tashkil topdi, nima maqsadlarda faoliyat yuritayotgani haqida batafsilroq ma'lumot berib o'tamiz.

Ko'plab xorijiy tadqiqotchilar Suriyada turli islomiy jangari guruhlarining tuzilishi mamlakatning yaqin tarixida hokimiyatdagi oz sonli alaviylarning hukumronligiga qarshi ko'pchilikni tashkil etuvchi sunniylarning qarshiligi doim bo'lganligi, buning misoli sifatida Suriya "Musulmon Birodarlar"ning muxolifati va xatto qurolli qarshiliklari haqida bayon qiladi. Bu bir qarashda ilmiy jihatdan to'g'ri faraz bo'lib ko'rinishi mumkin, biroq bu 2011-yildan keyin ichki nozilar paytida o'rta chiqqan jangari islomiy guruhlarining faoliyati va maqsadlarining mazmun-mohiyatini anglatmaydi. Sababi, bunga bir qancha misol keltirish mumkin: masalan, salafiy va "jihodchi" guruhlar alaviylardan ko'ra ko'proq sunniylarga talofat va zarar yetkazganining o'zi bizga vaziyatni oydinlashtirsa, boshqa tomondan ushbu guruhlarining maqsadi diniy jihatdan ko'ra siyosiy jihatlarga qaratilganligi va u yoki bu tashqi kuchlarning geosiyosiy manfaatlari uchun xizmat qilganligini ko'rishimiz mumkin. Qolaversa, yetakchilik uchun birlari bilan urushib ketishi avvalboshdan ularining diniy motivlari bo'lmaganligini ham bildiradi. Shu o'rinda aytib o'tish lozimki, ushbu ma'ruzamizda Suriyada 2014-2018 yillarda soni va ta'siri jihatdan eng yirik bo'lgan ISHID ("Islom davlati") haqida to'xtalmaymiz, chunki birinchidan, ushbu terror tashkiloti haqida birinchi ma'ruzamizda batafsilroq ma'lumot bergan bo'lsak, ikkinchidan, ISHID faqat Suriyada Asad rejimiga qarshi muxolifatdagi guruhmas, balki global ko'rinishda "xalifalik"ni tuzishni maqsad qilgan, har qandan zamonaviy boshqaruv tizimini inkor etadigan, g'arb ayniqsa AQShga qarshi qaratilgan xalqaro terror tashkilotidir. Bundan farqli o'laroq Suriyadagi boshqa islomiy qurollangan guruhlar faqat Suriya hukumatiga qarshi ekanligini bildirmoqda va ushbu ma'ruzamizda shular haqida ma'lumot berib o'tamiz.

Suriya "Musulmon Birodarlar" tashkiloti

"Musulmon Birodarlar" transmilliy sunniy islomiy harakat bo'lib, nazariy jihatdan shariatni (Islom qonunlarini) o'rnatishga intiladi. 1942-yilda Mustafo as-Sibo'y 1928-yilda Hasan al-Banna tomonidan asos solingan Misrdagi Birodarlarning davomi sifatida Suriyadagi "Musulmon Birodarlar" tashkilotiga asos solgan. 2014-yildan beri guruhni Muhammad Hikmat Walid boshqarib keladi. Ayrim tahlilchilar, "Birodarlar" Al-Qoida va ISHID kabi zamonaviy zo'ravon islomiy guruhlarining mafkuraviy peshvosi bo'lib xizmat qilganini ta'kidlaydi. Guruh Bahrayn, Misr, Rossiya, Saudiya Arabistoni, Suriya va

Birlashgan Arab Amirliklari hukumatlari tomonidan terrorchi tashkilot deb topilgan.¹

Suriya “Birodarlar”i 1970-yil hokimiyatga Baas partiyasi ichida to‘ntarish qilib mutloq boshqaruvni qo‘lga olgan Xafiz Asad boshchiligidagi alaviy kamchiligiga qarshi noroziliklarini bildirib boshlaydi. O‘zlarini mamlakatda teng huquqli imkoniyatlardan mahrum ekanligini e‘tirof etgan Suriya “Birodarlar”i asosan mamlakatning shimoliy mintaqalarda Aleppo va Xama shaharlarida noroziliklarni qilib turadi. Ammo, u paytda tinch namoyishlar qilardi. 1975-yilda Xamalik Adnan Saad al-Din Suriya “Birodarlar”ining oliy rahbari etib saylandi. Uning rahbarligida harakat idoralari, rasmiy mexanizmlari va aniq mehnat taqsimotiga ega bo‘lgan murakkab ierarxik tashkilotga aylantirildi. Qolaversa, “Birodarlar” radikal harbiy qanotini ishlab chiqdi va Suriyani shariat davlatiga aylantirish uchun “jihod” boshladi. 1976-yil qishidan 1979-yil yozigacha “Birodarlik”ga aloqador turli guruhlar davlatning yuqori martabali a‘zolari, Baas partiyasi vakillari, alaviylar jamoasi va hatto alohida harbiy pozitsiyalar va lagerlarga hujum qildi. 1979-yilda ushbu jangovar guruhlar Halabdagi harbiy artilleriya maktabida 83 nafar alaviy talabani o‘ldirdi. 1980 yil iyun oyida “Birodarlar” a‘zolari granatalar va pulemyotlar yordamida Asadga suiqasd uyushtirishga urindilar. Bu voqealardan so‘ng X.Asad hukumati guruhga qarshi qattiq kurash olib bordi va guruhning yuzlab a‘zolarini qamadi va ko‘pchiligiga otish hukmu o‘qildi. Bu voqealar prezident Xafiz Asadni 1980 yilda “Musulmon Birodarlar”ni taqiqlovchi va uning a‘zolariga o‘lim jazosini belgilovchi 49-qonunni chiqarishiga turtki bo‘ldi. Natijada, guruh a‘zolarining aksaryati mamlakatni tark etdi.²

1990 va 2000-yillarda “Birodarlar” surgunda ekan o‘zini zo‘ravonliksiz, siyosiy fikrlaydigan guruh sifatida qayta nomlashga harakat qildi. 2011-yilning mart oyida Suriyada xalq noroziliklari avj olgach, “Birodarlar” qayta harakatga keltirildi va muxolifat orasida siyosiy va harbiy hokimiyatni mustahkamlashga harakat qildi. Fuqarolar urushi avj olgan bir paytda, “Birodarlar” Suriyaning yirik shaharlarida o‘z a‘zolarini kichikroq jamoalarga qaytishga va u yerdagi fuqarolar bilan qayta aloqa o‘rnatishga chaqirdi. “Birodarlar” Suriyaning isyonchilar nazorati ostidagi hududlaridan, ayniqsa Halab va uni yaqinida a‘zolari yollashda muvaffaqiyat qozondi. Suriyalik birodarlarning yuzlab a‘zolari surgundan Suriyaga qaytib kela boshlaydi. ISHIDga qarshi kurash olib borgan “Suriya Birodarlar”i Turkiya qo‘llab quvvatlaydigan Ozod Suriya Armiyasi saflarida

¹ Carnegie Endowment for International Peace, “The Muslim Brotherhood in Syria”, February 01, 2012, <https://carnegieendowment.org/2012/02/01/muslim-brotherhood-in-syria>

² Carnegie Endowment for International Peace, o‘sha manba; Carnegie Middle East Center, “No More ‘Hama Rules’”, September 19, 2016, <https://carnegie-mec.org/diwan/64609>

xizmat qildi. Tashkilotga a'zolik o'lim bilan jazolanishi mumkin, ammo "Birodarlar" asosan muxolifat nazorati ostidagi hududlarda, jumladan Aleppo, Idlib va Xamada faoliyat yuritadi. Shu bilan birga, boshqa "jihodchi" salafiy tashkilotlar Suriya muxolifatida tobora ko'proq ustunlik va hukmronlikka egaligi sababli, "Birodarlar" faoliyati chetroqda va samarasiz qolmoqda.¹

Jabhat al-Nusra (Hayat Tahrir al-Sham)

Xalqaro sanksiya ro'yxatidagi terror tashkiloti Jabhat al-Nusra (2017-yildan nomi Hayat Tahrir al-Sham yoki ash-Sham) 2011-yilda Suriyada Al-Qoidaning Asad rejimiga muxolifatdagi bo'limi sifatida tuzilgan. Al-Nusra yetakchisi Abu Muhammad al-Jo'laniy (inglizchda al-Golaniy) tezda Fors ko'rfazidan o'z donorlarini topdi, o'z nazorati ostidagi hududlarda soliq va mulklarni musodara qilishdan daromad yig'adigan, isyonchilar hujumlarini o'tkazishda mohir bo'lgan va tobora kuchayib borayotgan bir tashkilotni tuzdi. Abu Muhammad al-Jo'laniy 2011-yilgacha Iroqdagi al-Qoida bo'limida yetakchilardan biri bo'lgan va ichki nizolar kuchaygan paytda al-Bag'dodiy (IShIDning asoschisi, 2019-yil o'ldirilgan) tomonidan Suriyaga "jihodchi" guruh tuzish uchun yuborilgandi.²

"Jabhat al-Nusra" al-Qoida bilan aloqalarini al-Qoidaning IShID bilan bo'linishidan keyin ham davom ettirdi. Biroq, 2016 yil iyul oyi oxirida al-Jo'laniy "Jabhat al-Nusra" tarqatib yuborilgani va yangi "Jabhat Fath ash-Sham" guruhi tashkil etilganini e'lon qildi va guruhning al-Qoida bilan tashqi aloqalari yo'qligini ham ma'lum qildi. Ammo ko'plab tahlilchilarning fikricha, al-Jo'laniy al-Qoida bilan jamoatchilik aloqalarini rasman uzgan bo'lsa-da, guruh nazariy jihatdan yashirin aloqalarini davom ettirgan va al-Qoida bilan hamkorlik qilib strategik va operatsion ko'rsatmalarni olib kelmoqda.³ Shu bilan birga, al-Jo'laniyning chiqishlari al-Qoida yetakchisi Ayman al-Zavohiriy (2022-yil avgustda o'ldirilgan) o'rtasida kelishmovchilik va ziddiyatga sabab bo'ladi.

2017 yil yanvar oyining oxirida Jabhat Fath ash-Sham yana bir qancha boshqa guruhlar - Harakat Nuriddin az-Zinkiy, Liva al-Haq, Jaysh al-Sunna va Jabhat Ansar al-Din bilan birlashib, Hayat Tahrir al-Sham (HTS)ni yaratish uchun yana bir bor nomini o'zgartirdi. Al-Qoida rahbariyatining bayonotlari va xabarlarida HTS al-Qoidadan noqonuniy ravishda ajralib chiqqan va bay'at qasamini buzgan mustaqil salafiy-jihodchi tashkilot sifatida qaraladi.⁴ Bir qancha taniqli "jihodchilar" HTSni butunlay tark etib, guruhni bo'linish (yoki fitna)

¹ Raphaël Lefèvre, *The Muslim Brotherhood Prepares for a Comeback in Syria*. Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 2013.

² Thomas Joscelyn, "Al Qaeda and allies announce 'new entity' in Syria", *Long War Journal*, January 28, 2017.

³ Hassan Hassan, "Jabhat Al Nusra and Al Qaeda: The Riddle, the Ruse and the Reality," *The National*, November 1, 2017.

⁴ Seth Jones et al., "Al Qaeda's Struggling Campaign in Syria", Washington, DC: CSIS, April 2018, <https://www.csis.org/analysis/al-qaedas-struggling-campaign-syria>

sepganliklari va al-Zavohiriya bayatlarini buzganliklari uchun ochiqchasiga tanqid qilishdi. Al-Zavohiriya o'zi birlashishga qarshi bir necha bayonotlar berdi, uning aytishicha, "ahdning buzilishi" tufayli ular "birdamlikka erisha olmagan" va hech qachon tuzulishlari uchun Al-Qoida rahbariyati tomonidan ruxsat etilmagan.¹

Shu bilan birga, HTS hali al-Nusra nomini tashigan paytlarda 2014-yil yanvar oyida IShIDga qarshi, ya'ni bir paytlar o'zining "rahnamosi" bo'lgan al-Bag'dodiyga qarshi kurash olib boradi. Qiziq tarafi, al-Bag'dodiyning o'zi ham Iroqdagi al-Qoidaning rahbari bo'lgan bo'lsa, keyinchalik IShIDni tashkil qilib al-Qoidaga qarshi kurash olib borgandi.²

Bugungi kunda HTS Abu Muhammad al-Jo'lanii rahbarligida qolmoqda, biroq guruhning maqsadlari Al-Qoidadan mustaqilligini e'lon qilganidan keyin biroz o'zgardi. Al-Qoida ma'qullangan ma'lumotlar bugungi kunda HTS nashrlarida deyarli yo'q. Buning o'rniga, guruh mahalliy darajaga yo'naltirilgan bo'lib, uning asosiy maqsadi "Asad rejimini ag'darish va Eron homiyligidagi jangarilarini quvib chiqarish" orqali Suriyada islomiy boshqaruv o'rnatishdir.³

Shu maqsadda al-Jo'lanii ko'p qirrali strategiyani ilgari surdi. HTS 2018-yil avgust oyida yakunlaganini da'vo qilgan birinchi bosqich "butun mintaqa uchun tahdid bo'lgan va mazhablarni safarbar qilish uchun turtki bo'lgan Fua va Kafriya shaharlaridan Eron qo'llab-quvvatlaydigan (Basij, Xizballoh) jangarilarini chiqarish bo'lib, ulardan rejim o'z maqsadlariga erishish uchun foydalangan". 2018-yil oktabr holatiga ko'ra davom etayotgan ikkinchi bosqich IShID ("Islomiy davlat") va uning Suriyadagi ittifoqchilariga qarshi kampaniya bo'lib, ularni al-Jo'lanii "beqarorlashtiruvchi" deb qoralagan. Uchinchi bosqich - qo'shimcha hududni yo'qotishning oldini olish uchun Suriya shimolini asosan Idlibni mustahkamlash yoki himoya qilish".⁴

CSIS Transmilliy tahdidlar loyihasining salafiy-jihodiy guruhlar haqidagi so'nggi hisobotiga ko'ra, HTS 2018-yil oktabr holati bo'yicha 12000 - 15000 atrofida jangarilarga ega.⁵ Guruh asosan Suriyaning Idlib viloyatida joylashgan bo'lsa-da, o'z faoliyatini Suriyaning Halab, Xama, Dera va Damashq viloyatlarida ham terror va ko'paruvchiliklarni amalga oshirib keladi. HTS

¹ Charles Lister, "How al-Qa'ida Lost Control of its Syrian Affiliate: The Inside Story," CTC Sentinel 11, issue 2, February 2018, <https://ctc.usma.edu/al-qaida-lost-control-syrian-affiliate-inside-story/>

² Mapping Militant Organizations. "Hay'at Tahrir al-Sham." Stanford University. Last modified June 2021. <https://cisac.fsi.stanford.edu/mappingmilitants/profiles/hay'-tahrir-al-sham>

³ Center for Strategic and International Studies, Hay'at Tahrir al-Sham (HTS), TNT Terrorism Backgrounder, 2018, <https://www.csis.org/programs/transnational-threats-project/past-projects/terrorism-backgrounders/hayat-tahrir-al-sham>

⁴ Center for Strategic and International Studies, 2018, o'sha manba.

⁵ CSIS Transnational Threats Project's 2018 report, The Evolving Terror Threat, 2018; Mapping Militant Organizations, 2021, o'sha manba.

terrorchi tashkilot sifatida tanilgan bo'lsa-da, guruhga tegishli bo'lgan "zo'ravonlik voqealari"ning aksariyati uning hukumatga, Eron kuchlariga va ISHID ("Islomiy davlat")ga qarshi urushlari hisobiga to'g'ri keladi: 1786 ta to'qnashuvda shunday hodisalar tasniflangan. Shu bilan birgalikda, HTS kuniga o'rtacha bitta tinch aholi vakilini o'ldirgan va bu holat eng ko'p 2017-yil noyabr oyida bir oyida 338 ta begunoh insoni o'limiga sababchi bo'lgan.¹

2018 yil davomida HTS bir nechta muvaffaqiyatsizliklarga duch keldi, jumladan, Al-Qoida markaziy rahbariyati tomonidan yuqorida aytilgan raddiya, shuningdek, nazorat hududining katta miqyosdagi yo'qotilishi, mahalliy yordamning sustlashuvi, asosiy rahbarlarning o'ldirilishi va uning saflarida sezilarli bo'linishlar va boshqalar.² Shu bilan birga, 2018-yil oxirigacha 3000-4000 nafar xorijlikdan iborat bo'lgan ISHIDdan keyin Suriyaga eng yirik xorijiy jangarilarni jalb (verbovka) qila oldi. Bu uchun ular internet orqali kuchli da'vat ishlarini olib bordi. Ushbu faoliyatlarini moliyalashtirish uchun 2017-yil noyabr oyida Idlibda Najot hukumatini tuzib, o'z nazorati ostidagi munitsipalitetlarda suv va elektr energiyasidan foydalanganlik uchun soliq solishni boshladi. Shuningdek, HTS 2017-yil iyul oyida Idlib va Turkiya o'rtasidagi Bab al-Halva chegara o'tish joyini ham qo'lga kiritib, undan o'tuvchilardan olinadigan soliq terror tashkiloti uchun qo'shimcha manba bo'ldi. 2

2019-yil sentabr oyida HTS qo'mondoni Abu al-Abed al-Ashida HTSni korruptsion ichki amaliyotlarda ayblab chiqdi.³

Orada bir muddat HTSning kelajagi noaniq edi. Turkiya guruhni tarqatib yuborish va Turkiya tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan kattaroq muxolifat koalitsiyasiga qo'shilish uchun bosim o'tkazildi, biroq HTS rahbarlari "Hay'at Tahrir al-Shomning tashkiliy tuzilmasi bilan bog'liq masalalarni muzokara qilib bo'lmaydi" deb ta'kidladi.⁴ Guruh, shuningdek, Idlibda Suriya rejimi va uning ittifoqchilari, jumladan Rossiya tomonidan hujumga uchramoqda. Qolaversa, HTSning Suriya muxolifatlari orasida, jumladan Ahrar ash-Shom, Jaysh al-Ahror va Suqur ash-Sham kabi guruhlarini o'z ichiga olgan Milliy ozodlik frontidan ko'plab raqobatchilari bor.⁵

Shunday bo'lsa-da, 2019-yil Turkiya qo'llab quvvatlagan Milliy ozodlik fronti HTS tarafidan tashkil etilgan Najot hukumatiga qo'shilganini ma'lum qiladi. Natijada, HTS Idlibda yakka hukumronligini o'rnatadi. 2020-yil 22-iyunda HTS o'z qo'l ostida bo'lmagan barcha qarama-qarshi guruhlarini taqiqlab qo'ydi

¹ Center for Strategic and International Studies, 2018, o'sha manba.

² Seth Jones et al., 2018, o'sha manba.

³ Mapping Militant Organizations, 2021, o'sha manba.

⁴ Seth Jones et al., 2018, o'sha manba.

⁵ Center for Strategic and International Studies, 2018, o'sha manba.

va o'z a'zolariga ajralib chiqish va mustaqil guruhlar tuzishni taqiqladi. Bu harakati bilan yaqinda tashkil etilgan Hurras al-Din (HaD), Ansor al-Islom, Ansor ad-Din, Tansiqiyat al-Jihod va Liva al-Mouqatilin al-Ansorning faoliyatini noqonuniy qildi. Bunga javoban HaD HTSni Asad va xorijlik bosqinchilar nomidan harakat qilganlikda aybladi. O'sha oyda HTS va HaD o'rtasida bir necha kun davom etgan shiddatli to'qnashuvlar yuz berdi va 100 dan ortiq odam o'ldi. 28 iyun kuni HTS Idlibda raqib jihodchi guruhlariga qarshi harbiy kampaniyani yanada kuchaytirdi va HaD yetakchisini qo'lga oladi. HTS bugun Idlibda de-fakto o'z hokimiyatini o'rnatgan. Faqat Asad hukumatiga qarshi ekanligini ma'lum qilayotganligi unga qarshi Asad va uning ittifoqchilari Rossiya va Eron kuchlari bilan to'qnashuviga sabab bo'layotgan bo'lsa, boshqa xalqaro kuchlar masalan, AQSh va Britaniya kuchlari masofa saqlab turibdi, shuningdek HTS Turkiya tomonidan qo'llab quvvatlanishi ilgari surilmoqda.¹

Harakat Nour al-Din al-Zenki (NZD)

Harakat Nour al-Din al-Zenki yoki Nuriddin al-Zenki harakati (NZD) Halabda joylashgan sunniy islomiy guruh edi. 2011-yil oxirida Tavfiq Shahobiddin tomonidan Sharqiy Halab qishlog'ida tashkil etilgan NZD, Forz ko'rfazi davlatlari va Turkiya tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan Suriya Ozod Armiyasi (FSA) ichidagi eng kuchli guruhlardan biri bo'lib, keyinchalik "Hayat Tahrir ash-Shom" (HTS) safiga qo'shildi. Harakatning kuchlari soni 7000 ga yaqin ekani taxmin qilingan. U ISHIDga qarshi kurashda muhim rol o'ynadi va 2014-yilda ISHIDni Halab shahridan chiqarib yuborishga yordam berdi. 2016-yil sentabriga qadar NDZ AQShdan moliyaviy va qurol-yarog' ko'magini olib turgan.²

Bir paytlar FSA tarafida bo'lgan bo'lsa-da, NZD 2016-yildan oldin isyonchilar lageriga o'tib ketadi. 2016-yil iyun oyida guruh a'zolarining hukumat uchun kurashadigan Livaa al-Quddus (Quddus brigadasi) guruhi a'zosi bo'lgan 15 yoshli bolaning boshini kesib olayotgani aks etgan videosi tarqaladi. Shundan so'ng, AQSh va Ko'rfaz davlatlari NZDga o'z yordamlarini to'xtatadi.³

2017 yil yanvar oyida NDZ, "Jabhat Fateh al-Sham" va FSAning yana uchta muxolif guruhining birlashishi natijasida yuzaga kelgan HTSga qo'shildi. Zenki harakati 2018-yil 18-fevralda "Harakat Ahrar ash-Sham al-Islomiya" bilan birlashdi. 2019-yil 26-martda NZD "Faylaq al-Majd" bilan birga "Uchinchi

¹ Hosam al-Jablawi, "Nour al-Din al-Zenki Movement: How a Once Moderate Group Joined Fateh al-Sham", Atlantic Council, February 17, 2017, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/syriasource/nour-al-din-al-zenki-movement-how-a-once-moderate-group-joined-fateh-al-sham/>

² Hosam al-Jablawi, 2017, o'sha manba.

³ Wesley Dockery, "The rebel groups fighting in eastern Ghouta", Deutsche Welle, February 20, 2018, <https://www.dw.com/en/which-rebel-groups-are-fighting-in-syrias-eastern-ghouta/a-42663501>

brigada”ni tuzish orqali o‘z faoliyatini tugatganini e’lon qildi. “Uchinchi brigada” Turkiya tomonidan qo‘llab-quvvatlangan Ozod Suriya armiyasini qo‘llab-quvvatlaydi. Guruhning qayta tashkil etilishi bilan NZDning yetakchi Tavfiq Shahobiddin lavozimidan chetlashtiriladi.¹

Jaish al-Islom

Ilgari Liva al-Islom nomi bilan mashhur bo‘lgan guruh keyinchalik 2013-yilda o‘z nomini “Jaysh al-Islom” deb o‘zgartirdi. Guruh “Islom koalitsiyasi” siyosiy guruhiga qo‘shilib Asad rejimiga qarshi kurash olib boradi. Jaysh al-Islomning markaziy missiyasi “Asadga qarshi kurashish va IShIDning takfiriy mentalitetini rad qilish”dir. “Jaysh al-Islom” yoki “Islom armiyasi” koalitsiyasi markazi Damashq va Sharqiy G‘utada joylashgan bo‘lib, 10-15 mingdan ortiq a‘zodan iborat qo‘shinga ega. Bu uni Sharqiy G‘uta hududidagi eng yirik isyonchilar guruhiga aylantiradi. Jaysh al-Islom Al-Qoida va IShIDni islomdan chetlanish va uni islom uchun xavfli deb hisoblaydi. Shunindek, Jaysh al-Islom Al-Qoida va IShIDdan shu bilan farq qiladiki, u Yaqin Sharqdagi g‘arbning mavjudligini yo‘q qilishga yoki yagona islom davlatini yaratishga chaqirmaydi. Guruh asoschisi Zahran Aloush o‘ziga ko‘plab a‘zolarini jalb qildi va harbiy texnika arsenalini kengaytirdi. Aloush 2015 yilgi Suriya harbiylarining havo hujumida o‘ldirilgan. Guruhga hozir Essam al-Buvaydoniy boshchilik qilmoqda.²

Failaq al-Rahmon

2013 yilda asos solingan Failaq al-Rahmon (yoki al-Rahman legioni yoki al-Rahman korpusi) 9000 dan ortiq jangchilarni o‘z ichiga oladi. Tashkilot o‘zini “Suriya rejimini ag‘darishni maqsad qilgan inqilobiy harbiy tuzilma” deb ta’riflaydi, lekin Suriyani islomiy davlatga aylantirmoqchi emas. Guruhning harbiy qo‘mondoni Abdul-Nosir Shmeyr Suriya armiyasining sobiq sardori bo‘lgan. Guruh Turkiya, Qatar va HTS bilan ittifoqdoshligi va Sharqiy G‘utadagi Jaysh al-Islomga qarshi ekanligi aytiladi. Guruh 2011-yilda Suriya fuqarolik urushi boshida tuzilgan eng yirik isyonchi koalitsiyalardan biri bo‘lgan Ozod Suriya Armiyasi bilan ham bog‘langan. Guruh yaxshi resurslarga ega, chunki u qo‘lbola zavodlarda o‘z qurollarini ishlab chiqaradi. Guruh Jeneva va Ostonadagi tinchlik muzokaralarida ham ishtirok etgan.³

Ahrar al-Sham

¹ Carter Center, Relations between Hai’yat Tahrir al-Sham and Nour al-Din al-Zinki in 2017, https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/peace/conflict_resolution/syria-conflict/2017.11.03-hts-ndz-report.pdf

² Mapping Militant Organizations. “Jaysh al-Islam.” Stanford University. Last modified March 2019. <https://cisac.fsi.stanford.edu/mappingmilitants/profiles/jaysh-al-islam>

³ BBC News, “Faylaq al-Rahman”, 22 February 2018, <https://monitoring.bbc.co.uk/product/c1douzrw>; Bassem Mroue, “Thousands of well-armed rebel fighters are in Syria’s Ghouta”, Associated Press, February 28, 2018.

Ahrar al-Sham nomi bilan mashhur bo'lgan "Harakat Ahrar ash-Sham al-Islomiya" Suriyada shariat asosidagi islom davlatini tashkil etishni maqsad qilgan. Sunniy salafiy jangari guruhi hisoblanadigan Ahrar ash-Shom 2011 yilda Suriya inqilobi boshlanganidan keyin paydo bo'lgan va HTSning asosiy raqibi edi. Guruhda 25 000 dan ortiq jangchi borligi taxmin qilinmoqda. Ahrar ash-Sham rasmiylari guruhni mo'tadil deb e'lon qilishga uringan bo'lsa-da, 2016-yilda guruh qo'mondoni Abu Yahyo al-Hamaviy "islomni qayta kuchaytirish" harakati doirasida al-Nusra fronti bilan aloqalarni kengaytirish istagini bildiradi.¹

Ahrar ash-Shom qo'lbola portlovchi qurilmalardan qo'zg'olonchilar uchun vosita sifatida foydalanish, shuningdek, mobil artilleriya va boshqariladigan raketalar kabi qurollarni qo'lga kiritish uchun harbiy bazalarni nishonga olishda birinchilardan bo'lib harakati qilgani bilan tanilgan. IShID yetakchisi al-Bag'dodiyning Suriyadagi sunniy jangari guruhlar o'rtasidagi yarashuv harakatlariga qarshi chiqqanidan so'ng Ahrar ash-Sham IShID bilan aloqalarini uzadi. Stenforddagi Xalqaro Xavfsizlik va Hamkorlik Markazi tahlilchilariga ko'ra, Ahrar ash-Shom hujumlari ta'sirini inobatga olgan holda, tashkilot go'yoki Saudiya Arabistoni, Qatar va Turkiyadagi donorlardan Suriya hukumat kuchlariga qarshi kurashish uchun mablag' olgan.² Ahrar ash-Sham uchta mashhur soyabon tashkilotni - Suriya Islomiy Jabhasi, Islomiy Jabha va Jaysh al-Fathni tuzdi.

Hurras al-Din (HaD)

Hurras al-Din (Din qo'riqchilari) AQShning maxsus tayinlangan Global terrorchilik tashkiloti ro'yxatiga kiradi. Guruh HTSning bo'linib ketgan guruhi bo'lib, keng tarqalgan fikrlarga ko'ra u Al-Qoidaning Suriyadagi yangi bo'limi hisoblanadi. HaD asosan HTS qochqinlaridan tashkil topgan. 2018-yil fevral oyida tashkil etilgan HaDga Xolid al-Aruriy (Abu al-Qosim al-Urduniy nomi bilan atalgan) va sho'ro kengashi a'zolari Samir Hijoziy (Abu Hamam al-Sham yoki Foruq al-Suriy laqabli), Sami al-Uraydiy (Abu Mahmud ash-Shom laqabli), Bilol Xuraysat (Abu Huzayfa al-Urduniy laqabli), Faraj Ahmad Nana va Abu Abd al-Karim al-Masriylar rahbarlik qiladi. Uning ta'sis bayonotida "Shomdagi jangovar guruhlar o'zaro urushini to'xtatishga va musulmonlar chodirini qutqarishga" chaqirilgan. Ushbu da'vatidan keyin o'n oltidan ortiq jangari

¹ "Syrian Brotherhood not seeking to form alliance with Ahrar Al-Sham", Middle East Monitor, August 26, 2015, <https://www.middleeastmonitor.com/20150826-syrian-brotherhood-not-seeking-to-form-alliance-with-ahrar-al-sham/>

² Mapping Militant Organizations. "Ahrar al-Sham." Stanford University. Last modified March 2022. <https://cisac.fsi.stanford.edu/mappingmilitants/profiles/ahrar-al-sham>

guruhlar HaDga qo'shiladi. HaD tashkil etilganidan beri 200 dan ortiq hujum uyushtirganini da'vo qilmoqda.¹

HaD turli jangovar ittifoqlar tuzish orqali o'zining harbiy salohiyatini yanada mustahkamladi. Ittifoqchilari qatoriga quyidagilar kiradi: 2018-yil aprel oyida asos solingan Hilf Nusrat al-Islom va 2018-yil oktyabr oyida tuzilgan Va-Hardh al-Muminin. Keyingi ittifoqlarga Jabhat Ansor ad-Din va Jamat Ansor al-Islom kiradi. Oxirgi ikki guruh Al-Qoidaga birlashgan guruhlardir.²

HaD o'z mafkurasini Idlib bo'ylab tarqatish uchun katta vaqt ajratadi. Diniy idora bilan bir qatorda, HaD ham "Haqni amr qilish va noto'g'ri ishlarni taqiqlash qo'mitasi"ni tuzdi. Qo'mita faoliyatiga hisba patrullari (axloqiy politsiya) o'tkazish ishlari kiradi. Bundan tashqari, HaD va uning Wa-Hardh al-Muminin guruhi o'zlarining "Jahizuna kampaniyasi" doirasida mahalliy va onlayn yo'l bilan harbiy harakatlar uchun mablag' to'plashdi.³

2021-yil 1-yanvarda HaD jangarilari Raqqadagi Rossiya harbiy bazasi oldida bomba o'rnatilgan avtomobilni portlatib yubordi. Qurbonlar soni haqida ma'lumot berilmagan, ammo hujum HaD o'z hujumlarini Idlibning odatdagi joyidan tashqarida kengaytirishi mumkinligini ko'rsatdi. HaD rahbari Muhammad Abu Xolid as-Suriy keyinroq bayonot e'lon qilib, hujumdan maqsad "Suriya rejimi va Rossiya dushmani bazalarini" nishonga olish, "import qilingan xalqaro kelishuvlarni rad etish" ekanligini aytdi. HaDning umumiy hududidan tashqaridagi operatsiyani hisobga olgan holda, ba'zi tahlilchilar HaD Suriya rejimi kuchlari va hatto Eron jangarilariga qarshi Idlibdan tashqarida boshqa hujumlar uyushtirishi mumkinligini taxmin qilmoqdalar.⁴

Ozod Suriya Politsiyasi

Turkiya "Firat himoyasi" operatsiyasi orqali Suriyaning mahalliy hukumatlariga muhim manbalar va gumanitar yordam ajratdi. Ushbu tashabbusning natijalaridan biri 2012 yilda Ozod Suriya politsiyasining (FSP) tashkil etilishi edi. Olti g'arb davlati tomonidan moliyalashtirilgan FSP shimoliy Halabda xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash maqsadida yaratilgan. FSPning Idlib, Daraa kabi isyonchilar nazoratidagi boshqa hududlarda yoki Halab qishloqlarining boshqa qismlarida faoliyat yuritayotgan politsiya bilan aloqasi yo'q edi, aksincha, shimoliy Aleppoda faoliyat yuritayotgan mahalliy hukumatga hisobot berib turdi. Ishga yollanganlarning aksariyati Turkiyadagi qochqinlar

¹ Aaron Y. Zelin, "Hurras al-Din: The Overlooked al-Qaeda Group in Syria", Washington Institute, Sep 24, 2019, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/hurras-al-din-overlooked-al-qaeda-group-syria>

² Aaron Y. Zelin, 2019, o'sha manba.

³ Aaron Y. Zelin, 2019, o'sha manba.

⁴ Khaled al-Khateb, "Is Al-Qaeda affiliate expanding attacks beyond Syrian town of Idlib?" Al-Monitor, January 11, 2021, <https://www.al-monitor.com/originals/2021/01/syria-hurras-al-din-idlib-raqqad-attack-islamic-state.html#ixzz7kWGk3qkJ>

lagerlaridan edi, biroq ularning ba'zilar sobiq isyonchi jangchilar ham edi. Militsionerlar turk kuchlari tomonidan maxsus tayyorgarlikdan o'tib, jihozlar bilan ta'minlandilar, ular kiyim-kechak, qurol-yarog' va politsiya mashinalari bilan ta'minlandi. 2019-yilning 16-yanvarida FSP Idlib viloyatini HTS egallab olganidan so'ng o'z faoliyatini to'xtatdi. XTS va isyonchilarning janglarni to'xtatish bo'yicha kelishuvi doirasida, ilgari Turkiya tomonidan bevosita qo'llab-quvvatlanmagan isyonchilar qo'lida bo'lgan barcha hududlar jangarilarning Milliy Najot Hukumati boshqaruvi ostiga o'tgan. Mahalliy matbuotning yozishicha, Ozod Suriya politsiyasi tarqatib yuborilgan hududlarga HTSga aloqador islom politsiyasi joylashtirilgan.¹

Umuman olganda, Suriyada Asad hukumatiga qarshi muxolifatdagi qurollangan islomiy guruhlar ko'p. Ba'zilar kichkina guruh bo'lib harakat qilmoqda, ba'zilar birlashib kurash olib bormoqda. Ba'zan esa kelisha olmay oralarida urush chiqmoqda va bo'linib ketmoqda. Bundan tashqari, Asad rejimini himoya qiluvchi islomiy jangari guruhlar ham bor: masalan, Harakat Hizbulloh al-Nujaba, Basij va boshqalar bo'lib, ular shialik mazhabidan hamda Eron tarafidan qo'llab-quvvatlanadi. Shuningdek, etnik ko'rinishga ega kurdلarning YPG terror tashkiloti ham mavjud.

2020-yilning fevral oyi holatiga ko'ra, Suriya mojarosi hali yaxshilangani yo'q. ISHID hududiy mag'lubiyatga uchraganiga qaramay, bir qator jihodiy guruhlar aholi o'rtasida har kuni zo'ravonlik qilishda davom etmoqda. Faol ishtirok etayotgan terrorchilik guruhlar: "Hayat Tahrir ash-Sham" (HTS), Milliy ozodlik fronti, "Hurras al-Din", "Xalq mudofaa birliklari" (YPG), Failaq ar-Rahmon, "Jaysh al-Islom", Nuriddin al-Zenki harakati (NZD), Ahrar ash-Sham va boshqalar.² Bugungi kunda oralarida eng kuchlisi HTS bo'lib, al-Qoidaning Suriyadagi rasmiy bo'limi bo'lgan al-Nusra frontining so'nggi timsolidir. Guruh yaxshi jihozlangan va Suriya shimolidagi eng kuchli jangari guruhlardan biri hisoblanadi. HTSning sho'bası Hurras al-Din ham hududda o'z o'rnini saqlab turibdi. Yana bir muhim kuch Turkiya tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan Milliy ozodlik fronti (NLF) bo'lib, u 2018-yilda HTSga qarshi kurashmoqchi bo'lgan isyonchi guruhlar tomonidan tuzilgan. NLF ittifoq ko'rinishida bo'lib, o'z ichiga qattiq jangari islomiy guruh bo'lgan Ahrar ash-Sham, shuningdek, "mo'tadil" Ozod Suriya Armiyasi soyaboni ostida xizmat qiladigan boshqa guruhلarni o'z ichiga oladi. 2019 yilda NLF ikki guruh o'rtasida to'qnashuv boshlanganidan

¹ Harun al-Aswad, "Syrian Free Police disband following HTS militant takeover in Idlib", Middle East Eye, 16 January 2019, <https://www.middleeasteye.net/news/syrian-free-police-disband-following-hts-militant-takeover-idlib>

² Khaled al-Khateb, 2021, o'sha manba; Mona Yacoubian, "A Month After U.S. Withdrawal, What is the State of Play in Syria?" United States Institute of Peace, November 7, 2019.

so'ng Suriya shimolidagi nazorati ostidagi hududning katta qismini HTSga boy berdi. 2019 yil yanvar oyida NLF HTS tomonidan qo'llab-quvvatlangan ma'muriyatni tan olish bo'yicha kelishuvga erishdi va o'shandan beri ikki guruh Suriya hukumatining so'nggi hujumlariga qarshi birgalikda kurashmoqda.

Hukumatga qarshi Suriyadagi ikkinchi kuch markazi bo'lib qolayotgan kurdarning qurolli guruhi YPG islomiy ko'rinishga ega bo'lmagan yagona etnik guruhdir va AQSh tomonidan o'z vaqtida ISHIDga qarshi kurashda har tomonlama jiddiy qurollantirilgan.

Mavzuga oid savollar:

1. Suriya "Musulmon Birodarlar" harakati qachon va nima maqsadda tashkil topgan?
2. Jabhat al-Nusra kim tomonidan tuzildi va nega nomini Hayat Tahrir al-Sham deb o'zgartirdi?
3. Hayat Tahrir al-Sham qayerda o'z hukumatini tuzgan?
4. Harakat Nour al-Din al-Zenki haqida nimalarni bilasiz?
5. Hurras al-Din qanday tashkilot?
6. Ahrar al-Sham qachon va nima maqsadda tuzildi?
7. Jaish al-Islom va Failaq al-Rahmon guruhlar haqida nimalarni bilasiz?
8. Ozod Suriya Politsiyasini qaysi davlat tuzgan va nima maqsadda?
9. Yuqoridagi islomiy jangari guruhlar haqida fikrlaringiz?
10. Suriyada nima uchun juda ko'p islomiy jangari guruhlar tuzildi?
11. Nega qurolli islomiy muxolifat muvaffaqiyatga erisha olmadi?
12. Nima uchun salafiy-jihodchi guruhlar bir-birlari bilan to'qnashmoqda?

9-MAVZU. «ARAB BAHORI» ZIDDIYATLARIDA JAZOIR TAJRIBASI

Reja:

1. Jazoirning qisqacha siyosiy tarixi
2. Jazoirning ijtimoiy-iqtisodiy holati
3. 2011-yil "Arab bahori"da Jazoirning o'ziga xosligi

Tayanch tushunchalar va iboralar: Milliy ozodlik fronti, "Qum urushi", Islom Najot Jabhasi

Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikani larzaga solgan 2011-yilgi "Arab bahori" dastlab Tunisda boshlangan bo'lsa, keyingi davlat Jazoir bo'ldi. Biroq, Jazoir qo'shni va qardosh xalqlariga qaraganda ushbu "to'lqin"ni oson kechirdi. Ko'plab tahlilchilar, Tunisda Zaynil Abidin Ben Ali, Misrda Husni Muborak kabi Jazoirda ham Abdulaziz Buteflika hokimiyati ag'darilishini kutgandi, ammo bunday bo'lmadi. Bu holat ko'plab tahlilchilarni Jazoir tajribasini o'rganishga qiziqitirdi.

Aslida esa, buning “hayron” qoladigan joyi yoq edi. Bu mamlakatning o‘tmishidagi “qonli voqealar” bilan birga, Jazoirning o‘ziga xos siyosiy tizimi bilan bog‘liq edi.

Jazoirning qisqacha siyosiy tarixi

Jazoir 1962 yilda Fransiyaning 130 yillik hukmronligiga barham berib mustaqillikka erishdi. Mamlakatning birinchi siyosiy partiyasi - Milliy ozodlik fronti (Front de Libération Nationale, FLN) 1954 yilda tashkil etilgan va mamlakat mustaqilligi uchun kurashgan. Jazoirning birinchi prezidenti Milliy ozodlik fronti (FLN) rahbari Ahmad Ben Bella edi. Marokashning Jazoirning g‘arbiy qismiga da’vo qilishi 1963 yilda “Qum urushi”ga olib keldi. Ben Bella 1965 yilda uning sobiq ittifoqchisi va mudofaa vaziri Huari Bumediye tomonidan ag‘darildi. Ben Bella davrida hukumat tobora sotsialistik va avtoritar bo‘lgan tendentsiyani Bumediye davom ettirdi. Biroq, u o‘zni qo‘llab-quvvatlashi uchun mamlakatda yagona bo‘lgan parti FLNga emas, armiyaga ko‘proq ishondi va bu bilan bir partiyali tizimning ramziy rolini zayiflashtirgan bo‘lsa, armiyaning rolini kuchaytirdi. Shuningdek, Bumediye qishloq xo‘jaligini kollektivlashtirdi va yirik sanoatlashtirishni (industrializatsiyani) boshladi. Neft qazib olish korxonalari milliy lashtirildi. Bu, ayniqsa, 1973 yilgi xalqaro neft inqirozi paytida Jazoir uchun foydali bo‘ldi.¹

1988 yili ko‘p partiyaviy tizimga o‘tgan Jazoir 1991-yilgi saylovlarda Islom Najot Jabhasi (Islamic Salvation Front) saylovlarning birinchi bosqichida g‘alaba qozonganidan so‘ng, armiya saylovlarni bekor qildi va ko‘plab islomiy yetakchilar hibsga olindi. Natijada, mamlakatda fuqarolar urushi boshlandi va bu 2000-yilgacha davom etdi. Armiya va islomiy qism o‘rtasidagi to‘qnashuvlar 100 000 dan ko‘p kishining o‘limiga, Jazoir iqtisodiyotining qulashiga va ko‘plab xorijiy kompaniyalarning mamlakatdan chiqib ketishiga sabab bo‘ldi.² 1997-yil qurolli islomiy guruhning sulh taklifi bilan chiqishi mojaroga yakun yasaydi va 2000 yilda Islom Najot Jabhasi partiya taqiqlanadi.

1999 yilgi prezidentlik saylovlarida Abdulaziz Buteflika g‘alaba qozonadi va u ko‘zga ko‘ringan sobiq diplomat bo‘lganligi uchun ko‘pchilik jazoirliklar bundan hursand bo‘lishadi. Buteflika 2004 yilgi saylovlarda yana g‘olib bo‘ladi. 2011-yilda sodir bo‘lgan “Arab bahori”dan eng kam ta’sir bilan omon qolish uchun Jazoir hukumati, 19 yildan beri davom etgan favqulodda holatni bekor qiladi, shuningdek, ba’zi siyosiy islohotlarni amalga oshiradi. FLN mamlakatda 2012 yil may oyida bo‘lib o‘tgan parlament saylovlarida g‘alaba qozonadi. 2012-

¹ Country Profile of Algeria, SIDA (Swedish International Development Cooperation Agency) publication, 2011. P. 16.

² “98 Die in One of Algerian Civil War’s Worst Massacres”, The New York Times. 30 August 1997 // <https://www.nytimes.com/1997/08/30/world/98-die-in-one-of-algerian-civil-war-s-worst-massacres.html>

yil sentabrda prezident Buteflika Abdulmalek Sellalni yangi hukumatning yangi bosh vaziri etib tayinlaydi. 2014 yil mart oyida bo‘lib o‘tgan saylovlarda Buteflika 81,53% ovoz bilan 4-marta saylovda g‘alaba qozonib, prezident bo‘ladi. 2019-yilgi saylovlarda Buteflika 5-marta nomzodini qo‘yishi ma‘lum bo‘lganda xalq namoyishga chiqadi va salkam bir yil davom etgan tinch namoyishlardan so‘ng Buteflika o‘z lavozimidan ketadi. 2019-yil dekabrda saylovlarda 2017-yil Sellalni o‘rniga bosh vazir bo‘lgan biroq u lavozimda ko‘p o‘tirmagan Abdelmadjid Tebbun prezident etib saylanadi. Ba‘zi tahlilchilar 2019-yilgi xalqning tinch namoyishlarini kechikgan “Arab bahori” sifatida talqin qildi. Biroq, bu “Arab bahori” emas edi, balki jazoirliklarning odatiy noroziliklari edi. Buteflika 5-marta ham prezident bo‘lar edi, agar u 2013-yil og‘ir insultni boshidan kechirmaganda va qarib qolmaganida. Zotan, 2019-yil lavozimidan ko‘p o‘tmay 2021-yil vafot etadi.

Shu bilan birga, 2011-yilgi “Arab bahori” nomini olgan “shiddatli to‘lqindan” Jazoir qanday qilib ko‘p talofat ko‘rmasdan sog‘ chiqqani ko‘pchilikni e‘tiborini tortdi. Bunga o‘tmasdan oldin qisqacha Jazoirning ijtimoiy-iqtisodiy holatini ochiqlash maqsadga muvofiqdir.

Jazoirning ijtimoiy-iqtisodiy holati

Jazoir 2.381.741 km² yer maydoniga ega Afrikadagi eng yirik davlat bo‘lib (1-rasm), boy tabiiy resurslarga, jumladan neft-gaz, temir rudasi, ko‘mir, fosfat, uran, rux, qo‘rg‘oshin, simob va oltinga ega. Mamlakat iqtisodiyotining asosini tashkil etuvchi neft-gaz mamlakat eksportning 98 foizdan ortig‘ini, daromadning 60 foizini, yalpi ichki mahsulotning 40 foizini tashkil qiladi.¹

1-rasm. Jazoirning geografik joylashuvi

¹ Isabelle Werenfels, Who is in charge? Algerian power structures and their resilience to change, 2010 https://www.swp-berlin.org/publications/products/fachpublikationen/wrf_algerien_1002_ks.pdf

Jazoir neft va tabiiy gaz sektoriga qaram mamlakatdir. Tasdiqlangan neft zaxiralari tahlil qilinganda, Jazoir 12,2 milliard barrel bilan Afrika qit'asida Liviya va Nigeriyadan keyin uchinchi, jahon zahirolari reytingida esa o'n oltinchi o'rinda turadigan davlatdir. Shu bilan birga, 159,1 trillion kub. m. gaz zaxirasi bilan dunyodagi to'qqizinchi yirik tabiiy gaz zaxirasiga ega va Afrikada Nigeriyadan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Yevropaning tabiiy gaz importi bo'yicha to'rtinchi o'rinda. Jazoir suyultirilgan gaz (LNG va LPG) ham eksport qiladi. 1964 yilda Arjevdagi ishlab chiqarish obyekting ishga tushirilishi bilan Jazoir suyultirilgan gaz ishlab chiqaradigan dunyodagi birinchi davlatga aylandi. Mamlakat hozirda suyultirilgan gaz eksporti bo'yicha dunyoda 7-o'rinda turadi va jahon ishlab chiqarishida 5% ulushga ega.¹ Bu Jazoirga juda katta valyuta kirib kelishi, infratuzilmani yaratishda va mamlakat tashqi qarzini uzushiga (masalan, 2005-yilda 17 mlrd. dollar bo'lgan mamlakat qarzi, 2015-yilga kelib 2,5 mlrd. dollarga tushgan) katta yordam bersa-da, mamlakatni bozor iqtisodiyotiga o'tishini, hususiyashtirishni kechiktirishiga, bu esa ishsizlikni yuqori darajada (masalan, 2010-yilda oliy ta'limni bitirganlarning 30 foizi ishsiz) saqlanib qolishiga olib kelmoqda.²

Qolaversa, mamlakat hududi (salkam 2,4 mln. kv/km) katta bo'lishiga qaramay, dehqonchilik uchun yaroqli yer maydoni atigi 3,4 foizni tashkil etadi. Bu aholini qishloq xo'jaligi sohasida bandligini ta'minlash imkoniyatini kamaytiradi. Mamlakat hududining katta qismi (84 foizi) Sahara cho'llaridan iborat.³ Shuningdek, 44,700,000 aholiga ega mamlakatning yillik yalpi ichki mahsuloti 187.155 mlrd. dollarni tashkil etadi, bu kishi boshiga 4151 dollarga teng bo'lib, o'rtadan past daromadga ega davlatlar qatoriga kiradi.⁴

Neft va gazning ko'pligi mamlakatni energetika "tuzog'iga" tushushiga olib kelishi bilan iqtisodiy islohotlarning juda sekin amalga oshirilishi, va ayniqsa, neft va gazdan keladigan daromadning kam sonli elita qo'lida aylanish Jazoirda doim noroziliklarning asosiy sabablaridan bo'lib kelgan.

2011-yil "Arab bahori"da Jazoirning o'ziga xosligi

2011 yilning yanvar va fevral oylarida 3000 nafar jazoirlik muxolifat partiyalari va fuqarolik jamiyati vakillari O'zgarishlar va demokratiya uchun milliy koordinatsiya boshchiligida Jazoirda yurish qildi. Namoyishlar qo'shni davlatlarni ta'qib qilayotgan bir xil ijtimoiy norozilik – asosan turmush sharoitini yaxshilash, siyosiy va inson huquqlari, ish o'rinlari va boshqalar – sabab bo'lgan.

¹ Isabelle Werenfels, 2010, o'sha manba.

² Lahcen Achy, The Price of Stability in Algeria. Carnegie Endowment for International Peace, 2013. P. 7.

³ Country Profile of Algeria, SIDA, 2011. P.15.

⁴ "World Economic Outlook Database". IMF.org. International Monetary Fund. Retrieved 29 October 2021.

Mintaqaning boshqa davlatlaridan farqli o'laroq Jazoirida bu kabi norozilik avvalroq, ya'ni 2010-yilda ham bo'lib o'tgandi va unda mamlakatning turli hududlarida ish tashlashlar va to'qnashuvlar yuz bergandi. Hukumat odamlarning munosib uy-joy va ijtimoiy xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondira olmagan sababli Jazoir va boshqa yirik shaharlarning xarobalarida zo'ravonlik muntazam avj oldi.¹

Shuningdek, jazoirliklar qo'shni davlatlari (Tunis, Misr, Liviya) kabi qurolli to'qnashuvlarni emas, tinch namoyishlarni o'tkazdi va qo'shnilar kabi siyosiy rejim o'zgarishini emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni ko'tarib chiqdi. Jazoirliklarni qo'shnilaridan farqli qiluvchi omillar nimalardan iborat edi va nega Jazoir ushbu inqirozni ko'p talofatsiz yengib o'tdi?

Bu savolga javob berish uchun Jazoirning mustaqillikdan keyingi tarixiga nazar tashlash kerak. Mamlakat tarixida bir nechta xalq qo'zg'olonlari bo'lgan. 1962 yildagi Mustaqillik urushining o'zi Fransiya mustamlaka imperiyasi tomonidan rad etilgan qadr-qimmat va inson huquqlariga intilish edi. Jazoir urush evaziga o'z mustaqilligini e'lon qilgan yagona arab davlatidir, bu bugungi kunda ham travmatik xotiradir. Chunki, ushbu urush tufayli 1,5 millyonga yaqin jazoirlik o'lgan. 1980 yilda Berberlar qo'zg'oloni bo'lib o'tadi va unda Berberlarning shaxsini rasman tan olishi talab qilgandi. Bu keyingi siyosiy bahslarga yo'l ochadi va birinchi ommaviy norozilik namoyishlari 1988 yil oktyabrda "Arab bahori"ning eng muhim xabarchisi va Jazoir tarixidagi muhim burilish nuqtasi bo'ldi. Chunki, ushbu ommaviy noroziliklarning boshlanishiga sabab bo'lgan adolatli va erkin saylovlar talablari natijasida hokimiyat tomonidan rag'batlantirilgan va qo'llab-quvvatlangan demokratik islohotlarga olib keldi. 1988 yildagi islohotlar partiyani davlatdan ajratish, erkin nomzod ko'rsatish vakillik qilish, ijro etuvchi hokimiyatni o'zgartirish, qurolli kuchlarning mamlakat ishlaridagi rolini kamaytirishni o'z ichiga oldi. 1989 yil fevral oyida bo'lib o'tgan milliy referendum yangi konstitutsiyani tasdiqladi va Jazoir tarixidagi eng muhim demokratik o'zgarish bo'ldi. 1991-yilgi saylovlarda Islom Najot Jabhasining hayratlanarli va oldindan aytib bo'lmaydigan muvaffaqiyati natijasida ichki nizo kelib chiqdi, bunga sabab armiyaning hokimiyatdan voz kechishni istamasligi bilan bog'liq edi. Armiya 1992 yil yanvar oyida saylov natijalarini inkor etdi va 150 000 dan 200 000 gacha tinch aholi halok bo'lgan fuqarolar urushiga sabab bo'ldi. Armiya harbiy to'ntarish orqali prezidentni iste'foga chaqirdi.²

¹ Narrimane Benakcha, "The Algerian Regime: An Arab Spring Survivor", Journal of International Affairs. Columbia, SIPA, Mart 07, 2012 // <https://jia.sipa.columbia.edu/online-articles/algerian-regime-arab-spring-survivor>

² Narrimane Benakcha, 2012, o'sha manba.

O'sha paytdagi Jazoir tajribasi 2011-yilgi Tunis, Misr va Liviya stenariylarini eslatadi. Shu bois bo'lsa kerakki, jazoirliklar 2011-yil yana bir bor inqilobga imkoniyat berishni istashmadi va unga tayyor ham emasdi. Qolaversa, berberlar o'z statuslari bo'yicha 2001-yilda yana bir urinib ko'rdi va ko'p qon to'kish bilan yakunlandi. Shuningdek, jazoirliklar siyosatning to'liq xavfini o'lchab, his qilib bo'lgan va tezkor siyosiy qadamning mumkin bo'lgan dramatik oqibatlarini yaxshi bilishadi. Shu bois, jazoirliklar vaqti-vaqti bilan ish tashlashlar va mahalliy norozilik namoyishlari orqali tinch norozilik bildirishni afzal ko'rishadi. Bundan tashqari, harbiy nazorat - qatag'on bo'lmasa ham - hamma joyda mavjud.

Suningdek, Jazoir qo'shnilariga qaraganda kengroq erkinlik oynasini taqdim etdi, ayniqsa so'z erkinligi bo'yicha. Matbuotda manevr qilish uchun joy bor, hukumatni qattiq tanqid qilish odatiy holga aylangan. Matbuot aholi e'tirozlari uchun chiqish joyiga aylangan. Hukumat ko'chalarda o'z-o'zidan paydo bo'ladigan ommaviy norozilik xavfini kamaytirish uchun cheklangan ochiq maydonni qoldirish zarurligini tushundi.¹

Yana bir jihati, ichki masalalarda qo'llab-quvvatlay olmaganiga qaramay, tashqi siyosat haqida gap ketganda, Jazoir hukumati ko'pchilik arab davlatlaridan farqli o'laroq, jamoatchilik fikri bilan hamqadam. Bu millatchilik Jazoirni Falastin va Iroq tomonida qat'iy pozitsiyani egallashga va keng ko'lamli qo'llab-quvvatlash bilan o'zining sovuq urush davridagi anti-imperializm merosini namoyish etishga olib keladi.²

Shu bilan birga, kuchli va uyushgan muxolifat mavjud emas. Muxolifatchilarning aksaryati qarib qolgan, o'nlab yillar davomida o'zgarmagan va endi aholi vakili emas. Taxminlarga ko'ra, siyosiy muxolifat guruhlarini hukumat bilan murosasiz qilgan va ularning hech biri Jazoirning eng katta muammosi - armiyasini qoralay olmaydi. Qolaversa, rejimga qarshi muxolifat hamjihat emas, ko'plab partiyalar qarshilik ko'rsatishdan bosh tortadi va o'zaro raqobatini chetga surib qo'ya olmaydi. Mavjud hokimiyat uchun jiddiy xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan islomchilar ham bo'lingan, tartibsiz va 1992 yilda Islom Najot Jabhasi tarqatib yuborilganidan keyin muhim muxolifat kuchini namoyish eta olmaydi.³

Eng muhimi, rejimning klan tizimi bo'lib, u mamlakatda o'zgarishlarga jiddiy "alergiyasi" bor. Prezident siyosiy tizimning xo'jayini emas, shuning uchun uning iste'fosi rejimga putur etkaza olmaydi. Hokimiyat tuzilmasi shaxsiy emas

¹ Narrimane Benakcha, 2012, o'sha manba.

² Narrimane Benakcha, 2012, o'sha manba.

³ Narrimane Benakcha, 2012, o'sha manba.

va bir kuchli odam va uning oilasiga tegishli emas, balki o'zlari raqib klanlarga bo'lingan bir nechta yuqori martabali shaxslarning qo'lida. Ben Ali, Muborak yoki Qaddafiy kabi "muqaddas" siyosatchi liderlar yo'q. Bu ichki raqobat ikki qirrali: u noaniq va germetik tizimni saqlasa ham, fraktsiyalar o'rtasida siljishlarga olib keladi. Jazoir o'tmishda bo'lgani kabi, agar harbiylar zarur deb topsa, prezidentni qurbon qilish mumkinligini ko'rsatdi. Shu yo'l bilan, 2019-yil Buteflikani iste'foga chiqardi. Bu shuni ko'rsatadiki, o'zgarishlar hukmron doiradan kelsa, u tizimga jiddiy ta'sir qiladi. Aslida, harbiy xunta hokimiyat vositalarini va xususan, neft daromadlarini nazorat qilish uchun o'z klan tuzilmasining noaniqligi va murakkabligidan foydalanadi. Rahbarlar o'z imtiyozlaridan voz kechishga rag'bat ko'rmaydi. Bundan tashqari, neft daromadlari hukumatga ommani tinchlantirish imkoniyatlarini beradi. Mamlakat neft daromadlari tufayli ijtimoiy transfertlarga - ishsizlik sug'urtasi, sog'liqni saqlash, subsidiyalar va oziq-ovqat narxini pasaytirishga yiliga o'n milliard dollar sarmoya kiritadi.¹

Boshqa tadqiqotlar ham yuqoridagi fikrlarni to'liq qo'llab-quvvatlaydi. Masalan, tadqiqotchilar Boserup va Martines boshchiligida yozilgan tadqiqotda, Jazoir siyosiy tizimini tabiiy resurslardan olinadigan daromadlariga bog'liq bo'lgan "mijoz tizimi" hukumatning barqarorligini ta'minlashini ilgari suradi.² Bu kabi tizimlar ko'plab neft-gaz zaxiralariga boy mamlakatlarda uchraydi. Masalan, Rossiya, Qozog'iston, Meksika, Venisuela va boshqalar.

Yuqoridagi fikrlarni tahlilchi Hamza Hamushenning maqolalarida ham ko'rishimiz mumkin. Tadqiqotchi Jazoir tizimini ichki va tashqi omillarga bog'laydi. Ichki omil harbiylar o'rtasidagi konsolidatsiya bo'lib, bu rejimning kollegiyal boshqarishiga xizmat qiladi. Bunda asosiy rolni neft-gazdan keladigan mo'maygina daromad o'ynaydi. Aynan neft va gaz daromadi rejimning uzoq umr ko'rishi va barqarorligiga sezilarli hissa qo'shadi, aholini tinchlantiradi va xalq g'azabining har qanday radikallashuvini oldini oladi. Masalan, tahlilchi 2011-yil xalq noroziligini kuchayib ketishini oldini olish uchun xalq yurishini to'xtatgan 140 000 uniforma kiygan harbiylar "Oq Jazor"ni "Ko'k Jazoir"ga aylantirganini yozadi. Albatta, yuz minglab harbiylarni ish bilan ta'minlash va boqish katta xarajat talab qiladi. Tashqi omil aholi va hukumat o'rtasidagi konsolidatsiya hisoblanadi. Bu yuqorida ham aytganimizdek, imperyalizmga qarshi ijtimoiy fikrning yuqoriligi bo'lib, jazoirliklarning Fransiyaga qarshi mardonavor kurashi ularning xotirasida mixdek saqlanib qolgan. Jazoirliklar uchun g'rab

¹ Narrimane Benakcha, 2012, o'sha manba.

² Rasmus Alenius Boserup; Luis Martinez, eds. (2016). *Algeria Modern: From opacity to complexity*. CER/Sciences Po. London: Hurst.

imperialistlardir. Tahlilchining yozishicha, Liviyaga Kaddafiy rejimni ag‘darish uchun xorijiy kuchlarning kirib kelishi jazoirliklar tomonidan mustamlakachilik sifatida qaralgan va “imperialistik urush”ga qarshi fikrlarini jonlantirgan. Tahlilchinin ko‘pchilik do‘stlari va oila a‘zolari unga: “Jazoirda hammasi yaxshi, biz Liviya falokati yo‘lidan borishimiz kerakmas va biz 1962-yilda chiqarib yuborgan Fransiyaning mamlakatimizga qaytishini istamaymiz”, deb aytishgan.¹

Xulosa qiladigan bo‘lsak, Jazorning 2011-yil “Arab bahori”dan oson chiqib ketishi Suriya va Liviyadagi kabi o‘ta daxshatli fuqarolar urushidan omon qolishini ta‘minladi. Shu o‘rinda aytib o‘tish lozimki, har qanday jamiyatda qurolli qarshilik va norozilik hech qanday ijobiy natijaga olib kelmaydi. Aksincha vaziyatni yanada yomonlashtiradi. Bu haqda Erika Chenoweth va Mariya J. Stefan o‘zlarining katta e‘tirofga sazavor bo‘lgan “Fuqarolik qarshiligi nima uchun ishlaydi” kitobida ko‘rsatganidek, zo‘ravonliksiz qarshilik kampaniyalari zo‘ravon hamkasblariga qaraganda to‘liq yoki qisman muvaffaqiyatga erishish ehtimoli deyarli ikki baravar yuqori. Bundan kelib chiqib, tinch noroziliklar yoki fikrlar bildirish hukumatdagilarga tez va oson ta’sir ko‘rsatadi.² Shu bois, jazoirliklarning tinch namoyishlar o‘tkazishi aslida ularning yutug‘idir. Shu bilan birga, Jazoir misolida ko‘rganimizdek, hukumatning klanlashuvi, oligarxlashuvi va harbiylarning boshqaruvda ustun mavqega egaligi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning sekin amalga oshishi yoki umuman amalga oshmay qolishiga olib kelmoqda. Bu ishsizlik va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning ortishiga sabab bo‘lmoqda. Shu bois, hukumatdagilar va boshqaruvdagi amaldorlarning jamiyat muammolari bilishi, his qilishi va faollik bilan ularni hal qilish ustida ishlashi jamiyat va davlatning bir butun bo‘lib, rivojlanishiga katta turtki bo‘ladi.

Mavzuga oid savollar:

1. Mustaqillikni qo‘lga kiritgach Marokash Jazoirning g‘arbiy qismiga da’vo qilishidan maqsad nima edi?
2. Jazoir iqtisodiyotida neft va tabiiy gaz sektori qanday ahamiyatga ega?
3. 2011-yildagi “Arab bahori”da Jazoirga qanday ta’sir ko‘rsatdi?
4. Jazorning 2011-yil “Arab bahori”dan oson chiqib ketishiga nima sabab bo‘lgan edi?
5. Jazoirda hukumatning klanlashuvi, oligarxlashuvi va harbiylarning boshqaruvda ustun mavqega ega ekani haqida nimalarni bilasiz?

¹ Hamza Hamouchene, Algeria and the Arab Spring, <https://www.opendemocracy.net/en/algeria-and-arab-spring/> (Ma’lumot olingan sana: 20.11.2022)

² Erica Chenoweth and Maria J. Stephan, Why Civil Resistance Works? The Strategic Logic of Nonviolent Conflict, Columbia: Columbia University Press, 2012.

10-MAVZU. MUSULMON DUNYOSIDA AFG‘ONISTON OMILI. AFG‘ONISTONDA TINCHLIK VA BARQARORLIKNI O‘RNATISH MASALALARI

Reja:

1. Afg‘onistonning qisqa tarixi
2. Afg‘onistondagi ichki nizolar va Tolibonning kuchayishi

Tayanch tushunchalar va iboralar: “Sovuq urushi”, Tolibon, etnik omil, cheksiz urushlar, “mo‘minlar amiri”

Afg‘oniston – Markaziy Osiyoning janubi tarafida joylashgan va dengizga chiqmaydigan davlat. Sharq va janubda Pokiston, g‘arbda Eron, g‘arbiy-shimolda Turkmaniston, shimolda O‘zbekiston va Tojikiston, shimoli-sharqda Xitoy bilan chegaradosh (1-rasmga qarang). Bu asosan tog‘li mamlakat bo‘lib, maydoni 652 000 km², shimoliy va janubi-sharqidagi tekisliklar mavjud. Poytaxti va eng katta shahri Kobuldir. Mamlakatda taxminan 40 millionga yaqin aholi borligi ta’kidlanadi va uning asosiy qismini pushtunlar (42 foiz), tojiklar (27 foiz), o‘zbeklar (10 foiz) va hazoralar (9 foiz) tashkil qiladi. Mamlakat xalqaro miqyosda Afg‘oniston Islom Respublikasi sifatida tan olingan. 2021-yil 15-avgustda AQShning Afg‘onistondan chiqib ketilishi va poytaxt Kobulning Tolibon tomonidan bosib olinishi ortidan Tolibon Afg‘oniston Islom Amirligi tashkil topganini e’lon qildi. Biroq, uni xalqaro hamjamiyat tomonidan tan olinishi bo‘yicha muhokama va muzokaralar davom etmoqda.

1-rasm. Afg‘oniston siyosiy xaritasi

Bir necha yillar davomida mamlakat bo‘ylab qo‘paruvchilik va hudkushliklar bilan keng shug‘ullanib kelgan Tolibon harakati qanday qilib hokimyatga yana qaytib keldi? va Tolibon Afg‘onistondagi ichki nizolarni qanday hal qilmoqchi? Ushbu savollarga javob berish uchun Afg‘onistonning yaqin tarixiga nazar solmoq kerak.

Afg‘onistonning qisqa tarixi

VII asrda Sosoniylar tarkibida bo‘lgan Afg‘oniston arablar tomonidan egallangandan keyin Islom dini kirib keladi. X asrdan Afg‘onistonda Samoniylar, G‘aznaviylar, Xorazmshoxlar, Mog‘ullar, Temuriylar, Boburiylar va Safaviylar hukmronlik qiladi. Afg‘on davlatining siyosiy tarixi zamonaviy ma’noda 1747 yilda Ahmadshoh Durraniy Qandahor poytaxti bo‘lgan Durraniylar davlatiga asos solishi bilan boshlanadi. 1776 yilda poytaxt Kobulga ko‘chirildi, Peshovar (1823 yilda sikxlarga boy berilgan) qishki poytaxtga aylandi. 19-asr oxirida Afg‘oniston Britaniya Hindistoni va Rossiya imperiyasi o‘rtasidagi “Buyuk o‘yin” vaqtida bufer davlat vazifasini bajargan. Birinchi ingliz-afg‘on urushida East India Company (Sharqiy Hindiston kompaniyasi) qisqa vaqt ichida Afg‘onistonni egallab oldi. Biroq, III. ingliz-afg‘on urushidan so‘ng, 1919-yilda mamlakat xorij hukmronligidan xalos bo‘ldi va oxir-oqibat Amanullaxon davrida monarxiyaga aylandi. Monarxiya salkam 50 yil o‘tib Muhammad Zohirshoh taxtdan ag‘darilib, respublika e‘lon qilinguniga qadar davom etdi. 1978 yilgi ikkinchi davlat to‘ntarishidan so‘ng Afg‘oniston sotsialistik davlatga aylandi. Bu voqea 1980-yillarda Sovet Ittifoqining Afg‘onistondagi mujohid isyonchilarga qarshi aralashuviga olib keldi. 1996 yilga kelib, mamlakatning katta qismi islom fundamentalisti Tolibon tomonidan bosib olingan edi, ular mamlakatni 5 yildan ortiq totalitar rejim bilan boshqaradi. Hatto Tolibon ma‘muriyati 2001-yilda AQSh bosqini natijasida tugatilgan bo‘lsa ham, amalda u mamlakatning katta qismini nazorat qildi. Hukumat va Tolibon o‘rtasidagi yigirma yillik urush 2021 yilgi Tolibon hujumi va natijada Kobulning qulashi bilan yakunlandi va Tolibon yana hokimiyatga keldi. Shu bilan birga, bu Tolibonni “yengilmas kuch”

ekanligini bildirmaydi. Chunki, Tolibonning butun muvaffaqiyati Pokistonning harbiy-siyosiy va razvedka yordami, Saudiya boshchiligidagi ko'rfaz arab davlatlarining moliyaviy yordamlari bilan bo'ldi.

Afg'onistondagi ichki nizolar va Tolibonning kuchayishi

Afg'onistonning oxirgi hukmdori Zohirshoh 1973-yilda Italiyaga sayohatga chiqadi. Bundan foydalangan kuyovi Davudxon hokimyatni egallab oladi va 1973-yil 6-iyun kuni qirollikni tugatib Afg'oniston demokratik respublikasini tuzadi. Davudxonning maqsadi aslida yomon emas edi. U qirollik xonadonining o'zboshimchalik bilan boshqaruvi va xalqning qiyin ahvolda yashashi sabab ushbu boshqaruv tizimini tugatib respublika ko'rinishidagi sotsiyalistik jamiyat qurishni rejalashtirgandi. Bu o'z navbatida SSSRga yaqinlashuvini va Afg'onistonda sovetlarning ta'siri kuchayishiga olib keladi.

“Sovuq urushi” davrida bu holat AQSh va uning ittifoqchisi Pokistonning rohatini buzadi. Bunga ayniqsa, 1978-yilgi Inqilobdan keyin inqilob harakati rahbari Nurmuhammad Taraki davrida Afg'onistonda kommunizm va sotsiyalizmning kuchayishi katta ta'sir qildi. Bundan ba'zi din vakillarining e'tirozlari ortadi va rejimga qarshi muholifatga aylanadi. Buni fursat bilib imkoniyatga aylantirgan AQSh va Pokiston turli diniy guruhlarini moliyalashtirish va harbiy tayyorgarlikdan o'tkaza boshlaydi. Aslida, Pokiston bu ishlarni oldinroq boshlagandi. Pokiston 1975-yildan beri Afg'onistonda islomchilarni qo'llash orqali proksi urush boshlagandi, buning sababi “Birlashgan Pushtun mintaqasi”ning har ikki tomonida (ham Pokistonda ham Afg'onistonda) keng tarqalgan g'oyasi va Kobulning sovetlarga moyil siyosati edi.

Moskva bilan juda yaqin bo'lgan Nurmuhammad Taraki boshqa bir kommunist yetakchi, shu bilan birgalikda, CIA (o'zbekchada to'liq nomi Markaziy razvedka boshqarmasi, ruschada IIPY) agenti sifatida ayblanadigan Xafizulloh Amin tomonidan 1979-yil 14-sentyabrda ag'darilishi, shu yilning 24-dekabrida Sovet qo'shinlarining Afg'onistonga kirib X.Aminni o'ldirishiga sabab bo'ladi. Sovet qo'shinlari poytaxt Qabulni egallab Xafizulloh Aminni yoq qilar

ekan, uning yeriga o'sha paytda Toshkentda yashab yurgan Babrak Karmalni hokimyatga olib keladi.

Sovet armiyasining Afg'onistonga kirishi 1979 yildan boshlab, saudiyaliklarning puli va mafkurasi, CIAning koordinatsiyasi va Pokistonning moddiy-texnik ta'minoti bilan Sovet aralashuviga qarshi "global jehod" safarbarligi boshlanib ketadi. Biroq, AQSh prezidenti Jimmi Karter 1979 yil 3 iyulda Sovet qo'shinlari kelishidan 6 oy oldin Afg'onistondagi muxolifatni qo'llab-quvvatlash uchun "Siklon" maxfiy operatsiyasini ma'qullaganiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, Qo'shma Shtatlarning kommunist rejim Nurmuhammad Tarakiga qarshi islomiy guruhlariga Sovet armiyasi Afg'onistonga kirmasidan oldin ham yordam berib kelganini ko'rsatadi.

Bunday islomiy muholifat guruhlar "Jamoat-i Islomiy" yetakchisi Burhoniddin Rabboniy, "Islom ittifoqi" yetakchisi Abdurrasul Sayyof, "Hizb-i Islomiy" yetakchisi Gulbiddin Hikmatyor va keyinchalik Shimoliy Ittifoq yetakchisi bo'lgan Ahmad Shoh Masudlar edi. Ular Sovet qo'shinlariga qarshi proksi urushining kashshoflari bo'lishdi va o'zlarini "mujohidlar", dep atashdi.

Sovet armiyasining kelishi bilan 1979-yildan boshlab Pokistonda boshpana topgan 2 milliondan ortiq afg'on qochqinlari mujohidlar tayyorlanadigan hovuzga aylandi. Ikkinchi hovuz madrasalar bo'lib, ularning soni Pokistonda 13 mingga yetdi. Minglab qochqin bolalar ushbu madrasalarda o'qitilardi. Kelib chiqishi so'fiylik an'anasiga borib taqaladigan va siyosatdan uzoq bo'lgan Diyoband madrasalari vaqt o'tishi bilan salafiy oqimi ta'siriga tushdi. Bunda saudiyaliklarning pullari ko'p narsaga qodir va asosiy omil edi. 1989 yilga kelib CIA (LIPY) 80 000 ga yaqin mujohidlarni tayyorlash va jihozlash uchun 3,2 milliard dollar ajratdi, ulardan 35 000 nafari arablar edi. Saudiya hissalarini bilan bu ko'rsatkich 6-12 milliard dollarga yetdi. Bu mablag'larda Xitoyning ham ulushi bor edi. Ma'lumki, Xitoy 80-yillarda SSSR bilan qarama-qarshilikka duch keladi va xatto oralarida harbiy to'qnashuv ham bo'lib o'tadi va SSSR ushbu qisqa muddatli urushda g'olib keladi. Shundan keyin, Xitoy Amerika bilan

munosabatlarini kuchaytirar ekan, AQShning turli loyihalarini ham qo'llab-quvvatlay boshlaydi. Shulardan biri mujohidlar edi. Bugungi kunda Xitoyning Tolibon bilan munosabatlarining yaxshiligi ham o'sha davrga borib taqaladi.

1989-yilda Sovet qo'shinlari chiqib ketdi va Afg'oniston Demokratik Respublikasi yana uch yil yashay oldi. Uning o'rniga tashkil etilgan Afg'oniston Islom Davlatiga ikki oylik muddatga Sibg'atulloh Mujaddid keyin esa Rabboniy rahbar etib tayinlandi.

Pokiston Hikmatyor prezidentligi uchun o'yin olib bordi. XVIII asrdan beri hokimiyat tepasida turgan pushtunlar tojik Rabboniyni hazm qila olmadilar. Biroq Rabboniy boshqalardan ko'ra ko'proq birlashtiruvchi va kuchli rahbar edi. Islomobod Hikmatyorni qo'llab-quvvatlagani uchun Rabboniy va Masud endi Pokistonga qarshi kurashadigan bo'ldi.

1994-yilda mujohidlar o'rtasida hokimiyat uchun kurash avj olgan bir paytda talabalar harakati sifatida paydo bo'lgan Tolibon, pushtunlarning ko'magi bilan tezda mamlakat bo'ylab tarqaldi. Diyoband madrasalari Tolibonga sodiqliklarini taklif qildilar. Endi Pokiston Kobulda hokimiyatda ko'rmoqchi bo'lgan harakat Tolibon edi.

Pokiston rahbari Parvez Musharrafning iqrorlariga ko'ra, Tolibon jangarilari Pokistonda tayyorgarlikdan o'tgan va qurollangan. Tolibon 1996 yilda Pokiston harbiylari va Saudiya Arabistoni moliyaviy ko'magida Kobulni egallab oladi. Mahalliy manbalarga ko'ra, 1996-2001 yillarda Tolibon safiga 80-100 ming jangchi qo'shilgan. AQSh Davlat departamentiga ko'ra, ularning 20-40 foizi pokistonliklar edi.

Mujohidlar yetakchilari mamlakatni tark etar ekan, Ahmad Shoh Masud 2001-yil 9-yanvarda o'ldirilguncha qarshilik ko'rsatdi. Masud boshchiligidagi tojik kuchlariga o'zbek generali Rashid Do'stum va uning odamlari, shia hazoralari va toliblarga qarshi kurashuvchi pushtunlar ham qo'shildi. Qonli hokimiyat uchun kurashda 15 ta buyuk qatliyom qayd etilgan.

Pokistonda ta'lim olgan Molla Umar tarafidan 1994-yilda tuzilgan Tolibon harakati 1996-yilda totalitar ko'rinishdagi Afg'oniston Islom Amirligi tuzilganligini e'lon qilib, poytaxtni defakto Qandahorga ko'chirdi va mamlakat shimolidan tashqari asosiy qismda o'z nazoratini o'rnatdi. Molla Umar o'zini mamlakat yetakchisi "mo'minlar amiri" dep e'lon qildi. Bu "mo'minlar amiri" unvonining hech qanday diniy yoki islomiy asoslari yoq edi, bu ko'proq peshtun qabilalarining an'anasi va davlatchilik tarixi bilan bog'liq edi. Birinchi "mo'minlar amiri" unvonini olgan shaxs Eronda Nodirshox vafotidan keyin Afg'onistonda o'z hokimyatini tiklab olgan peshtun qabilalarining amiri Do'st Muhammadxon bo'lib, u bu unvonni 1835-yilda oladi va buning ramzi sifatida Kobul shahar ulamolarining unga topshirgan bug'doy dastasi bo'ladi. Tolibon ham ushbu an'anani davom ettiradi.

Molla Umar hokimyatini taniqli vahhobiy olimlar qo'llab-quvvatladi, jumladan Saudiya Arabistoni bosh muftiysi Abdulaziz bin Baz o'z fatvolari bilan Tolibonga qonuniylik beradi. 90-yillarda Tolibon hukumatini tan olgan faqat uchta davlat bor edi: Saudiya Arabistoni, Birlashgan Arab Amirliklari va Pokiston. Agar Tolibon IV-V asrlarga oid Bamyandagi Budda haykallarini portilatib yubormaganida, Xitoy ham o'sha paytda tan olgan bo'lardi.

Tolibon mamlakatda o'z fikrlari va tushunchalariga ko'ra talqin qilgan shariat qonunini o'rnatdi. Qizlar maktablarini yopib qo'ydi, ishlaydigan ayollarni uyda o'tirishga majbur qilindi, ayollarning biron hamroxisiz tashqariga chiqishini taqiqladi. Ayollar burqa kiyishlari, erkaklar soqol o'stirishlari, azon aytilganda do'kondorlar do'konlarini yopishlari kerak edi. Musiqqa eshittirish tugadi. Salafiy harakatlar kabi Tolibon ham shialarga dushman bo'ldi. Hazoralar sunniylikni qabul qilishga majbur qilindi yoki qirg'in qilindi; 400 nafar ayol tolibon yetakchilari uchun joriya sifatida o'g'irlab ketildi. Tolibon shariatiga ko'ra giyohvand moddalar ekish mumkin, iste'mol qilish xaromdi. Huddi shunday heroin tayyorlash mumkin ammo iste'mol qilish taqiqlangandi, shuning uchun

Kobul, Qunduz kabi shaharlarda qoradori tayyorlash laboratoriyalari faoliyat yuritardi. Bulardan Tolibon mo‘maygina daromad olardi.

Tolibonning shafqatsizligi hayotga quvonch keltiradigan har qanday narsaga dushmanligi bilan ko‘rindi. Shariat qarovullari istagan odamini ayniqsa ayollarni yurish-turishi yoqmasa, ko‘ziga shunday tuyulsa ham ko‘cha-ko‘yda, jamoat joylarida hammani oldida shafqatsizlarcha urub-tepib va qamchilab jazolash huquqiga ega edi. Tolibonning bunday antigumanizm harakatlari xalqaro hamjamiyat tarafidan qattiq qoralanib kelingandi.

1996-yilda Tolibonning hokimyatga kelishida Pokiston asosiy rolni o‘yanagandi. Tolibonning Al-Qoida bilan hamkorligi, Afg‘oniston bo‘yicha bir paytlar juda yaqin bo‘lgan Amerika-Pokiston munosabatlari yomonlashdi. AQSh Davlat departamentining maxfiy yozishmalariga ko‘ra, Pokiston razvedkasi 1996 yilda Kobulda hokimiyatni egallab olgan Tolibonga o‘q-dorilar, neft va oziq-ovqat yetkazib berishda davom etgan.

Pokiston 1997 va 1998 yillarda Tolibonga davlat xizmatchilarining maoshlarini to‘lashda yordam bergan. Garchi AQSh bu vaziyatga e‘tibor qaratgan bo‘lsa-da, bu xavotirli deb hisoblamadi. Aksincha, 1997-yilda AQSh Davlat departamenti rasmiylari Tolibon bilan urushni davom ettirayotgan Masudga “Endi voz kech”, degandi. Masud o‘shanda mamlakatning 10 foizini asosan shimolni nazorat qilgan. Biroq, 1998-yilda Al-Qoidaning Afrikadagi Amerika elchixonalariga uyushtirgan hujumlari natijasida AQSh Pokistonga bosim o‘tkaza boshlaydi.

AQSh Davlat departamentining 2000-yil 26-sentabrdagi maxfiy yozishmalariga ko‘ra, Islomobodning Tolibonni qo‘llab-quvvatlashi hamon davom etayotgan edi. Amerikaliklar Islomobodga Ben Ladenni ushlash uchun bosim o‘tkazar ekan, boshqa tomondan Tolibon bilan muzokaralar olib borishgandi. Bu davrda Saudiya Arabistoni razvedka boshqarmasi boshlig‘i shahzoda Turki al-Faysal Ben Ladenni qo‘lga olish uchun Qandahorga ikki marta uchgan va Molla Umar bilan muzokaralari natija bermay, quruq qaytgan.

Keyinchalik Bush ma'muriyati, agar Ben Ladendan voz kechmasa, Tolibonni ag'darish uchun A.Masudni qo'llab-quvvatlashga qaror berishini ma'lum qiladi. Masud 2001-yil 11-sentabrdagi xurujlardan bir necha oy oldin Yevropa parlamentida "Urush Amerika tuprog'iga yaqinlashmoqda", deb ogohlantirgan edi, ammo u o'shanda qo'llab-quvvatlanmadi. 11-sentabr voqealaridan keyin ham Tolibon Ben Ladenni topshirishni istamadi. Tolibonning javobi: "Agar aniq dalil bo'lsa, u islomiy davlatdagi shariat mahkamasida sudlanadi".

Bu 20 yil davom etgan ishg'olning boshlanishidan darak bergandi. 2001-yil 7-oktabrda AQSh va Buyuk Britaniya "Abadiy Erkinlik" harakati bilan Afg'onistonga urush e'lon qilganda, ular Shimoliy Ittifoq (Masud va Do'stum) kuchlarini harbiy harakatlarda foydalandi.

2001 yil dekabr oyida Kobulni boy bergan Tolibon va al-Qoida kuchlari Pokistonning Tora Bora va Vaziriston viloyatiga chekindi. Pokistonning pushtun qabilalari ular uchun "ansor" (yordam) rolini o'ynagan. Pokiston AQSh bosimi ostida Afg'oniston urushida qatnashgan o'z jangarilariga qarshi urush e'lon qilishga majbur bo'ldi. Chunki, AQSh Afg'onistonga kirar ekan, Davlat kotibi yordamchisi Richard Armitage Pokiston prezidenti Parvez Musharrafga telefon qilib "Yo biz bilansiz, yoki yo'q. Yo'q bo'lsa, sizni tosh davriga qaytaramiz", deb tahdid ham qilgandi. Musharrafga yuborilgan xatda quydagilar ta'kidlanadi:

- Al-Qoidaga logistik yordam to'xtatiladi.
- Aksilterror operatsiyalari uchun havo hududi ochiladi va razvedka ma'lumotlari taqdim etiladi.
- Tolibonga neft yetkazib berish to'xtatiladi.
- Afg'oniston-Pokiston chegarasida jangarilar oqimiga chek qo'yiladi
- Tolibon hukumati Al-Qoidaga boshpana berishda davom etsa, ular bilan aloqalar uziladi.

Biroq, Pokistonnin o'z jangarilariga qarshi Vaziristondagi kurashlarida ko'plab qora tuynuklar bor edi. Amerikaliklar Ladenni 10 yildan keyin topgan joy

Abbotobod shahri edi. Ben Ladin Pokistonda aniq yordamga ega edi. 2001-yil 9-yanvarda Islom Ulamolari Jamiyatining yig'ilishida Laden "buyuk islom jangchisi" sifatida taqdirlanganda, mujohidlarni yollash dasturining me'mori Pokiston xavfsizlik qo'mitasi rahbari Hamid Gul va sobiq Bosh shtab boshlig'i, general Mirza Aslam ham ishtirokchilar orasida edi. AQShning bosimiga qaramasdan Pokiston ikkili o'yin o'ynashda davom etgan.

AQSh harbiy harakatida jangovar kuch sifatida 11 davlat bilan hamkorlik qilgan. 2001 yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) Xavfsizlik Kengashi rezolyutsiyasi bilan tashkil etilgan Xalqaro xavfsizlik kuchlariga (ISAF) 34 davlat qo'shildi. Afg'onistonga bostirib kirishni Xitoy, Rossiya va Eron ham qo'llab-quvvatladi. 2006 yildan operatsiyalar NATO soyasi ostida o'tkazildi. 2001-yil dekabr oyida Bonn konferensiyasi qarorlari asosida 2002-yilda an'anaviy afg'on assambleyasi Loya Jirg'a yig'ilib, Hamid Karzay boshchiligidagi o'tish davri hukumatini belgiladi.

Karzay 2004 yilda davlat rahbari etib saylangan. 2009 yilda u qayta saylangan. 2014-yildan 2021-yilgacha Ashraf G'ani boshqardi. Ushbu rahbarlar yetarli kuchni o'zida jamlay olmadi. Tarqoq kuchlar avtoritetini buzib bo'lmadi, mamlakatni bosib olishdan keyingi milliy davlat atrofida birlashtira olmadi. Ta'sirli va muhim ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar qilinmadi. Afg'oniston bankrot davlatga aylanadi, degan qo'rquv boshidan beri mavjud edi.

Ular xorijiy kuchlar sonini ko'paytirish orqali Tolibon harakatining qayta to'planishiga javob berishning yagona chorasi sifatida ko'ra boshladi. 2010 yilga kelib xorijiy davlatlar harbiylarining soni 150 mingdan oshdi. Ulardan 100 ming nafari amerikalik edi. 2012 yilda Obama ma'muriyati qo'shnlarni olib chiqishni kun tartibiga qo'yganida, Afg'oniston hukumatini Tolibon bilan muzokara olib borishga urinishlar muvaffaqiyatsizlikka uchradi.

Shunga qaramay, haqiqiy urush 2014 yilda rasman yakunlandi. Mas'uliyat afg'on kuchlariga yuklangan bo'lsa-da, ISAF o'rniga kelgan NATOning "Qat'iy yordam" operatsiyasi missiyani 12500 askar bilan davom ettirdi.

Tolibonning ochiq dushmanligidan tashqari, Hizbiy Islomiy ham hukumatga qarshi edi. Bundan tashqari, Xakkani guruhi kabi murosasiz va shafqatsiz tuzilmalar paydo bo'ldi. 2015-yildan buyon Afg'onistonda Tolibonga ham tahdid qilgan "Islom davlati" (IShID) sahnaga chiqdi. Amerika ma'muriyatining ma'lumotlariga ko'ra, 2019 yil yanvar holatiga ko'ra, Afg'oniston hukumati mamlakatning 53,8 foizini boshqargan, 33,9 foiz yerni nazorat qilish esa ziddiyatli holga kelgan va Tolibon qo'l ostidagi hududlar ulushi 12,3 foizga oshgandi.

Bunday sharoitda Tramp ma'muriyati Tolibon bilan o'tirib, 2020-yilning 29-fevralida "cheksiz urushlarni tugatish" va'dasi doirasida kelishuvga erishdi. Shunga ko'ra, mahbuslar ozod qilinadi, terrorchilik tashkilotlari joylashmaydi, Tolibon va hukumat o'rtasida tinchlik muzokaralari boshlanib, xorijiy kuchlar 2021-yil 1-maygacha chekinadi.

Tramp ketishidan oldin askar sonini 2500 tagacha qisqartirdi. Xususiylar ham bor edi va 7800 kontrakt qo'riqchisi ishladi. Yangi prezident Jo Baiden 13-aprel kuni 1-may taqvimini haqiqiy emas deb topdi va 11-sentabr hujumlari yilligiga qadar barcha qo'shinlarni olib chiqib ketishlarini e'lon qildi.

Chiqib ketish tugallangach, Dohadagi Tolibon hukumati muzokaralarida kelishuvga erishiladi, qo'shma hukumat tuziladi va xorijiy kuchlar chekinishi bilan muammosiz o'tish sodir bo'lishi kutilgandi. Kelishuvga qaramay, hukumat Tolibon kuchlariga katta talafot yetkazishi orqali va'dalari bajarilmaganini bahona qilib, nafaqat Dohadagi muzokaralarni to'xtatdi, balki hukmronligini kengaytirishga kirishdi.

Tolibon tezda birin ketin viloyat markazlarini hukumat qo'lidan tortib ola boshladi. Koalitsiya tomonidan tayyorlangan va jihozlangan afg'on xavfsizlik kuchlari soni 170 ming nafarga yetgan bo'lsa-da, ular Tolibonga qarshi "milliy armiya" yoki "milliy politsiya"ga o'xshamadi. Armiyada korruptsiya va poraxo'rlik kuchayib ketgani, harbiy lavozimlar sotilgani, arvoh askarlar va politsiyachilarga ajratilgan maoshlar qo'mondonlarning cho'ntagiga tushgani, materiallar va qurollar o'g'irlangani bois, Tolibon qarshisida kurashadigan kuch

deyarli yoq edi. Boz ustiga harbiylar orasida Tolibon tarafdorlari bor edi. Natijada, Tolibon tezda barcha hududlarni egallab, 2021-yil 15 avgust kuni Kobulga kirib keldi. Ashraf G‘ani boshchiligidagi davlat amaldorlari mamlakatni tashlab qochadi va BAAGA borib joylashadi.

Bugungi kunda Tolibon hukumatini xalqaro hamjamiyat tomonidan tan olinish masalasi muzokara qilinmoqda. Biroq, xalqaro hamjamiyat Tolibonga barcha qarama-qarshi taraflarni ishtirokini ta‘minlaydigan inkluziv hukumat qurishini, inson haqlarini boshqa etnik va diniy guruhlarini ayniqsa, ayollarning ta‘lim va ijtimoiy huquqlarini himoyasini kafolatlashini talab qilmoqda. Tolibon bu borada hozircha yetarlicha ish olib borgani yoq.

Mavzuga oid savollar:

1. Afg‘onistondagi ichki nizolar qanday boshlandi?
2. SSSR nima uchun Afg‘onistonga qo‘shin kiritdi?
3. Tolibon harakati qachon tashkil topdi va qanday hokimiyatga keldi?
4. Afg‘oniston siyosatida Pokiston va arab davlatlarining o‘rni qanday?
5. AQSh nega Afg‘onistonda harbiy harakat olib bordi?
6. Nima uchun Afg‘onistonda SSSR va keyinchalik AQSh muvaffaqiyatga erishmadi?
7. Tolibonning diniy tushunchalari qanaqa va salafiy oqim bilan o‘xshashliklari nimalardan iborat?
8. Afg‘onistondagi ichki nizolarda etnik omillar haqida nimalarni bilasiz?
9. Diyobandizm nima?
10. Xalqaro hamjamiyat nima uchun Tolibon hukumatini tan olishga shoshilmayapti?

11-MAVZU: MUSULMON DUNYOSIDA POKISTON VA HINDISTON MOJAROSI

Reja:

1. Mustaqillik davridagi ziddiyatlar
2. Turli qo‘zg‘olon harakatlari
3. Muzokaralar va boshqa ishonchni mustahkamlash choralari

Tayanch tushunchalar va iboralar: “Hindiston va Pokiston yadro qurollari muammosi”, Kashmir mojarosi, Junagadh masalasi, Kargil urushi, Lashkar-e-Taiba va Jaish-e-Mohammed terrorchilari.

Hindiston-Pokiston munosabatlari Hindiston Respublikasi va Pokiston Islom Respublikasi o'rtasidagi ikki tomonlama aloqalarni anglatadi. Ikki mamlakat o'rtasida murakkab va asosan dushmanlik munosabatlari mavjud bo'lib, ular ko'plab tarixiy va siyosiy voqealarga, xususan, 1947-yil avgustida Britaniya Hindistonining bo'linishiga bog'liq; Hindiston-Pokiston chegarasi dunyodagi eng harbiylashtirilgan xalqaro chegaralardan biridir.

Ikkinchi Jahon Urushidan ikki yil o'tgach, Birlashgan Qirollik Britaniya Hindistonini rasman tarqatib yubordi va uni ikkita yangi suveren davlatga bo'ldi: Hindiston Dominioni va Pokiston Dominioni. Sobiq Britaniya mustamlakasining bo'linishi 15 million kishining ko'chirilishiga olib keldi, qurbonlar soni bir necha yuz mingdan bir million kishigacha yetdi, chunki ko'plab hindular va musulmonlar Radklif chizig'i bo'ylab qarama-qarshi yo'nalishlarga ko'chib o'tishdi. 1950-yilda Hindiston aholisi ko'pchilikni hindular va ko'p sonli musulmon ozchilikdan iborat dunyoviy respublika sifatida paydo bo'ldi. Ko'p o'tmay, 1956-yilda Pokiston aholisining ko'pchiligi musulmonlar va ko'p sonli hindular bo'lgan islomiy respublika sifatida paydo bo'ldi, keyinchalik u 1971-yildagi Bangladesh ozodlik urushida mag'lubiyatga uchraganidan so'ng hind aholisining ko'p qismini yo'qotdi, bu esa Sharqiy Pokistonning Bangladesh mustaqil davlati sifatida ajralib chiqishiga olib keldi.

Ikkala davlat ham rasmiy mustaqillikka erishganidan so'ng qisqa vaqt ichida to'liq diplomatik aloqalarni o'rnatgan bo'lsa-da, ularning munosabatlari bo'linishning o'zaro ta'siri, shuningdek, turli knyazlik davlatlari ustidan qarama-qarshi hududiy da'volarning paydo bo'lishi bilan tezda soya soldi, eng muhim bahs Jammu va Kashmir hududlari bo'lib qoldi. Kashmir mojarosi ikki davlat o'rtasidagi har bir urush uchun katalizator bo'lib xizmat qildi, 1971-yilgi Hindiston-Pokiston urushi bundan mustasno, buning o'rniga Bangladesh ozodlik urushi bilan birga sodir bo'lgan.

O'zaro munosabatlarni yaxshilash uchun ko'plab urinishlar bo'ldi, xususan, Shimla sammiti, Agra sammiti va Lahor sammiti, shuningdek, turli tinchlik va hamkorlik tashabbuslari. Ushbu sa'y-harakatlarga qaramay, transchegaraviy terrorchilik harakatlaridan keyin mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlar sovuq bo'lib qoldi. BBC Jahon Xizmatining 2017-yilda o'tkazgan so'roviga ko'ra, hindlarning atigi 5 % Pokiston ta'siriga ijobiy, 85 % salbiy, 11 % esa Hindiston ta'siriga ijobiy, 62 % salbiy fikr bildirgan.

Mustaqillik davridagi ziddiyatlar

Ikki yangi tashkil etilgan Hindiston va Pokiston davlatlari o'rtasida bo'linishdan keyingi oylarda ommaviy aholi almashinuvi sodir bo'ldi. Bo'linish tufayli aholini ko'chirish zarurligi haqida tushuncha yo'q edi. Diniy ozchiliklar o'zlari yashaydigan shtatlarda qolishlari kutilgan edi. Biroq, provinsiyaga ta'sir

ko'rsatadigan jamoat zo'ravonliklari tufayli aholini ko'chirish tashkil etilgan Panjob uchun istisno qilingan bo'lsa-da, bu boshqa viloyatlarga taalluqli emas edi.

Britaniya Hindistonining bo'linishi Britaniyaning sobiq Panjob va Bengal viloyatini Hindiston Dominioni va Pokiston Dominioni o'rtasida bo'ldi. Viloyatning asosan musulmonlar yashaydigan g'arbiy qismi Pokistonning Panjob viloyatiga aylandi; asosan hindu va sikxlarning sharqiy qismi Hindistonning Sharqiy Panjob shtatiga aylandi (keyinchalik yangi Panjob, Haryana va Himachal-Pradesh shtatlariga bo'lingan). G'arbda ko'plab hindular va sikxlar, sharqda esa ko'plab musulmonlar yashagan va barcha bunday ozchiliklarning qo'rquvi shunchalik katta ediki, bo'linish ko'plab odamlarning ko'chirilishini va ko'plab jamoalararo zo'ravonliklarni ko'rdi. Ba'zilar Panjobdagi zo'ravonliklarni qasoskor genotsid deb ta'riflashgan[6]. Bo'linish paytida Panjob bo'ylab jami migratsiya taxminan 12 million kishini tashkil qildi; Taxminan 6,5 million musulmon Sharqiy Panjobdan G'arbiy Panjobga, 4,7 million hindu va sikxlar esa G'arbiy Panjobdan Sharqiy Panjobga ko'chib o'tdi.

Britaniyaning Britaniya Hindistonini bo'lish rejasiga ko'ra, barcha 680 knyazlik shtatlari ikki davlatdan qaysi biriga qo'shilish to'g'risida qaror qabul qilishlari mumkin edi. Ayrimlarini hisobga olmaganda, aksariyati musulmonlardan tashkil topgan knyazlik shtatlarining aksariyati Pokistonga, ko'pchilik hindulardan iborat knyazlik shtatlari esa Hindistonga qo'shildi. Biroq, ba'zi bir knyazlik davlatlarining qarorlari kelgusi yillarda Pokiston-Hindiston munosabatlarini sezilarli darajada shakllantiradi.

Junagadh masalasi

Unagadh Gujaratning janubi-g'arbiy qismida joylashgan shtat bo'lib, unda Manavadar, Mangrol va Babriavad knyazliklari joylashgan. U Pokiston bilan chegaradosh emas edi va boshqa davlatlar uni Pokistondan ajratib qo'ydilar. Shtat fuqarolarining 80 % dan ortig'ini tashkil etuvchi ko'pchilik hindu aholisiga ega edi, uning hukmdori Navab Maxabat Xon esa musulmon edi. Maxbat Xon 1947-yil 15-avgustda Pokistonga qo'shildi. Pokiston 1947-yil 15-sentabrda a'zolikni qabul qilganligini tasdiqladi.

Hindiston a'zolikni qonuniy deb qabul qilmadi. Hindiston nuqtai nazari shundan iborat ediki, Junagadh Pokiston bilan qo'shni emas, Junagadning ko'pchilik hindulari Hindistonning bir qismi bo'lishini xohlaydilar va shtat uch tomondan Hindiston hududi bilan o'ralgan.

Pokiston nuqtai nazari shundan iboratki, Junagadning Pokistonga qo'shilishni tanlagan hukmdori va boshqaruv organi bo'lganligi sababli, bunga ruxsat berish kerak edi. Bundan tashqari, Junagadning qirg'oq chizig'i bo'lganligi sababli, u Hindiston ichidagi anklav sifatida ham Pokiston bilan dengiz aloqalarini saqlab qolishi mumkin edi.

Hech bir shtat bu masalani tinch yo‘l bilan hal qila olmadi. Hindiston ichki ishlar vaziri Sardor Patel, agar Junagadga Pokistonga borishga ruxsat berilsa, bu Gujarat bo‘ylab jamoat tartibsizliklarini keltirib chiqarishini his qildi. Hindiston hukumati Pokistonga a‘zolikni bekor qilish va Gujaratda har qanday zo‘ravonlikni oldini olish uchun Junagadda plebissit o‘tkazish uchun vaqt berdi. Samaldas Gandhi surgundagi hukumatni, Junagad xalqining Arzi Hukumatini tuzdi. Patel Junagadning uchta knyazligini anneksiya qilishni buyurdi.

Hindiston Junagadga yoqilg‘i va ko‘mir yetkazib berishni to‘xtatdi, havo va pochta aloqalarini uzdi, chegaraga qo‘shin yubordi, Hindistonga qo‘shilgan Mangrol va Babariavad knyazliklarini egalladi. 26-oktabr kuni Junagadlik Navab va uning oilasi hind qo‘shinlari bilan to‘qnashuvdan so‘ng Pokistonga qochib ketdi. 7-noyabr kuni Junagad sudi qulashi kutilayotgan paytda Hindiston hukumatini davlat boshqaruvini o‘z qo‘liga olishga taklif qildi. Junagadlik devoni, mashhur Zulfiqor Ali Bxuttoning otasi ser Shoh Navoz Bxutto Hindiston hukumatini aralashishga taklif qilishga qaror qildi va bu borada Hindiston hukumatidagi Saurashtra mintaqaviy komissari janob Buchga xat yozdi[9]. Pokiston hukumati norozilik bildirdi. Hindiston hukumati Pokistonning noroziliklarini rad etdi va Devonning aralashish taklifini qabul qildi. Hindiston qo‘shinlari 1947-yil 9-noyabrda Junagadni egallab oldilar. 1948-yil fevral oyida bo‘lib o‘tgan plebissit Hindistonga qo‘shilish uchun deyarli bir ovozdan ovoz berdi.

Kashmir mojarosi

Kashmir hindu qiroli Maxaraja Xari Singx tomonidan boshqariladigan, aksariyat musulmonlardan iborat knyazlik davlat edi. Hindistonning bo‘linishi paytida shtat hukmdori Maxaraja Hari Singx mustaqil qolishni afzal ko‘rdi va Hindiston Dominioniga ham, Pokiston Dominioniga ham qo‘shilishni xohlamadi. U Hindiston ham, Pokiston ham o‘zining knyazlik davlatini mustaqil neytral davlat sifatida tan olishini xohlardi.

Pokiston bilan to‘xtab qolgan kelishuvga qaramay, Pokiston kuchlari guruhlarini Kashmirga jo‘natildi. Pokiston harbiylashtirilgan kuchlari tomonidan qo‘llab-quvvatlangan Pushtun Mahsud qabilalari 1947-yil oktabr oyida Kashmirni egallash uchun " Gulmarg operatsiyasi " kod nomi bilan Kashmirga bostirib kirishdi. 25-oktabrda Baramullaga yetib kelishdi. Srinagarga borish o‘rniga atigi 50 km uzoqlikda va uning himoyalangan aerodromini egallab, ular u yerda bir necha kun qolishdi. Kashmir xavfsizlik kuchlari Pokistonga qarshi jang qilish uchun juda zaif va yomon jihozlangan edi. Ushbu bosqin Pokistonga qo‘shilishdan qo‘rqib, Maxaraja endi Hindistonga murojaat qildi va Hindistondan Kashmirni himoya qilish uchun qo‘shinlar so‘radi. Hindiston Bosh vaziri Neru qo‘shinlarni yuborishga tayyor edi, ammo Hindiston general-gubernatori vazifasini bajaruvchi Birma Lord Mountbatten Hindiston o‘z qo‘shinlarini

yuborishdan oldin Maxarajaga Hindistonga qo‘shilishni maslahat berdi. Shunday qilib, yuzaga kelgan vaziyatni hisobga olgan holda u 1947-yil 26-oktyabrda Hindiston Ittifoqiga qo‘shilish to‘g‘risidagi hujjatni imzoladi. Bosqinchi pokistonliklar shtat bo‘ylab tarqalib, atigi 50 kishilik Baramulla shahrini talon-taroj qilishdi. Shtat poytaxti Srinagardan km uzoqlikda, 1947-yil 25-oktyabrdan boshlab bir necha kun davomida Maharaja 1947-yil 26-oktyabrda Hindiston hukmronligiga qo‘shilish to‘g‘risidagi hujjatni imzoladi. Shayx Muhammad Abdulla Neruni qo‘shin yuborishga ko‘ndirish uchun 25-oktyabr kuni allaqachon Dehliga yetib borgan edi. U davlat duch kelgan xavfni yashirmadi va Nerudan qo‘shilishni qabul qilish va hind qo‘shinlarini shtatga tezroq jo‘natishini ta‘minlash uchun vaqt yo‘qotmaslikni so‘radi. (Shayx Abdulloh o‘zining „Aatish-e-Chinaar“ asarida (416 va 417-betlarda) va VP Menon 26-oktabrda imzolangan qo‘shilish to‘g‘risidagi hujjat bilan Dehliga qaytganini (417-betda) qayd etgan. Hindiston general-gubernatori tomonidan ertasi kuni, 1947-yil 27-oktyabrda qabul qilingan. Maharaja tomonidan imzolanishi va general-gubernator tomonidan qabul qilinishi bilan Jammu va Kashmir knyazlik shtati Britaniya parlamenti tomonidan 1947-yilda qabul qilingan Hindiston mustaqilligi to‘g‘risidagi qonunga binoan Hindiston Dominionining bir qismiga aylandi.

Bu vaqtga kelib, bosqinchilar poytaxtga yaqin edilar, Hindistonning Srinagar qo‘shinlari Dehlidan havo bilan olib ketildi.

Hindiston qo‘shinlari tajovuzkorlarni Kashmirning ba‘zi qismlaridan quvib chiqarishga muvaffaq bo‘lishdi, ammo qishning boshlanishi shtatning ko‘p qismini o‘tib bo‘lmas yo‘lardan tashkil topgan edi. Pokiston va Hindiston o‘rtasida bir necha hafta davom etgan shiddatli janglardan so‘ng, Pokiston rahbarlari va Hindiston Bosh vaziri Neru o‘t ochishni to‘xtatishni e‘lon qildilar va plebissit va‘dasi bilan BMT arbitrajiga murojaat qilishdi. 1957-yilda shimoli-g‘arbiy Kashmir Pokistonga to‘liq qo‘shilib, Azad Kashmirga (Pokiston tomonidan boshqariladigan Kashmir) aylandi. 1962-yilda Xitoy Ladax bilan chegaradosh shimoliy-sharqiy mintqa bo‘lgan Aksay Chinni egallab oldi. 1984-yilda Hindiston Meghdoot operatsiyasini boshladi va Siachen muzliklarining 80 % dan ortig‘ini egallab oldi.

Pokiston endi Kashmirliklarning plebissit orqali o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqini saqlab qoladi va va‘da qilingan plebissit Kashmir xalqining taqdirini hal qilishiga ruxsat berilishi kerak. Boshqa tomondan, Hindiston Maxarajaning qo‘shilish hujjatini imzolashi bilan Kashmir Hindistonning ajralmas qismiga aylanganini ta‘kidladi.

Bunday barcha siyosiy tafovutlar tufayli bu hududiy da‘vo 1947 va 1965-yillarda ikki davlat o‘rtasidagi urushlar va 1999-yilda cheklangan to‘qnashuvlar mavzusi bo‘ldi. Shtat 1972-yilda Shimla kelishuviga ko‘ra o‘zgartirilgan 1947-

yilgi mojaroda kelishilgan o't ochishni to'xtatish chizig'ini belgilaydigan Nazorat chizig'i (LoC) tomonidan ikki mamlakat o'rtasida bo'lingan.

Kargil urushi

1998-99 yil qish oylarida Hindiston armiyasi har yili bo'lgani kabi Kashmirdagi Kargil sektoridagi juda baland cho'qqilardagi postlarini bo'shatdi. Pokiston armiyasi nazorat chizig'iga bostirib kirib, postlarni egallab oldi. Hindiston armiyasi buni 1999-yil may oyida qor erishi bilan aniqlagan. Bu Hindiston va Pokiston kuchlari o'rtasida Kargil mojarosi deb nomlanuvchi shiddatli janglarga olib keldi. Hindiston havo kuchlari tomonidan qo'llab-quvvatlangan Hindiston armiyasi Pokiston bosib olgan ko'plab postlarni qaytarib oldi. Keyinroq Pokiston xalqaro bosim va katta qurbonlar ostida qolgan qismdan chiqib ketdi.

Turli qo'zg'olon harakatlari

Hindiston parlamentiga hujum pokistonlik terrorchilar tomonidan amalga oshirilgani aytilgan eng dramatik hujum bo'ldi. Hindiston hujumlarda Pokistonni aybladi, Pokiston buni qat'iy rad etdi. Keyingi 2001—2002-yillardagi Hindiston-Pokiston qarama-qarshiligi yadroviy qarama-qarshilik yuzaga kelishi haqidagi xavotirlarni kuchaytirdi. Biroq, xalqaro tinchlik sa'y-harakatlari yadroviy qurolga ega bo'lgan ikki davlat o'rtasidagi ziddiyatning sovishini ta'minladi.

Bundan tashqari, Nepalning Katmandu shahridan Nyu-Dehli yo'nalishi bo'yicha Indian Airlines aviakompaniyasining IC 814 reysini olib qochilishi eng e'tiborga molik. Samolyot 1999-yilning 24-dekabrda havoga ko'tarilganidan taxminan bir soat o'tib olib qo'yilgan va Amritsar aeroportiga, so'ngra Pokistonning Lahor shahriga olib ketilgan. Yoqilg'i quygandan so'ng, samolyot Dubayga ko'tarildi va nihoyat Afg'onistonning Qandahor shahriga qo'ndi. Ommaviy axborot vositalarining kuchli bosimi ostida Nyu-Dehli samolyotni o'g'irlaganlarning talabini bajardi va samolyotda hindistonlik yo'lovchilar ozodligi evaziga Maulana Masud Azhari asirlikdan ozod qildi. Biroq, bu qaror Nyu-Dehliga qimmatga tushdi. Karachida yashiringan deb hisoblangan Maulana keyinchalik Kashmirda Hindiston xavfsizlik kuchlariga qarshi bir necha teraktlar uyushtirgan Jaish-e-Muhammed tashkilotiga rahbarlik qildi.

2000-yil 22-dekabrda Lashkar-e-Toybaga tegishli bir guruh terrorchilar Nyu-Dehlidagi mashhur Qizil qal'aga bostirib kirishdi. Qal'ada Hindiston harbiy bo'linmasi va Markaziy Tergov byurosi va Hindiston armiyasi tomonidan qo'llaniladigan yuqori darajadagi so'roq kamerasi joylashgan. Terrorchilar Qizil qal'a atrofidagi xavfsizlik qoplamini muvaffaqiyatli buzib o'tib, navbatchi hind harbiylariga qarata o't ochgan, ulardan ikki nafari voqea joyida halok bo'lgan.

2002-yilda Hindiston Jammu va Kashmirdan terrorchilar Hindistonga kirib kelayotganini yana bir bor da'vo qildi, Pokiston prezidenti Parvez Musharraf bunday infiltratsiya to'xtatilganini da'vo qilgan da'voni rad etdi – Hindiston Tashqi ishlar vazirligi matbuot kotibi Pokistonning da'vosini bekor qildi. Faqat ikki oy o'tgach, Jaish-e-Muhammedga tegishli ikki kashmirlik terrorist

Gujaratning Ahmadobod shahridagi Svami Narayan ibodatxonasi majmuasiga bostirib kirdi, 30 kishi, jumladan 18 ayol va besh bola halok bo'ldi. Hujum 2002-yil 25-sentabrda Jammu va Kashmirda shtat saylovlaridan bir necha kun o'tib amalga oshirilgan. Har ikki terrorchidan topilgan ikkita bir xil xatda hujum Gujaratdagi tartibsizliklar paytida minglab musulmonlarning o'limiga javob sifatida qilingani aytilgan.

2003-yil 25-avgustda Mumbay janubida ikkita bomba o'rnatilgan avtomobil portladi; biri Hindiston darvozasi yaqinida, ikkinchisi esa mashhur Zaveri bozorida kamida 48 kishi halok bo'lgan va 150 kishi jarohatlangan. Teraktlar uchun javobgarlikni hech bir terrorchi guruh o'z zimmasiga olmagan bo'lsa-da, Mumbay politsiyasi va RAW ikki portlashda Lashkar-i-Toybaning qo'li bor deb gumon qilmoqda.

Muvaffaqiyatsiz urinishda, Lashkar-e-Toibaga tegishli olti nafar terrorist 2005-yil 5-iyulda Ayodhya Ram Janmbhomi majmuasiga bostirib kirishdi. Terrorchilar asosiy bahsli joyga yetib ulgurmasdan, Hindiston xavfsizlik kuchlari tomonidan urib tushirilgan. Hodisa paytida bir hindu dindori va ikki politsiyachi yaralangan.

2001-yil Hindiston parlamentiga hujum

2001-yilda Hindiston parlamentiga hujum 2001-yil 13-dekabrda Nyu-Dehlidagi Hindiston parlamentiga qilingan hujum bo'lib, uning davomida o'n to'rt kishi, jumladan, binoga hujum qilgan besh kishi halok bo'lgan. Jinoyatchilar Lashkar-e-Taiba va Jaish-e-Mohammed terrorchilari edi. Hujum besh nafar terrorchi, olti nafar Dehli politsiyasi xodimi, ikki nafar parlament xavfsizlik xizmati xodimi va bir bog'bon, jami 14 nafar halok bo'ldi va Hindiston va Pokiston o'rtasidagi ziddiyatning kuchayishiga olib keldi, natijada 2001-2002 yillardagi Hindiston-Pokiston qarama-qarshiligi yuzaga keldi.

2001-2002 Hindiston-Pokiston qarama-qarshiligi

2001-2002-yillardagi Hindiston-Pokiston qarama-qarshiligi Hindiston va Pokiston o'rtasidagi harbiy qarama-qarshilik bo'lib, bu chegaraning ikkala tomonida va Kashmir mintaqasidagi Nazorat chizig'i bo'ylab qo'shinlarning to'planishiga olib keldi. Bu Hindiston va Pokiston o'rtasidagi 1999-yildagi Kargil urushidan keyingi birinchi yirik harbiy qarama-qarshilik edi. Harbiy quvvatni oshirish Hindiston parlamentiga 2001-yilgi parlament hujumiga va 2001-yil Jammu va Kashmir qonunchilik assambleyasiga hujumga javoban Hindiston tomonidan boshlangan. Hindiston hujumlarni Pokistonda joylashgan Lashkar-e-Tayba va Jaish-e-Muhammad kabi ikki terrorchilik guruhi amalga oshirganini da'vo qildi, ularning ikkalasi ham Hindiston Pokistonning ISI tomonidan qo'llab-quvvatlanishini aytdi. Pokiston bu ayblovni rad etdi. 2002-yil oktyabr oyida Hindiston va Pokiston qo'shinlari xalqaro chegaradan olib chiqib ketilishi bilan yakunlangan xalqaro diplomatik vositachilik ortidan keskinlik pasaygan.

2007-yil Samjauta Express portlashlari

2007-yilgi Samjauta Express portlashlari 18-fevral kuni Samjauta Express poyezdiga qaratilgan terrorchilik hujumi edi. Samjhauta Express xalqaro poyezd bo'lib, Hindistonning Nyu-Dehli shahridan Pokistonning Lahor shahriga qatnaydi va Hindiston-Pokiston chegarasini kesib o'tuvchi ikkita poyezddan biri sanaladi. Kamida 68 kishi, asosan, Pokiston fuqarolari, shuningdek, Hindiston xavfsizlik xodimlari va tinch aholi vakillari halok bo'ldi.

2008-yil Mumbaydagi hujumlar

2008-yilda Pokistonlik o'n nafar terrorist tomonidan Mumbayga uyushtirilgan hujumlar natijasida 173 dan ortiq kishi halok bo'lgan va 308 kishi yaralangan. Hujumlar chog'ida qo'lga olingan omon qolgan yagona qurolli shaxs Ajmal Kasab Pokiston fuqarosi ekanligi aniqlandi. Bu fakt Pokiston rasmiylari tomonidan tan olingan. 2010-yilning may oyida Hindiston sudi uni to'rtta qotillik, Hindistonga qarshi urush olib borish, fitna va terrorizm jinoyatlarida aybdor deb topdi va o'limga hukm qildi.

Muzokaralar va boshqa ishonchni mustahkamlash choralari

1971-yilgi urushdan keyin Pokiston va Hindiston munosabatlarni normallashtirish yo'lida sekin olg'a siljishdi. 1972-yil iyul oyida Hindiston Bosh vaziri Indira Gandi va Pokiston Prezidenti Zulfiqor Ali Bxutto Hindiston tepaligidagi Shimla stantsiyasida uchrashdilar. Ular Shimla shartnomasini imzoladilar, unga ko'ra Hindiston barcha Pokiston xodimlarini (90 000 dan ortiq) qaytarib beradi va g'arbdagi hududlarni egallab oladi va ikki davlat „ikki tomonlama muzokaralar orqali o'z kelishmovchiliklarini tinch yo'l bilan hal qiladi“. Diplomatik va savdo aloqalari ham 1976-yilda tiklandi.

1990-yillar

1997-yilda Hindiston-Pokiston oliy darajadagi muzokaralari uch yillik tanaffusdan keyin qayta boshlandi. Pokiston va Hindiston bosh vazirlari ikki marta uchrashdi va tashqi ishlar kotiblari uch raund muzokaralar olib bordi. 1997-yil iyun oyida tashqi ishlar kotiblari muzokaralarni davom ettirishga qaratilgan sakkizta „muhim muammo“ni aniqladilar. Mustaqillikdan beri muammo bo'lgan Kashmir maqomi (Hindiston Jammu va Kashmir deb ataydi) bo'yicha mojaro ularning muloqotidagi asosiy to'siq bo'lib qolmoqda. Hindiston butun sobiq knyazlik davlati Hindiston ittifoqining ajralmas qismi ekanligini ta'kidlaydi, Pokiston esa BMTning shtat/viloyat aholisining o'z taqdirini o'zi belgilashiga chaqiruvchi rezolyutsiyalari hisobga olinishi kerakligini ta'kidlaydi. Biroq u rezolyutsiyaning bosib olingan barcha hududlarni bo'shatishga chaqiruvchi oldingi qismiga rioya qilishdan bosh tortmoqda.

1997-yil sentabrida muzokaralar Kashmir, tinchlik va xavfsizlik masalalarini hal qilish bo'yicha tuzilma bo'yicha buzildi.

Ikki davlat o'rtasidagi muloqotni qayta boshlashga urinishlar 1999-yil fevralida Lahorda bo'lib o'tgan ikki bosh vazirning uchrashuvi va ularning uchta kelishuvni imzolashi katta turtki bo'ldi.

O'sha yilning oktyabr oyida Pokistonda demokratik yo'l bilan saylangan Navoz Sharif hukumatini ag'dargan keyingi harbiy to'ntarish ham munosabatlarning tanazzulga yuz tutganini isbotladi.

2000-yillar

2001-yilda Agrada sammit o'tkazildi; Pokiston prezidenti Parvez Musharraf Hindiston bosh vaziri Atal Behari Vajpayee bilan uchrashdi. Muzokaralar yakuniga yetdi.

2004-yil 20-iyunda Hindistonda yangi hukumat paydo bo'lishi bilan har ikki davlat yadroviy sinovlarni taqiqlashni uzaytirishga va yadro urushiga olib kelishi mumkin bo'lgan tushunmovchiliklarning oldini olishga qaratilgan tashqi kotiblari o'rtasida ishonch telefonini tashkil etishga kelishib oldilar.

Baglihor to'g'oni masalasi Pokiston tomonidan 2005-yilda ko'tarilgan yangi masala edi.

Doktor Manmohan Singx 2004-yil may oyida Hindiston bosh vaziri bo'lganidan so'ng, Panjob viloyati hukumati uning tug'ilgan joyi Gahni uning sharafiga namunali qishloq sifatida rivojlantirish va maktabga uning nomini berishini e'lon qildi. Hindistonda Pokiston nomli qishloq ham bor, uning nomini o'zgartirish uchun yillar davomida vaqti-vaqti bilan bosim o'tkazilganiga qaramay, qishloq aholisi qarshilik ko'rsatmoqda.

Mintaqada zo'ravonlik harakatlari 2004-yilda kamaydi. Buning ikkita asosiy sababi bor: Nyu-Dehli va Islomobod o'rtasidagi munosabatlarning iliqlashishi, natijada 2003-yilda ikki davlat o'rtasida o't ochishni to'xtatish va Hindiston armiyasi tomonidan nazorat chizig'ini to'sish. Bundan tashqari, kuchli xalqaro bosim ostida qolgan Islomobod o'z hududidagi jangarilarning o'quv lagerlariga qarshi chora ko'rishga majbur bo'ldi. 2004-yilda ikki davlat mintaqadagi harbiylar sonini kamaytirishga ham kelishib olgan edi.

Bosim ostida Kashmirlik jangari tashkilotlar Nyu-Dehli bilan muzokaralar va muzokaralar o'tkazish taklifi bilan chiqdi, Hindiston buni mamnuniyat bilan qabul qildi.

Hindiston Chegara xavfsizligi kuchlari Pokiston harbiylarini terrorchilar Pokistondan Hindiston hududiga kirib kelganlarida ularni himoya qilishda aybladi. Pokiston, o'z navbatida, Hindistonni Pokistonda faoliyat yuritayotgan BLA kabi terrorchilik tashkilotlariga yordam berganlikda aybladi.

2005-yilda Pokiston axborot vaziri Shayx Rashid 1990-yilda Pokistonning shimoliy chegarasida terrorchilarni tayyorlash lagerini boshqargani aytilgan edi. Pokiston hukumati o'z vaziriga qo'yilgan ayblovlarni ikki qo'shni davlat o'rtasida davom etayotgan tinchlik jarayoniga to'sqinlik qilishga urinish sifatida rad etdi.

Hindiston va Pokiston ikkalasi o'rtasidagi keskinlikni yumshatish uchun bir qator o'zaro ishonchni mustahkamlash choralarini boshladilar. Srinagar va Muzaffarobod o'rtasidagi yangi avtobus qatnovi ham ikki tomonni

yaqinlashtirishga yordam berdi. Pokiston va Hindiston ham iqtisodiy jabhada hamkorlik qilishga qaror qildi.

Hindiston-Pokiston chegarasi yaqinida bir qator transport tarmoqlarining qayta ochilishi munosabati bilan munosabatlardagi ba'zi yaxshil o'zgarishlar kuzatilmoqda, eng muhimi avtobus yo'nalishlari va temir yo'l liniyalari qatnovi yo'lga qo'yilgan.

Hindiston xavfsizlik kuchlari va jangarilar o'rtasida yirik to'qnashuv 2005-yil iyul oyida bir guruh isyonchilar Pokistondan Kashmirda kirib borishga uringanida yuz berdi. Xuddi shu oyda Kashmirlik jangarilar Ayodhya va Srinagarga hujum qildi.

1975-yildan beri Pokiston qamoqxonalari josuslikda ayblanayotgan hindistonlik erkak 2008-yil 3-martda chegarani kesib o'tib ozodlikka chiqdi.

2010-yillar

2010-yil dekabr oyida bir qancha Pokiston gazetalari Hindiston rahbariyati va Pokistondagi jangarilar bilan munosabatlari haqida xabarlar chop etdi.

2011-yil 10-fevralda Hindiston Pokiston bilan 26/11 Mumbay hujumlaridan keyin to'xtatilgan muzokaralarni qayta boshlashga rozi bo'ldi. Hindiston Pokiston Mumbaydagi teraktlarda ayblanuvchilarga qarshi harakat qilsagina davom etishini aytib, barcha diplomatik aloqalarni to'xtatib qo'ygan edi.

2012-yil 13-aprelda Hindiston mamlakatda MFN maqomiga ega bo'lgan munosabatlarning erishi ortidan Hindiston Pokistondan Hindistonga to'g'ridan - to'g'ri investitsiyalarga cheklovlar olib tashlanganligini e'lon qildi.

Pokiston tashqi ishlar vaziri 2012-yil 11-iyul kuni Pnompenda o'z mamlakati Sir Creek va Siachen kabi ba'zi nizolarni o'tmishda erishilgan kelishuvlar asosida hal qilishga tayyorligini bildirdi.

2019-yil avgust oyida Hindiston parlamentida Jammu va Kashmirning maxsus maqomini bekor qiluvchi Jammu va Kashmirni qayta tashkil etish to'g'risidagi qonun loyihasi ma'qullanganidan so'ng, ikki davlat o'rtasida yanada keskinlik yuzaga keldi, Pokiston diplomatik aloqalarini uzdi, havo hududini yopish va Hindiston bilan ikki tomonlama savdoni to'xtatish kabi iqtisodiy jtimoiy aloqlarni to'xtatdi.

2020-yillar

2021-yil 25-fevralda Hindiston va Pokiston qo'shma bayonot berib, ikkala tomon ham Kashmirdagi bahsli nazorat chizig'ida bir-birlariga qarata o'q uzishni to'xtatishga kelishib oldilar.

Mavzuga oid savollar:

12-MAVZU: IROQ VA ERON MOJAROSINING MUSULMON DUNYOSIGA TA’SIRI

Reja:

1. Eron-Iroq munosabatlari
2. Urushgacha bo'lgan chegara mojarolari
3. Eron Iroqqa bostirib kirishi va javoban Iroq taktikasi
4. Urush oqibatlari

Tayanch soʻzlar va iboralar: Eron-Iroq urushi, Iroq kurdleri, "Arvand" operatsiyasi, Erondagi islom inqilobi, Shatt al-Arab suv yoʻli, Inqilobiy Gvardiya Korpusi, "Mujohidin-e-Xalq",

Eron-Iroq urushi Eron va Iroq oʻrtasidagi 1980-yil sentabridan 1988-yil avgustigacha davom etgan qurolli toʻqnashuvdir. U Iroqning Eronga bostirib kirishi bilan boshlangan va Birlashgan Millatlar Tashkiloti Xavfsizlik Kengashining 598-rezolyutsiyasi har ikki tomon tomonidan qabul qilinmaguncha deyarli sakkiz yil davom etgan.. Iroqning Eronga qarshi hujumining asosiy mantiqiy sababi 1979-yilda Eron Islom inqilobiga boshchilik qilgan Ruhulloh Xomayniyning yangi Eron mafkurasini Iroqqa eksport qilishiga yoʻl qoʻymaslik zarurligi ; Saddam Husaynning Iroq rahbariyati orasida ham Eron, asosan, shia musulmonlaridan tashkil topgan teokratik davlat, degan xavotir bor edi., Iroqdagi koʻpchilik shialarni rasman dunyoviy boʻlgan va sunniy musulmonlar hukmronlik qiladigan Baas hukumatiga qarshi toʻplash orqali Iroqdagi mazhablararo ziddiyatlardan foydalanadi. Iroq ham Eronni Fors koʻrfazidagi kuchli oʻyinchi sifatida almashtirishni xohladi, bu islom inqilobidan oldin erishib boʻlmaydigan maqsad sifatida koʻrilmagan, chunki pahlaviy Eron ulkan iqtisodiy va harbiy qudrat bilan maqtangan, shuningdek, yaqin. AQSh va Isroil bilan munosabatlar.

Eron-Iroq urushi ikki davlat oʻrtasidagi uzoq davom etgan hududiy chegara bahslari tarixidan keyin sodir boʻldi, natijada Iroq 1975 yil Jazoir kelishuvida Eronga bergan Shatt al-Arabning sharqiy qirgʻogʻini qaytarib olishni rejalashtirdi. Harbiy harakatlar boshlanganidan keyin Erondagi arab separatistlarini Iroq qoʻllab-quvvatlashi kuchaydi; daʼvolar Iroq Eronning Xuziston viloyatini anneksiya qilishga intilayotganidan shubhalanayotgan paytda Saddam Husayn 1980 yil noyabr oyida Iroq Eronning biron bir hududini anneksiya qilmoqchi emasligini ochiqchasiga aytdi. Iroq Xuziston ustidan suzerenitet oʻrnatishga harakat qilgan deb ishoniladi. Iroq rahbariyati Eronning inqilobdan keyingi betartibliigidan foydalanishga umid qilgan va jiddiy zaiflashgan Eron qarshisida hal qiluvchi gʻalabani kutgan boʻlsa-da, Iroq armiyasi bor-yoʻgʻi uch oy davomida

muvaffaqiyatga erishdi va 1980 yil dekabrda kelib Iroq bosqinchiligi to'xtab qoldi. Ikki tomon o'rtasida shiddatli janglar boshlanganida, Eron armiyasi iroqliklarga qarshi kuchayib, 1982 yil iyuniga kelib deyarli barcha yo'qotilgan hududlarni qaytarib oldi. Iroq kuchlarini urushdan oldingi chegara chizig'iga qaytargandan so'ng, Eron Birlashgan Millatlar Tashkiloti Xavfsizlik Kengashi rezolyutsiyasini rad etdi. 514 va Iroqqa bostirib kirishdi. Eronning Iroq hududidagi keyingi hujumi besh yil davom etdi. 1988 yil o'rtalarida Iroq tashabbusni qaytarib oldi va keyinchalik bir qator yirik qarshi hujumlarni boshladi, bu oxir-oqibat urushning boshi berk ko'chada tugashiga olib keldi.

Sakkiz yillik urushning charchoqlari, iqtisodiy vayronagarchiliklar, ruhiy holatning pasayishi, harbiy boshboshdoqlik, xalqaro hamjamiyatning Iroq kuchlari tomonidan Eron askarlari va tinch aholiga ommaviy qirg'in qurollarini qo'llashga nisbatan harakatsizligi, shuningdek, Eron -AQSh harbiy tarangligini oshirish. Eronning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Xavfsizlik Kengashi vositachiligida sulh bitimini qabul qilishi bilan yakunlandi. Umuman olganda, Eron-Iroq urushi paytida 500 000 ga yaqin odam halok bo'ldi (talafotlarning katta qismi Eronga to'g'ri keladi), Iroq kurdlarini nishonga olgan bir vaqtning o'zida Anfal kampaniyasida o'ldirilgan o'n minglab tinch aholi bundan mustasno. Mojaroning tugashi na kompensatsiya, na chegara o'zgarishiga olib keldi va ikkala jangchining umumiy moliyaviy yo'qotishlari 1 trillion AQSH dollaridan oshgan deb ishoniladi. Har ikki davlat uchun bir qancha proksi kuchlar faoliyat ko'rsatgan: Iroq va Erondagi Iroq tarafdori bo'lmish arab bo'lg'inchi jangarilari, ayniqsa, Eron Milliy Qarshilik Kengashi tomonidan qo'llab-quvvatlangan; Eron esa Kurdiston demokratik partiyasi va Kurdiston vatanparvarlik ittifoqi tomonidan qo'llab-quvvatlangan Iroq kurdleri bilan ittifoqni tikladi. Mojaro paytida Iroq Iroqdan ko'plab moliyaviy, siyosiy va logistik yordam oldi. Qo'shma Shtatlar, Buyuk Britaniya, Sovet Ittifoqi, Frantsiya, Italiya, Yugoslaviya va arab davlatlarining mutlaq ko'pchiligi. Eron nisbatan katta darajada yakkalanib qolgan bo'lsa-da, Suriya, Liviya, Xitoy, Shimoliy Koreya, Isroil, Pokiston va Janubiy Yamandan katta miqdorda yordam oldi.

To'qnashuv ikkala tomon tomonidan qo'llanilgan taktikalar, jumladan mustahkamlangan mudofaa chizig'i bo'ylab cho'zilgan tikanli simlar bilan keng ko'lamli xandaq urushi, boshqariladigan pulemyot postlari, nayzali zarbalar, Eronning inson to'lqinlari hujumlari, Iroqning keng ko'lamli hujumlari nuqtai nazaridan Birinchi Jahon urushi bilan taqqoslangan. kimyoviy quroldan foydalanish va fuqarolik nishonlariga ataylab hujumlar. Urushning diqqatga sazovor xususiyati eronlik bolalar o'rtasida davlat tomonidan ruxsat etilgan shahidlikni ulug'lash edi; Eron shia islom kontekstida shakllantirilgan shahidlik

haqidagi nutqlar insoniy to'liqin hujumlarining keng qo'llanilishiga olib keldi va shu bilan mojaro dinamikasiga doimiy ta'sir ko'rsatdi.

Eron-Iroq munosabatlari

1969 yil aprel oyida Eron Shatt al-Arab bo'yicha 1937 yilgi shartnomani bekor qildi va Eron kemalari Shatt al-Arabdan foydalanganda Iroqqa boj to'lashni to'xtatdi. Shoh 1937 yilgi shartnoma Eronga nisbatan adolatsiz ekanligini ta'kidladi, chunki dunyodagi deyarli barcha daryo chegaralari talveg bo'ylab o'tgan va Shatt al-Arabdan foydalangan kemalarning aksariyati Eronniki bo'lgan. Iroq Eronning harakati tufayli urush bilan tahdid qildi, ammo 1969 yil 24 aprelda Eron harbiy kemalari hamrohligida Eron tankeri (Birgalikda "Arvand" operatsiyasi) Shatt al-Arabdan suzib ketdi va Iroq harbiy jihatdan zaifroq davlat bo'lgani uchun hech narsa qilmadi. Eronning 1937 yilgi shartnomani bekor qilishi 1975 yilgi Jazoir kelishuvigacha davom etadigan keskin Iroq-Eron keskinligi davrining boshlanishini ko'rsatdi.

Eron va Iroq hukumatlari o'rtasidagi munosabatlar 1978 yilda, Iroqdagi Eron agentlari Iroq hukumatiga qarshi sovetlarni qo'llab-quvvatlovchi davlat to'ntarishi rejalarini aniqlaganlarida qisqa vaqt ichida yaxshilandi. Bu fitna haqida xabardor bo'lgan Saddam o'z armiyasining o'nlab zobitlarini qatl etishni buyurdi va yarashuv belgisi sifatida Shohga qarshi ruhoniylar muxolifatining surgundagi rahbari Ruhulloh Xomayniyni Iroqdan chiqarib yubordi. Shunga qaramay, Saddam 1975 yilgi Jazoir kelishuvini aniq kelishuv emas, shunchaki sulh deb hisobladi va unga qarshi chiqish imkoniyatini kutdi.

Eron inqilobidan keyin

Iroq va Eron o'rtasidagi keskinlik Erondagi islom inqilobi va Iroqning arab millatchiligidan farqli o'laroq, uning panislomiy kuch bo'lib ko'rinishi bilan kuchaydi. Iroq Shatt al-Arabni qaytarib olish maqsadiga qaramay, Iroq hukumati dastlab umumiy dushman sifatida ko'rilgan Shoh Muhammad Rizo Pahlaviyni ag'dargan Eron inqilobini olqishlagandek tuyuldi. 1980-yil davomida Eron-Iroq chegarasida tez-tez to'qnashuvlar bo'lib turardi, Iroq kamida 544 voqeadan shikoyat qilgan va Eron o'z chegarasi va havo hududini kamida 797 marta buzganliklarini tilga olgan.

Oyatulloh Ruhulloh Humayniy iroqliklarni Baas hukumatini ag'darishga chaqirdi, bu esa Bag'dodda katta g'azab bilan kutib olindi. 1979-yil 17-iyulda, Humayniyning chaqirig'iga qaramay, Saddam Eron inqilobini olqishlab nutq so'zlagi va bir-birining ichki ishlariga aralashmaslik asosida Iroq-Eron do'stligiga chaqirdi. Xomeyni Iroqda islom inqilobiga chaqirib, Saddamning uverturasini rad etganida, Saddam xavotirga tushdi. Eronning yangi islom ma'muriyati Bag'dodda Baas hukumatiga mantiqsiz, ekzistensial tahdid sifatida qaraldi, ayniqsa Baas

partiyasi dunyoviy xususiyatga ega bo'lganligi sababli, Iroqdagi shia harakati, uning ruhoniylari Iroq ichidagi Eronning ittifoqchilari bo'lgan va Xomeyniy ularni mazlum deb bilgan.

Saddamning urushga bo'lgan asosiy qiziqishi, shuningdek, mintaqaviy qudratli davlat bo'lish istagiga erishish bilan bir qatorda, Jazoir kelishuvidagi taxmin qilingan "noto'g'ri" ni tuzatish istagidan kelib chiqqan bo'lishi mumkin. Saddamning maqsadi Misrni "arab dunyosi yetakchisi" sifatida siqib chiqarish va Fors ko'rfazi ustidan gegemonlikka erishish edi. U Eronning inqilob, sanksiyalar va xalqaro izolyatsiya tufayli kuchayib borayotgan kuchsizligini ko'rdi. Saddam 1975-yilda Eronga qarshi mag'lubiyatga uchraganidan so'ng Iroq armiyasiga katta sarmoya kiritib, Sovet Ittifoqi va Fransiyadan katta miqdorda qurol-yarog' sotib olgan. Faqat 1973-1980 yillarda Iroq taxminan 1 dona sotib oldi. BTRlar va Sovet Ittifoqida ishlab chiqarilgan 200 dan ortiq samolyotlar. 1980 yilga kelib Iroq 242 000 askarga (arab dunyosida Misrdan keyin ikkinchi o'rinda), 2350 ta tankga va 340 ta jangovar samolyotga ega edi. 1974–1975 yillarda uni xafa qilgan qudratli Eron armiyasining parchalanishini kuzatar ekan, u Islom inqilobi tahdidini bahona qilib, hujum qilish imkoniyatini ko'rdi. Iroq harbiy razvedkasi 1980 yil iyul oyida Eronning jangovar ritorikasiga qaramay, "hozirda Eron Iroqqa qarshi keng miqyosli hujum operatsiyalarini boshlash yoki keng miqyosda mudofaa qilish uchun kuchga ega emasligi aniq." Iroq bosqinidan bir necha kun oldin va shiddat bilan kuchayib borayotgan transchegaraviy to'qnashuvlar o'rtasida Iroq harbiy razvedkasi 14 sentyabr kuni yana "dushmanni joylashtirish tashkiloti dushmanlik niyatlarini bildirmaydi va ko'proq mudofaa rejimiga o'tayotganga o'xshaydi" deb yana bir bor ta'kidladi.

Ilgari maxfiy Iroq arxivlari ochilishidan oldin yozgan ayrim olimlar, masalan, Alistair Finlan, Saddam chegaradagi to'qnashuvlar va Eronning Iroqning ichki ishlariga aralashuvi tufayli Eron bilan ziddiyatga tushib qolganini ta'kidladilar. Finlan 2003 yilda Iroqning bosqinchiligi eronliklarga Iroqning ichki ishlariga aralashmaslik uchun siyosiy xabar yuborish maqsadida cheklangan operatsiya bo'lishini ta'kidlagan bo'lsa, Kevin M. Vuds va Uilyamson Myurrey 2014 yilda ta'kidlaganidek, muvozanat Dalillar shuni ko'rsatadiki, Saddam 1980 yilda "urush uchun qulay bahona" qidirgan.

1980 yil 8 martda Eron o'z elchisini Iroqdan olib chiqib ketayotganini e'lon qildi, diplomatik aloqalarini muvaqqat ishlar vakili darajasiga tushirdi va Iroqdan ham shunday qilishni talab qildi. Ertasi kuni Iroq Eron elchisini persona non-grata deb e'lon qildi va 15 martgacha Iroqdan chiqib ketishini talab qildi.

Urushgacha bo'lgan chegara mojarolari

Eng muhim bahs Shatt al-Arab suv yo'li bo'yicha edi. Eron 1913 yil noyabrda Angliya-USmonli Konstantinopol konventsiyasida belgilangan demarkatsiya chizig'ini rad etdi. Eron chegaradan kema qatnovi kanalining eng chuqur nuqtasi bo'lgan talveg bo'ylab o'tishni so'radi. Britaniya tomonidan rag'batlantirilgan Iroq Eronni Millatlar Ligasiga olib chiqdi 1934 yilda, lekin ularning kelishmovchiligi hal etilmadi. Nihoyat, 1937 yilda Eron va Iroq o'zlarining birinchi chegara shartnomasini imzoladilar. Shartnoma daryoning sharqiy qirg'og'ida suv yo'li chegarasini o'rnatdi, bundan mustasno, Eronga ajratilgan va chegara talveg bo'ylab o'tgan Abadan yaqinidagi 6 kilometr (4 mil) ankraj zonasi bundan mustasno. Eron 1969 yildagi Baas to'ntarishidan ko'p o'tmay Iroqqa delegatsiya yubordi va Iroq yangi shartnoma bo'yicha muzokaralarni davom ettirishdan bosh tortgach, 1937 yilgi shartnoma Eron tomonidan bekor qilindi. 1937 yilgi shartnomaning Eron tomonidan bekor qilinishi 1975 yilgi Jazoir kelishuviga qadar davom etadigan Iroq-Eron o'tkir keskinlik davrining boshlanishini ko'rsatdi.

1974-75 yillardagi Shatt al-Arab to'qnashuvlari 1970-yillarning o'rtalarida Shatt al-Arab suv yo'li hududida Eron-Iroq o'rtasidagi oldingi qarama-qarshilik edi. To'qnashuvlarda 1000 ga yaqin odam halok bo'lgan. Bu Eron-Iroq urushigacha bo'lgan zamonaviy davrda Shatt al-Arab suv yo'li bo'yicha eng muhim bahs edi. [iqtibos kerak.

1980-yil 10-sentabrda Iroq Zayn al-Qavs va Saif Saaddagi hududlarni 1975-yildagi Jazoir kelishuvi shartlariga ko'ra va'da qilingan, ammo Eron hech qachon bermagani uchun kuch bilan qaytarib oldi, buning natijasida Eron ham, Iroq ham shartnomani haqiqiy emas deb e'lon qildi., mos ravishda 14 va 17 sentyabr kunlari. Natijada, 22-sentabrda Iroqning bosib olinishi paytida Eron va Iroq o'rtasidagi yagona chegara nizosi Eron kemalari Iroq bayroqlarini ko'taradimi va Shatt al-Arab daryosi bo'ylab Iroqqa navigatsiya to'lovlarini to'laydimi degan savol edi. bir necha kilometr.

Eron Iroqqa bostirib kirdi va javoban Iroq taktikasi

Ko'pgina hollarda, Iroq keyingi besh yil davomida mudofaa holatida qoldi, hech qanday yirik hujumlarni amalga oshirishga qodir emas va xohlamagan, Eron esa 70 dan ortiq hujumni boshlagan. Iroqning strategiyasi Eronda hududni ushlab turishdan Eronning Iroqdagi katta yutuqlarini inkor etishga (shuningdek, chegara bo'ylab bahsli hududlarni ushlab turishga) o'zgardi. Saddam o'z mamlakatining ko'p qismini Eronga qarshi mudofaa qilishga qaratilgan to'liq urush siyosatini boshladi. 1988 yilga kelib Iroq yalpi ichki mahsulotining 40-75 foizini harbiy texnikaga sarflagan. Saddam shuningdek, Iroq armiyasi sonini 200 000 askardan (12 diviziya va uchta mustaqil brigada) 500 000 (23 diviziya va to'qqiz brigada)

dan ikki baravarga oshirdi. Iroq ham Eron bilan chegaradosh shaharlarga havo hujumlarini boshladi va 1984 yilga kelib amaliyotni sezilarli darajada oshirdi. 1982 yil oxiriga kelib Iroq yangi Sovet va Xitoy materiallari bilan ta'minlandi va quruqlikdagi urush yangi bosqichga kirdi. Iroq Sovet tipidagi uch qatorli mudofaani tayyorlash uchun yangi sotib olingan T-55, T-62 va T-72 tanklaridan (shuningdek, Xitoy nusxalari), BM-21 yuk mashinasiga o'rnatilgan raketa otish moslamalaridan va Mi-24 vertolyotlaridan foydalangan. tikanli simlar, minalar maydonlari, mustahkamlangan pozitsiyalar va bunkerlar kabi to'siqlar bilan to'la. Jangovar injenerlar korpusi suv to'siqlari orqali ko'priklar qurdi, minalar maydonlarini yotqizdi, sopol qoplamalar qurdi, xandaqlar qazdi, pulemyot uylarini qurdi, yangi mudofaa chiziqlari va istehkomlarni tayyorladi.

Iroq eronliklarni mag'lub etish uchun mudofaadan chuqur foydalanishga e'tibor qarata boshladi. Iroq eronliklarning kattaligidan qon ketishi uchun bir nechta statik mudofaa chiziqlarini yaratdi. Eronning yirik hujumiga duch kelganda, inson to'liqlari Iroqning oldinga mustahkamlangan piyoda qo'shinlari mudofaasini bosib olgach, iroqliklar tez-tez chekinib ketishardi, lekin ularning statik mudofaasi eronliklarni qonga to'kib, ularni ma'lum yo'nalishlarga yo'naltirib, ularni tuzoqqa yoki cho'ntagiga tortardi. Keyin Iroq havo va artilleriya hujumlari eronliklarni tormozlaydi, tanklar va piyodalarning mexaniklashtirilgan hujumlari esa ularni orqaga suradi. Ba'zan iroqliklar Eron chizig'iga hujumlarni tezroq boshlashga undash uchun "tekshirish hujumlarini" boshlashadi. Eronning insoniy to'liqin hujumlari Xuzistondagi Iroq qo'shinlariga qarshi muvaffaqiyatli bo'lgan bo'lsa-da, ular Iroqning mudofaasini chuqur chiziqda yorib o'tishda qiyinchiliklarga duch kelishdi. Iroq o'z mudofaasida logistik ustunlikka ega edi: front Iroqning asosiy bazalari va qurol-yarog' omborlari yaqinida joylashgan bo'lib, ularning armiyasini samarali ta'minlash imkonini berdi. Bundan farqli o'laroq, Erondagi front Eronning asosiy bazalari va qurol-yarog' omborlaridan ancha uzoqda joylashgan edi va shu sababli Eron qo'shinlari va ta'minotlari frontga yetib kelishdan oldin tog' tizmalaridan o'tishlari kerak edi.

Bundan tashqari, Eronning harbiy qudrati 1982 yilda yana bir go'yoki davlat to'ntarishiga urinish natijasida katta tozalashlar natijasida yana zaiflashdi.

Oqibat

Eron-Iroq urushi rivojlanayotgan mamlakatlarning muntazam armiyalari o'rtasida olib borilgan eng halokatli oddiy urush edi. Encyclopædia Britannica shunday deydi: "Jami qurbonlar soni 1 000 000 dan ikki baravargacha. Har ikki tomondan halok bo'lganlar soni 500 000 kishi bo'lgan, Eron esa eng katta yo'qotishlarga duchor bo'lgan". Iroq qurbonlari 105,000–200,000 kishini

o'ldirgan, taxminan 400 000 kishi yaralangan va 70 000 ga yaqin kishi asirga olingan. Har ikki tomondan minglab tinch aholi havo hujumlari va ballistik raketa hujumlarida halok bo'ldi. Ikkala davlat tomonidan olingan mahbuslar 1990-yilda ozod etila boshlandi, garchi ularning ba'zilari mojaro tugaganidan keyin 10 yildan ko'proq vaqt o'tgach ozod qilingan. Ikkala tomondagi shaharlar ham jiddiy zarar ko'rgan edi. Inqilobiy Eron qonga to'lgan bo'lsa-da, Iroq katta armiyaga ega edi va og'ir qarz, moliyaviy muammolar va ishchi kuchi tanqisligiga qaramay mintaqaviy kuch edi.

Eron hukumati manbalariga ko'ra, urush Eronga taxminan 200 000–220 000, yoki konservativ G'arb hisob-kitoblariga ko'ra 262 000 kishi halok bo'lgan. Bunga 123 220 jangchi, 60 711 IIV va 11 000–16 000 tinch aholi kiradi. Jangchilar orasida Inqilobiy Gvardiya Korpusining 79 664 a'zosi va oddiy harbiylardan qo'shimcha 35 170 askar bor. Bundan tashqari, harbiy asirlar urush tugaganidan keyin 2,5 yildan 15 yildan ko'proq vaqt davomida asirga olingan va Iroq hibsonalarida saqlanayotgan 42 875 eronlik halok bo'lgan. Janbazan Ishlar Tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, 398 587 nafar eronlik birlamchi davolanishdan so'ng uzoq muddatli tibbiy va sog'liqni saqlashni talab qiladigan jarohatlar oldi, shu jumladan 52 195 (13%) kimyoviy urush agentlari ta'siridan yaralangan. 1980 yildan 2012 yilgacha 218 867 eronlik urush jarohatlari tufayli halok bo'ldi va jangchilarning o'rtacha yoshi 23 yosh edi. Bunga 33 430 nafar tinch aholi, asosan ayollar va bolalar kiradi. 144 000 dan ortiq eronlik bolalar bu o'limlar natijasida yetim qolgan. Boshqa ma'lumotlarga ko'ra, Eron qurbonlari soni 600 mingga etadi.

Iroq ham, Eron ham yo'qotish raqamlarini o'z maqsadlariga ko'ra manipulyatsiya qildi. Shu bilan birga, G'arb tahlilchilari mumkin bo'lmagan taxminlarni qabul qilishdi. 1988 yil apreliga kelib, bunday qurbonlar 150 000 dan 340 000 iroqlik o'lgan va 450 000 dan 730 000 eronlikgacha baholangan. Urush tugaganidan ko'p o'tmay, Eron hatto bir milliondan ortiq o'limga duchor bo'lgan deb hisoblangan. Yerdagi janglar uslubi va hech bir tomon bir-birining hududiga chuqur kirib bormaganligini hisobga olib, USMC tahlilchilari voqealar da'vo qilingan yuqori qurbonlarni tasdiqlamaydi, deb hisoblashadi. Iroq hukumati 800 000 eronlik janglarda halok bo'lganini da'vo qilgan, bu Eronning rasmiy ma'lumotlaridan to'rt baravar ko'p, Iroq razvedkasi esa 1986 yil avgustida bu raqamni 228 000–258 000 deb hisoblagan. Iroqdagi yo'qotishlar ham vaqt o'tishi bilan pastga qarab qayta ko'rib chiqilgan.

Tinchlik muzokaralari va urushdan keyingi vaziyat

O't ochishni to'xtatish va BMT tinchlikparvar kuchlari chegarani kuzatib borishi bilan Eron va Iroq o't ochishni to'xtatish shartlari bo'yicha tinchlik kelishuvi bo'yicha muzokaralar olib borish uchun Shveysariyaning Jeneva

shahriga o'z vakillarini yubordi. Biroq tinchlik muzokaralari to'xtab qoldi. Iroq, BMT sulhini buzgan holda, agar eronliklar Iroqning Shatt al-Arab suv yo'li ustidan to'liq suverenitetini qabul qilmasa, chegara hududidagi 7800 kvadrat kilometr (3000 kvadrat milya) bahsli hududdan o'z qo'shinlarini olib chiqishdan bosh tortdi. Xorijiy kuchlar jang maydonida erisha olmagan narsalarini muzokaralar stolida qo'lga kiritishni istagan Iroqni qo'llab-quvvatlashda davom etdi va Eron tinchlikni istamaydigan davlat sifatida ko'rsatildi. Eron bunga javoban 70 000 iroqlik harbiy asirni (Iroqda 40 000 eronlik harbiy asirga nisbatan) ozod etishdan bosh tortdi. Ular, shuningdek, Iroqning dengiz blokadasini amalga oshirishda davom etdilar, garchi uning ta'siri Iroqning do'st qo'shni arab mamlakatlaridagi portlardan foydalanishi tufayli yumshatilgan. Eron urush paytida unga qarshi bo'lgan ko'plab davlatlar bilan ham munosabatlarni yaxshilay boshladi. Eronning harakatlari tufayli 1990 yilga kelib Saddam yanada murosaga keldi va Eronning bo'lajak to'rtinchi prezidenti Rafsanjoniya yozgan maktubida u Shatt-al ustidan to'liq suverenitetni talab qilgan bo'lsa-da, tinchlik shartnomasi g'oyasiga ko'proq ochiq bo'ldi.

1990 yilga kelib Eron harbiy qayta qurollanish va qayta tashkil etishdan o'tdi va SSSR va Xitoydan 10 milliard dollarlik og'ir qurollar, jumladan, samolyotlar, tanklar va raketalar sotib oldi. Rafsanjoniya Eronning kimyoviy qurolga nisbatan o'zini o'zi qo'ygan taqiqini bekor qildi va ularni ishlab chiqarish va zaxiralashni buyurdi (Eron 1993 yilda Kimyoviy qurol bo'yicha konventsiyani ratifikatsiya qilgandan keyin ularni yo'q qilgan). G'arb kuchlari bilan urush avjiga chiqqach, Iroq Iroqqa hujum qilish uchun Eron g'arb bilan munosabatlarini tiklash imkoniyatidan xavotirga tushdi. Iroq G'arb tomonidan qo'llab-quvvatlanishini yo'qotdi va Erondagi mavqei tobora kuchayib boraverdi. Saddam agar Eron iroqliklarni chegara hududidagi bahsli hududlardan quvib chiqarishga urinsa, ular muvaffaqiyat qozonishlari mumkinligini tushundi. Quvaytga bostirib kirganidan ko'p o'tmay Saddam Rafsanjoniya maktub yo'llab, Iroq Shatt al-Arabning sharqiy yarmiga nisbatan Eron huquqlarini tan olgani, bundan o'n yil avval rad etgan status-kvo ante bellumga qaytishi, va Eron talablarini qabul qilishini va Iroq harbiylarini bahsli hududlardan olib chiqib ketishini aytdi. BMT rezolyutsiyasi shartlarini, diplomatik munosabatlarni yakunlovchi tinchlik shartnomasi imzolandi qayta tiklandi va 1990-yil oxiri – 1991-yil boshlarida Iroq harbiylari chiqib ketishdi. Tez orada BMT tinchlikparvar kuchlari chegaradan chiqib ketishdi. Harbiy asirlarning aksariyati 1990-yilda ozod etilgan, garchi ba'zilar 2003-yilgacha qolgan bo'lsa-da. Eron siyosatchilari buni “Eron Islom Respublikasi tarixidagi eng katta g'alaba” deb e'lon qilishgan.

Aksariyat tarixchilar va tahlilchilar urushni boshi berk ko'chaga olib kelgan, deb hisoblaydi. Ayrim tahlilchilarning fikricha, Iroq Eronning Iroqdagi asosiy hududiy ambitsiyalarini barbod qilgan va Eronni o't ochishni to'xtatishga ko'ndirgan 1988 yildagi hujumlari muvaffaqiyati asosida g'alaba qozondi. Eronlik tahlilchilarning fikricha, ular urushda g'alaba qozonishgan, chunki ular Iroq hukumatini ag'dara olmagan bo'lsalar ham, Iroqning Erondagi asosiy hududiy ambitsiyalarini barbod qilishgan va urush tugaganidan ikki yil o'tib, Iroq o'z da'vosidan butunlay voz kechgan. butun Shatt al-Arabga ham egalik qiladi.

Uning ta'kidlashicha, agar BMT bu haqiqatni avvalroq qabul qilganida, urush u qadar uzoq davom etmasligi aniq edi. Bu e'londan ruhlangan Eron Iroqdan tovon puli so'ragan, ammo hech qachon tovon olmagan.

1990-yillar va 2000-yillarning boshlarida Eron va Iroq munosabatlari sovuq urush va sovuq tinchlik o'rtasida muvozanatli bo'lib qoldi. Munosabatlar yangilangan va bir oz erigan bo'lsa-da, ikkala tomon ham past darajadagi mojarolarni davom ettirdi. Iroq 2003-yilda Iroqqa bostirib kiringunga qadar (jumladan, 1998-yilda Eron generali Ali Sayyod Sheroziyning o'ldirilishi, chegaradan o'tgan reydlar va minomyot hujumlari) Eron bo'ylab ko'plab hujumlarni amalga oshirgan "Mujohidin-e-Xalq"ni qabul qilish va qo'llab-quvvatlashda davom etdi. Eron Iroq ichidagi mujohidlar nishonlariga bir necha bor havo hujumlari va raketa hujumlarini amalga oshirdi (eng kattasi 2001 yilda, Eron mujohidlar nishonlariga 56 ta Skad raketalarini otganida). Bundan tashqari, general Hamdoniyning so'zlariga ko'ra, Eron qo'zg'olon ko'tarish uchun Eron qo'shinlaridan emas, iroqlik dissidentlar va hukumatga qarshi faollardan foydalangan holda Iroq hududiga past darajadagi infiltratsiyalarni amalga oshirishda davom etgan. 2003-yilda Saddam hokimiyatdan ag'darilganidan so'ng, Hamdoniy Eron agentlari Iroqqa kirib, ko'plab jangarilar tuzib, mamlakat ichida faoliyat yurituvchi razvedka tizimini qurganini da'vo qildi.

2005 yilda Iroqning yangi hukumati urush boshlagani uchun Erondan kechirim so'radi. Iroq hukumati urushni turli yodgorliklar, jumladan, Bag'doddagi G'alaba qo'llari va al-Shahid yodgorligi bilan ham yodga oldi. Urush, shuningdek, Fors ko'rfazidagi arab davlatlari Iroqqa Eronga qarshi kurashda yordam berish uchun Fors ko'rfazi hamkorlik kengashini tuzish uchun urush boshida birlashganda, Fors ko'rfazi urushi koalitsiyasining asoschisini yaratishga yordam berdi.

Iqtisodiy vaziyat

O'sha paytdagi iqtisodiy yo'qotish har bir mamlakat uchun 500 milliard dollardan oshadi (jami 1,2 trillion dollar). Bundan tashqari, iqtisodiy rivojlanish to'xtab qoldi va neft eksporti to'xtab qoldi. Iroqda foizlarni hisobga olmaganda

130 milliard dollardan ortiq xalqaro qarz to'plangan va yalpi ichki mahsulotning o'sishi sekinlashgan. Iroqning Parij klubi oldidagi qarzi 21 milliard dollarni tashkil etdi, uning 85 foizi Yaponiya, SSSR, Fransiya, Germaniya, AQSh, Italiya va Buyuk Britaniyaning umumiy mablag'lari hisobidan yuzaga kelgan. Iroq qarzining eng katta qismi, ya'ni 130 milliard dollar, uning sobiq arab qo'llab-quvvatlovchilariga tegishli bo'lib, 67 milliard dollar Quvayt, Saudiya Arabistoni, Qatar, BAA va Iordaniya tomonidan qarzga olingan. Urushdan keyin Iroq Quvaytni neft qazib olish va o'g'irlashda ayblab, Quvaytga bostirib kirishga undadi, bu esa Iroqning moliyaviy ahvolini yomonlashtirdi: Birlashgan Millatlar Tashkilotining Kompensatsiya komissiyasi Iroqqa bosqin qurbonlariga, shu jumladan, 200 milliard dollardan ortiq tovon to'lash majburiyatini yukladi. Quvayt va AQSh. To'lovni amalga oshirish uchun Iroq keng qamrovli xalqaro embargoga qo'yildi, bu esa Iroq iqtisodiyotini yanada og'irlashtirdi va Saddam hukmronligining oxiriga kelib xususiy va davlat sektorlari oldidagi tashqi qarzini 500 milliard dollardan oshib ketdi. Uzoq davom etgan xalqaro sanksiyalardan keyin Iroqning salbiy iqtisodiy o'sishi bilan birgalikda bu qarzning YaIMga nisbatini keltirib chiqardi. 1000% dan ortiq, bu Iroqni dunyodagi eng qarzдор rivojlanayotgan davlatga aylantiradi. Barqaror iqtisodiy vaziyat Iroqning yangi hukumatini Eron-Iroq urushi paytida yuzaga kelgan qarzlarning katta qismini hisobdan chiqarishni so'rashga majbur qildi. Har ikki mamlakat neft sanoatining katta qismi havo hujumlarida zarar ko'rdi

13-MAVZU: MUSULMON DUNYOSI MAMLAKATLARI O'RTASIDAGI MUNOSABATLARDA XALQARO TASHKILOTLAR VA BLOKLARNING XAVFSIZLIK MASALALARIGA TA'SIRI

Reja:

1. Jahondagi xalqaro diniy tashkilotlarning umumiy tavsifi.
2. Xalqaro islomiy tashkilotlar.
3. Islom konferensiyasi tashkilotining faoliyati va xalqaro munosabatlarga ta'siri.
4. Islom olami ligasi tashkiloti

Tayanch so'zlar va iboralar: Davlat, din, tashkilot, xalqaro tashkilot, Pakt, huquq, diniy jamoa, diniy tashkilot, O'zbekiston, hamkorlik, munosabat, mintaqa, siyosat, diniy jarayon.

Jahondagi xalqaro diniy tashkilotlarning umumiy tavsifi.

Xalqaro tashkilotlar – davlatlarning yoki hukumat qaramog'ida bo'lmagan milliy jamiyat (assotsiatsiyalar)ning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, fan-texnika, madaniyat va sh.k. sohalarida umumiy maqsadlarga erishish uchun tuzilgan

uyushmasi; davlatlar o'rtasidagi ko'p tomonlama hamkorlikning eng muhim shakllaridan biri. Xalqaro tashkilot 19 asrda vujudga keldi va 2–jahon urushidan keyin ko'plab tuzila boshladi. Hozirgi kunda xalqaro tashkilotlarning soni 4 mingdan ortiq bo'lib, 300 tasi hukumatlararo tashkilotlardir. Xalqaro tashkilot o'ziga xos bir qancha xususiyatlari bilan ajralib turadi. Jumladan, xalqaro tashkilotning tuzilmasi, asosiy maqsad va tashkilot faoliyatining yo'nalishlarini belgilab beruvchi ta'sis hujjati (ustavi) bo'ladi; bunday tashkilotlar doimiy yoki vaqt–vaqti bilan faoliyat yuritadi; ko'p tomonlama muzokaralar va muammolarni muhokama qilish ular faoliyatining asosiy usuli hisoblanadi; qarorlar ovoz berish yoki konsensus yo'li bilan qabul qilinadi; qarorlar odatda, tavsiyaviy kuchga ega bo'ladi. Hukumatlararo xalqaro tashkilot va nohukumat xalqaro tashkilot, shuningdek, umumjahon va mintaqaviy tashkilotlar farqlanadi. Xalqaro tashkilot, tashkilot, ittifoq, jamg'arma, bank agentlik, markaz va sh.k. bilan nomlanadi. O'zbekiston 50 dan ortiq xalqaro tashkilotlarga a'zo.

Xalqaro tashkilotlar faoliyatida din omili. Hozirgi zamon xalqaro aloqalarida xalqaro tashkilotlar davlatlar hamkorligining shakllaridan biri sifatida muhim rol o'ynaydi. Xalqaro tashkilotlar tizimining murakkablashib borishi va vakolatlarining kengaytirilishi tabiiy tus olmoqda. XXI asrda faoliyat ko'rsatayotgan xalqaro tashkilotlar soni 4 mingdan ortiq bo'lib, 300 tasi hukumatlararo tashkilotlardir. Ular o'rtasidagi aloqalar va olib borilayotgan hamkorlik ko'lamini xalqaro tashkilotlar tizimi haqida gapirishga imkon beradi. “Xalqaro tashkilotlar” atamasi odatda davlatlararo (hukumatlararo) va nohukumat tashkilotlarga nisbatan qo'llaniladi.

Xalqaro tashkilot o'z ahamiyati jihatidan xalqaro huquqning ikkinchi subyekti hisoblanadi. Xalqaro tashkilotlar son jihatidan davlatlarga qaraganda anchagina ko'p bo'lsada, lekin huquqiy layoqati bo'yicha ularga nisbatan orqada turadi. Xalqaro tashkilot davlatlar ustidan turuvchi hokimiyat emas, balki davlatlarning hamkorlik organidir. Shuni ham alohida qayd qilish kerakki, xalqaro tashkilotlar orasida xalqaro diniy tashkilotlarning ham o'rnini tobora mustahkamlanib bormoqda. Zero, zamonaviy xalqaro huquqda diniy asosdagi xalqaro diniy tashkilot tuzishni man etuvchi meyorlar mavjud emas. Shunga ko'ra hozirda xalqaro maydonda 600 dan ortiq diniy asosda qurilgan tashkilotlar faoliyat yuritmoqda. Xalqaro diniy tashkilot – bu diniy belgiga asosan a'zolari belgilanadigan, diniy tamoyillarga tayanib va diniy maqsadlarni ko'zlab faoliyat yuritadigan, uch yoki undan ortiq a'zolarga ega, o'z ta'sis hujjatlari va diniy manbalar asosida ish yurituvchi xalqaro davlatlararo yoki nodavlat tashkilotdir.

XIX asrning oxirida taniqli rus diplomati, xalqaro munosabatlar buyicha mutaxassis F.F. Martens «Dinning xalqaro xarakteri tartib-qoida va huquqqa

asoslangan holda xalqlarni birlashtirish maqsadida muloqot qilish vositasiga aylanmoqda», – deb ta’kidlagan edi. Mazkur fikr hozirda ham o‘ta dolzarb bo‘lib qolmoqda. Albatta din xalqaro huquq paydo bo‘lishiga jiddiy ta’sir ko‘rsatgan. Ayniqsa, u nizolarni bartaraf etishda g‘oyat muhim ahamiyat kasb etgan.

Hozir ham zamonaviy xalqaro munosabatlarda din omili tobora muhimroq ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu omilga asosan, ko‘pgina diniy tashkilotlar va birlashmalar xalqaro siyosatda faol qatnashmoqdalar. Xalqaro munosabatlarning globallashuv ta’sirida uyg‘unlashuvi jarayonida din ayrim davlatlararo birlashmalar uchun o‘zini-o‘zi anglash vositasiga aylandi. Dinlar va diniy jamoalar hududiy chegaralarni tan olmasligi sababli, bir davlatda yashovchi biror-bir din vakillari boshqa davlatda yashovchi dindoshlari bilan muntazam ravishda aloqa qilib, xalqaro munosabatlarga sezilarli ta’sir ko‘rsatib keladilar.

Diniy-huquqiy nazariyalarning ta’siri xalqaro huquq va xalqaro munosabatlarga faqat davlatchilik nuqtai nazaridan yondashishning oldini olib, birinchi o‘ringa inson muammolari, uning huquq va erkinliklarini olib chiqmokda.

Jahon dinlarining diniy-huquqiy va manaviy-marifiy normalari, shuningdek, prinsiplari (insonlarning birligi, odamlarning etnik va tabaqaviy xususiyatlaridan qat’i nazar, xudo oldida tengligi, tinchlikparvarlik va zo‘rligni inkor etish, umumiy farog‘at konsepsiyasi) zamonaviy xalqaro huquqning universallashtirishiga ta’sir etib, uning tartibga soluvchi va muvofiqlashtirish funksiyalarini mustahkamlamoqda.

Davlatlar, dinlar va xalqaro huquq o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik butun tarixiy rivojlanish davrida mavjud bo‘lgan. Davlatlar hamda xalqaro huquqning vujudga kelishigacha din xalqaro munosabatlarda meyoriy omil vazifasini o‘tagan. Haqiqatdan ham xalqaro huquq o‘zining shakllanishi jarayonida dinga suyangan, uning prinsiplari va normalarini o‘zining normativ aktlarida aks ettirgan. Lekin din yakka o‘zi xalqaro munosabatlarni ta’minlab bera olmadi, natijada diniy urushlar kelib chiqdi. Afsuski, bugungi kunda xam dinlar o‘rtasida murosa bo‘lmayotani, umumiy tinchlikka rahna solmoqda. Ammo o‘zining 5 asosiy funksiyasi: ijodkorlik, intiltiruvchanlik, didaktik, tartibga solish va kelishtiruvchilik bilan din – o‘zi va xalqaro huquq o‘rtasidagi aloqalarning ijobiy jihatlarini aks ettirmoqda.

Darhaqiqat, hozirgi davrda diniy omilning faollashuvi natijasida diniy fundamentalizm, diniy ekspansiya (prozelitizm), boshqa din vakillarini chiqishtirmaslikdek noxush ko‘rinishlar vujudga kelmoqdaki, ular xalqaro barqarorlikka putur yetkazishi mumkin.

Jahondagi konfessial xilma-xillik xalqaro munosabatlardagi ziddiyatlarni oshirishi barobarida uni tushirishi ham mumkin. Madaniyatlar muloqoti, turli din

vakillari hamkorligi haqida soʻz borganda, diniy mansublik ajratuvchi omil ekanini nazardan qochirmaslik lozim.

Xalqaro hamjamiyat har qanday dinga eʼtiqod qilish huquqini taʼminlashda xalqaro universal va mintaqaviy hujjatlardan foydalanadi. Ular milliy qonunchilik talablarini, xususan, xalqlar urf-odatlarini, milliy qadriyatlarni inobatga olgan holda yaratiladi. Shuning uchun ham «zamonaviy xalqaro huquqda diniy huquq na erkinliklar tizimi diniy konfessiyalar xalqaro huquqi deb ataladi. U xalqaro huquqning mustaqil sohasi boʻlib, diniy tashkilotlarni xalqaro muloqotlarda bimalol qatnashishlarini taqozo etadi».

Xalqaro hamjamiyat har qanday dinga eʼtiqod qilish huquqini taʼminlashda xalqaro universal va mintaqaviy hujjatlardan foydalanadi. Ular milliy qonunchilik talablarini, xususan, xalqlar urf-odatlarini, milliy qadriyatlarni inobatga olgan holda yaratiladi. Inson huquqlari, xalqaro diniy huquq masalalari bilan BMTning barcha asosiy organlari – Bosh Assambleya, Iqtisodiy va ijtimoiy Kengash (EKOSOS), Inson huquqlari boʻyicha Kengash, Kengash tarkibidagi BMTning diniy kamsitish muammolari boʻyicha maxsus maʼruzachisi, Inson huquqlari boʻyicha qoʻmita shugʻullanadi. Shuningdek, BMT Nizomi va Inson huquqlari xalqaro Billga kiruvchi hujjatlarda, “Din va eʼtiqod asosida yuzaga kelgan diniy kamsitish va diskriminatsiyaning barcha shakllariga barham berish Deklaratsiyasi”da (25.11.1981) ham bu soha doimo eʼtibor markazida turadi.

Haqiqatan xam, xalqaro diniy huquq murakkab va koʻp qirralidir. Ushbu huquq sohasi xalqaro-huquqiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, huquqiy va boshqa jihatlarni ham hisobga oladi.

Xalqaro diniy tashkilotlarning huquqiy meyorlari. Xalqaro diniy huquqning poydevor tamoyili «vijdon va din erkinligi»dir. Ushbu tamoyil koʻpgina universal va mintaqaviy xalqaro hujjatlarda, xususan, Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasida hamda Fuqarolik va siyosiy huquqlar toʻgʻrisidagi xalqaro Paktda ham ifodasini topgan. Mazkur Paktning 18-moddasi “fikr, vijdon va din erkinligi, eʼtiqod, urf-odat, xususiy yoki jamoaviy ibodat erki”ni taʼminlaydi. Xuddi shu paktning 22- moddasi esa uyushmalar tuzish erkinligini kafolatlaydi. Bu ikki norma birgalikda diniy uyushma tuzish va uni boshqarish huquqini beradi.

Xalqaro diniy huquqning universallik degan tamoyiliga asosan, diniy huquq va erkinliklar bilan bogʻliq meyorlar hamma davlatlar va aholining barcha qatlamlari uchun majburiydir.

Xalqaro diniy huquqning yana bir prinsipi davlatning din ishlariga aralashmasligidir. Ushbu prinsip davlatning diniy erkinlikka boʻlgan munosabatini belgilaydi. Shu bilan birga, davlat ayrim shaxslar va guruhlariga oʻz

diniy urf-odatlarini amalga oshirish uchun shaxsiy va guruhviy erkinliklarni ta'minlab berishi lozim, chunki bu talab diniy erkinlik huquqiga to'liq mos keladi. Zero, BMTning 1981 yil 25 noyabrda Bosh Assambleyaning 35/55 sonli rezolyutsiyasi bilan qabul qilingan "Din va aqidalar asosida toqatsizlik va kamsitishning har qanday shakliga barham berish" haqidagi deklaratsiyasi ham xalqaro diniy tashkilotlar tuzilishining huquqiy asosini tashkil etadi. Jumladan, mazkur deklaratsiyaning 6-moddasida diniy tashkilotlar tuzish va xalqaro miqyosda munosabatlarga kirishish huquqi belgilangan.

Xalqaro diniy huquqning norma va prinsiplari har bir shaxsning insoniylik mohiyatini darhol namoyon etadi. Mazkur qoida yer kurrasida yashovchi barcha odamlar uchun juda katta ahamiyatga egadir. Diniy tashkilotlarning xalqaro munosabatlarda ishtirok etish huquqini o'z ichiga olgan xalqaro huquqda joriy umume'tirof etilgan diniy huquq va erkinliklar standartlari tizimiga rioya qilinishi, zamonaviy xalqaro tartib va barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Biror bir dinning xalqaro huquqqa ta'siri tarixini yoritishda quyidagilarga rioya qilish kerak. Masalan, islom dinini oladigan bo'lsak, uning tashqi dunyo bilan muloqoti jarayonini tarixan bir-biriga muddat jihatidan nomutanosib uch davrga bo'lish mumkin: kengayish, hamkorlik va birgalikda hayot kechirish. Bu davrlarni o'rganayotganda tarixiy voqelik nuqtai nazaridan qaralmasa, yoki faqat biror muayyan davr tasviri bilan cheklangan qandaydir bir klassik asargagina tayaniladigan bo'lsa, u holda islom va xalqaro huquq munosabatlarining rivojlanish dinamikasi haqida yetarlicha to'g'ri xulosalarga kelinmaydi. Ammo shuni ham nazardan qochirmaslik kerakki, musulmon mamlakatlari, xususan, arab davlatlari tashqi siyosatida islom yoki arab birdamligi g'oyasi ustuvor o'rin tutadi.

Yevropa islom kengashi 1981 yil 19 sentabrda Parijda Umumjahon inson huquqlari islom deklaratsiyasini e'lon qildi. Bu deklaratsiya Londonda 1980 yil islom mavzusida o'tkazilgan xalqaro konferensiyada qabul qilingan edi. Ammo Islom kengashi davlatlararo tashkilot bo'lmagani uchun bu deklaratsiya ko'p ham tanilmadi. 1983 yil davlatlararo maqomga ega Islom konferensiyasi tashkilotining Dakkada chaqirilgan 16-sessiyasida Islomda inson huquqlari Dakka deklaratsiyasini qabul qildi. 1990 yil 5 avgust kuni Qohira shahrida Islom konferensiyasi tashkilotining 45 a'zosi Islomdagi inson huquqlari Qohira Deklaratsiyasini qabul qildi. 1997 yil esa bu deklaratsiya BMT Inson huquqlari Oliy komissari tomonidan xalqaro ahamiyatga ega universal hujjatlar safiga qo'shildi.

Hozirgi kunga kelib, xalqaro huquqning yangi sohasi bo'lgan xalqaro diniy huquqning asoslari shakllantirildi, deyish mumkin.

Xalqaro diniy huquqda davlat va din munosabatlari mavzusi muhim ahamiyat kasb etadi. Davlat va din munosabatlarining ildizlari juda qadim davrlarga borib taqaladi. Ayni paytda, ushbu munosabatlar turli tarixiy davrlarda turlicha mazmun kasb etgan. O'rta asrlardagi kabi din jamiyatning barcha sohalarida, shu jumladan, davlat hayoti, xalqaro munosabatlarda to'la hukmronlik qilgan davrlar ham bo'lgan. Muayyan davlatlarda din butunlay inkor etilib, dinsizlik ustunlik kasb etgan.

Ma'lumki, zamonaviy xalqaro huquqda diniy asosdagi xalqaro diniy tashkilot tuzishni ta'qiqlovchi normalar ko'zda tutilmagan. Hozirgi kunda jahondagi mavjud 20 mingga yaqin xalqaro davlatlararo va nodavlat tashkilotlarning 600 dan ortig'i diniy asosda qurilgan tashkilotlardir.

Xalqaro tajribalar ko'rsatishicha, din tobora musulmonlar hayot tarzini belgilab beruvchi omilga aylanib borayotgan bo'lsa, xristianlik va boshqa konfessiyalarda diniy renessans turli shakllarda namoyon bo'lmoqda. Shu bilan birga, xalqaro xristian xalqaro tashkilotlarning yordami bilan Afrika davlatlarida qashshoqlik va OITSga qarshi kurash olib borilmoqda. Xalqaro terrorizmga qarshi kurashda ham barcha jahon dinlari xalqaro diniy tashkilotlarining faol ishtiroki ma'naviy va moddiy qo'llab-quvvatlash ko'rinishlarida namoyon bo'lmoqda.

Xalqaro diniy tashkilotlar endigina o'z faoliyatlarini xalqaro maydonda muvofiqlashtirishga intilmoqdalar. Shu jihatdan e'tiqod bo'yicha begonasirashni chetga surish va barcha kuchlarni hamkorlikka safarbar etish muhim.

Xalqaro islomiy tashkilotlar.

1. Xalqaro islomiy tashkilotlarning soni 100 dan ziyod. Tarixda Arab davlatlarining ko'p qismi Yevropa davlatlarining mustamlakalari bo'lgan. Ular mustaqillikka erishganlaridan keyin birlashib, turli xil soha va yo'nalishlariga qarab Islomiy tashkilotlar tuzdilar. Usmoniy turklar imperiyasi tugashi bilan Arab tarixida ilk marotaba Islom olami kongressi paydo bo'lib, bu islomiy tashkilotlarning tuzilishiga ilk qadam bo'ldi. Ularning yo'nalishi, tuzilishi va faoliyati turlichadir. Ularni shartli ravishda quyidagi guruhlariga bo'lishimiz mumkin:

2. Umummusulmon siyosiy tashkilotlar.
3. Mintaqaviy siyosiy tashkilotlar.
4. Umummusulmon moliyaviy tashkilotlar.
5. Nohukumat ekstremistik tashkilotlar.

1. Umummusulmon siyosiy tashkilotlar. Ular universal tashkilotlar bo'lib, uning faoliyatida barcha musulmon davlatlari ishtirok etishlari mumkin. Bunga «Islom konferensiyasi», «Jahon islom uyushmasi» kabi tashkilotlar kiradi.

2. Mintaqaviy siyosiy tashkilotlar. Ma'lum mintaqada joylashgan davlatlarga a'zo bo'lishlari mumkin bo'lgan tashkilotlar. Bunga «Arab davlatlar ligasi», «Osiyo musulmonlar qo'mitasi», «Fors ko'rfazi Arab davlatlar xamdo'stlik kengashi» va boshqalar kiradi.

3. Umummusulmon moliyaviy tashkilotlar. Bunga «Islom taraqqiyot banki», «Arab valyuta jamg'armasi» kabi tashkilotlar kiradi.

4. Nohukumat ekstremistik tashkilotlar. Bunga «Hizbut-tahrir», «Nurchilik harakati», «Vahobbiylik», «HAMAS» («Islom qarshi turish harakati») va boshqa ekstremistik tashkilotlar kiradi.

Umummusulmon siyosiy tashkilotlar

Islom konferensiyasi tashkiloti

Islom konferensiyasi tashkiloti (IKT) 1969 yilning 25 sentabr kuni Marokash poytaxti Rabot shahrida musulmon mamlakatlarining oliy darajadagi majlisida tashkil topgan. Ushbu tashkilot alohida mavzu sifatida o'tiladi.

Islom olami uyushmasi

Islom olami uyushmasi (IOU) – dunyodagi turli mamlakatlarning yirik musulmon arboblari birlashtirgan xalqaro islom tashkilotidir. U 1962 yilda tashkil etilgan, qarorgohi Makkada bo'lib, ar Riyod, Jidda va Madina shaharlarida ham bo'limlari mavjud. IOUning Oliy organi - Ta'sis kengashi bo'lib, unga 60 nafar diniy arbob a'zo bo'ldi. Amalda rahbarlikni Saudiya Arabistoni ilohiyotchilari orasida saylanadigan Bosh kotib olib boradi. Tashkilotning maqsadi Islom ta'limotini butun dunyoga tarqatishdir. Arab tilida «Axbor al-alam al-islamiy» (Islom olami axboroti) haftalik gazetasini hamda arab va ingliz tillarida «Robita al-alam al-islamiy» jurnalini nashr etadi. Keng miqyosdagi xayriya, insonparvarlik faoliyatini olib boradi. Osiyo, Afrika va Amerika qit'alarining 10 dan ortiq mamlakatlarida filiallari mavjud. IOU hukumatga aloqador bo'lmagan barcha xalqaro islom tashkilotlarning rahbar markazi bo'lishiga da'vo qiladi. Uning tashabbusi bilan chaqirilgan jahon islom tashkilotlarining xalqaro konferensiyasi (Makka, 1974 yil) yer kurrasidagi islom tashkilotlari faoliyatini koordinatsiya qilish Oliy qo'mitasini ta'sis etdi. Islom ommaviy axborot vositalari Jahon konferensiyasi (Jakarta, 1980 yil) esa musulmon ommaviy axborot vositalari Oliy kengashini (qarorgohi Makkada) ta'sis etdi. BMT huzurida hukumatga aloqador bo'lmagan tashkilotlar maqomi huquqiga ega. IOU BMTning iqtisodiy-ijtimoiy kengashi huzuridagi va maorif, fan, madaniyat masalalari bilan shug'ullanuvchi tashkiloti YUNESKO huzurida maslahat berish huquqiga ega bo'lib, BMTning bolalar jamg'armasiga ham badal puli o'tkazadi.

«Ig‘osa» tashkiloti bilan bir qatorda IOU tarkibida Masjidlar oliy kengashi, Fiqh kengashi kabi kengash va tashkilotlar ham faoliyat ko‘rsatadi. IOU si tomonidan masjid imom-xatiblariga alohida e‘tibor beriladi va ular orqali keng ko‘lamda tashviqot ishlarini olib borish uchun har qanday yordamlar ko‘rsatadi. Shu maqsadda IOU ning yangi masjidlar qurish va eskilarini ta‘mirlash uchun butun musulmon davlatlarga katta mablag‘lar ajratadi. Bundan tashqari chet ellarda Islom olami ligasining 34 ta bo‘limi va 14 ta markazi Iordaniya, Indoneziya, Malayziya, Senegal, Gabon, Kongo, Fransiya, Shveytsariya, Daniya, AQSH va Trinidad kabi davlatlarning poytaxtlarida faoliyat ko‘rsatadi. 1992 yilda IOU da musulmonlar kamchilikni tashkil etuvchi davlatlar bilan ishlaydigan bo‘lim ham ochildi.

1983 yilda IOU tomonidan Makkada imom va da‘vatchilar oliygohi ta‘sis etildi. IOU da‘vatchilari soni ham muttasil oshib bormoqda.

Saudiya Arabiston hukumati IOU dan islom dinining muqaddasligi va sofligini dunyoga tanitish hamda obro‘ sini oshirishga chaqiradi va harakat qiladi.

1995 yilning 30 dekabrda 1996 yil 3 yanvarga qadar o‘tkazilgan IOU ta‘sis kengashining 34-sessiyasida qabul qilingan bayonotida IOU ning Markaziy Osiyodagi musulmon davlatlari bilan turli sohalarda aloqalarni rivojlantirish istagi ta‘kidlanadi.

Islom olami kongressi

Ko‘plab musulmon mamlakatlari arboblarni birlashtiruvchi xalqaro islom tashkiloti 1926 yilda Makkada tashkil etilgan. Qarorgohi Karachi shahri (Pokiston)da. Hozirgi vaqtda 36 ta davlat vakillarini birlashtirgan. Islom Olami Kongressi (IOK) Bosh kotibi Inomulloxon (pokistonlik) hisoblanadi. IOK faoliyatiga musulmonlarning har yilgi Makkaga ziyorati tugagan vaqtda to‘planadigan Oliy Kengash rahbarlik qiladi. IOK bir qator ilmiy tadqiqot markazlari orqali islom tarixi, aqida, falsafa sohalarda tadqiqotlarni amalga oshirishga rahbarlik qiladi, islomni «G‘arbga ham Sharqqa ham nisbatan raqobatdosh mustaqil siyosiy kuchga aylantirish» g‘oyalarini targ‘ib etadi, islom mavzuidagi nashrlar (xususan, «Musulmon olami» jurnali)ni chiqarib turadi, uning ixtiyorida «Islom ovozi» radiostansiyasi mavjud, jurnalda va radio eshittirishlarda har xil ruhdagi targ‘ibot olib boradi.

Xulosa qilinadigan bo‘lsak, Umummusulmon siyosiy tashkilotlar hozirgi davrda Jahon xamjamiyatida muhim strategik rol o‘ynab kelmoqda.

Mintaqaviy siyosiy tashkilotlar

Afrika-Osiyo islom tashkiloti

1964 yil Jakartada tuzilgan. 1970 yilda Bandungdagi (Indoneziya) konferensiyada Jahon islom tashkiloti deb qayta nomlangan. Bu tashkilot barcha

mavjud musulmon tashkilotlarini birlashtirishni o'zining asosiy vazifalaridan biri deb e'lon qiladi.

Arab davlatlari ligasi

1943-1944 yillari mobaynida Buyuk Britaniya ko'magi va Misr boshchiligida umumarab tashkilotlarini tuzish bo'yicha muzokaralar olib borilgan edi. Bu muzokaralarda Iroq, Transiordaniya, Saudiya Arabistoni, Suriya, Livan, Yaman va Falastin vakillari qatnashganlar. Misrning bu kabi muzokaralarni olib borilishidagi tashabbuskorligi Buyuk Britaniyaning Misrga xristian g'arbi bilan arab musulmon dunyosi orasidagi ko'priq vazifasini o'tovchi davlat sifatida qarashi bilan izohlanadi. Muzokaralar natijasida yuqorida nomlari qayd etilgan mamlakatlar Misrning Arab davlatlari ligasi (ADL)ni tashkil qilish to'g'risidagi taklifga rozi bo'ldilar. 1944 yil sentabr oyida ular bu tashkilot tuzilmasi to'g'risidagi kelishuvga erishilgan shahar Iskandariyada yig'ilganlar. Arab davlatlar ligasining asosiy vazifasi – arab davlatlari orasidagi hamkorlikni rivojlantirish, ularning mustaqilligi va suverenitetini himoya qilish va mustahkamlash masalalariga qaratilgan.

1945 yil 22 mart Qohira shahrida arab davlatlari vakillarining kengashi bo'lib o'tdi, unda ADLni tashkil qilinishi to'g'risidagi kelishuv bayonnomasi imzolandi. ADLning asoschilari Misr, Saudiya Arabistoni, Suriya, Iroq, Livan, Yaman va Transiordaniya davlatlari edi. Keyinchalik ligaga quyidagi davlatlar qabul qilindi:

Liviya (1953 y.), Sudan (1956 y.), Tunis va Marokash (1958 y.), Kuvayt (1961 y.), Jazoir (1962 y.), Janubiy Yaman (1967-1990 yillar ikki Yaman davlatlarining bir Yaman respublikasiga birlashishi bo'lib o'tdi), Somali (1974 y.), Falastin (1976 y.).

ADL bir qator mintaqaviy va xalqaro muammolarni yechilishida ijobiy rol o'ynadi. Shuningdek, u Falastin arab xalqining huquqlari qayta tiklanishi uchun kurashda muhim o'rin egallamoqda. ADL arablararo muammolarni yechishda o'z hissasini qo'shadi, biroq bu har doim ham muvaffaqiyatli bo'lavermaydi. Masalan, Iroqning Kuvaytga qarshi agressiyasi. Shunday bo'lsa ham u arablararo kelishuv va arab davlatlari bilan xorij orasidagi hamkorlikni tiklashga harakat qilmoqda. Ushbu maqsadlarga erishish uchun ADL butun qit'alardagi 20 dan ortiq mamlakatlarda o'z vakolatxonalarini ochdilar. ADL o'z faoliyatida qiyin va inqirozli vaziyatlarga ko'p uchragan. Shunday vaziyatlardan biri 70-yillarning oxirida liganing yirik vakili bo'lmish Misr davlati Isroil bilan tinchlik imzosini chekkanda paydo bo'lgan.

Kemp-Devid kelishuvidan so'ng boshqa arab davlatlari tomonidan ADL shtab-kvartirasini Qohiradan Tunisga ko'chirishga qaror qilgan. Misr Arab

Respublikasining yangi siyosiy rahbari Husni Muborak, shuningdek bir qator arab davlatlarining rahbarlari, xususan Iordaniya qiroli Husayn ibn Talal, Marokash qiroli Hasan II, Misrning ADLga qaytadan kirish va uning bosh qarorgohini Qohiraga qaytarishga harakat qildilar. Bu qiyin masala faqat 1990 yil butkul yechim topdi. ADLning obro‘-e‘tibori va birdamligining yo‘qolishiga yana bir sabab, Iroqning Kuvaytga qarshi harakati bo‘ldi. Afsuski, ADL Iroqning Kuvaytga nisbatan munosabatini o‘zgartira olmadi, chunki bu masalada ADLning o‘zida ham birdamlik va hamfikrlilik yo‘q edi. Lekin nima bo‘lgan taqdirda ham bugungi kunda ADL arablararo yirik va asosiy siyosiy-iqtisodiy va madaniy tashkilot bo‘lib qolmoqda.

Umummusulmon moliyaviy tashkilotlar.

Neft eksport qiluvchi arab davlatlari tashkiloti

Neft eksport qiluvchi arab davlatlari tashkiloti – Kuvayt, Liviya va Saudiya Arabistoni hukumatlari o‘rtasida 1968 yili imzolangan shartnoma asosida tashkil qilingan. Arbitraj sudini tuzish haqidagi protokol 1978 yili imzolanib, 1980 yil kuchga kirgan. Uning maqsadlari:

- Neft ishlab chiqarish bo‘yicha turli iqtisodiy faoliyatlarda hamkorlik qiladi;
- Ishlab chiqarishning bu sohasida, ham individual ham jamoa davlat-a‘zolarining huquqiy manfaatlarini himoya qilish yo‘llarini aniqlaydi;
- Neft yetkazib berishni teng huquqlilik va adolatli sharoitda ta‘minlashiga kuchlarni birlashtiradi;
- Mablag‘ qo‘yish uchun qulay imkoniyatlarni va davlat a‘zolarining neft ishlab chiqarish maqsadida texnik malakalarini oshirishni rivojlantiradi .

Neft eksport qiluvchi Arab davlatlari tashkilotiga 11ta davlat kiradi. Ular quyidagilardir: Jazoir, Bahrayn, Misr, Iroq, Qatar, Kuvayt, Liviya, Birlashgan Arab Amirli, Saudiya Arabistoni, Suriya, Tunis.

Har qaysi milliy daromadning asosi neft bo‘lgan arab davlati tashkilot a‘zosi bo‘lishi mumkin. OAPEK ta‘sischi a‘zolarining to‘rt dan uch qismi rozi bo‘lgandagina yangi davlat a‘zolikka mumkin. Neft eksport qiluvchi Arab davlatlari tashkiloti quyidagilarni homiylikka oladi:

Kuvaytda 1972 yil tuzilgan arab dengiz neft transporti kompaniyasi.

Bahraynda 1973 yilda tashkil qilingan kema qurish va sozlash kompaniyasi.

1974 yil Dammada tashkil qilingan arab neft ishlab chiqarish investitsiyalari bo‘yicha korporatsiya (Saudiya Arabistoni)

1977 yilda Bag‘dodda tashkil qilingan arab neftchi-mutaxassislarini tayyorlash instituti.

Kotibiyat kitoblar, davriy nashrlar, ish materiallari va yillik hisobotlar chop etadi. Arab davlatlarida va dunyoning boshqa mintaqalarida neft ishlab chiqarishning turli sohasidagi faoliyatlarni o'z ichiga qamrab oluvchi ma'lumotlar zaxirasi tashkil qilinmoqda. Kutubxona tadqiqotchilar uchun kitoblar va boshqa nashrlarni taklif qiladi.

Arab iqtisodiy taraqqiyotining Kuvayt jamg'armasi

Ushbu jamg'arma rivojlanayotgan davlatlarga moliyaviy va texnik yordam ko'rsatuvchi mustaqil yuridik tashkilot hisoblanadi. U 1961 yilda tasdiqlangan va faoliyatini boshlagan.

Uning maqsadi va vazifasi:

- Rivojlanayotgan mamlakatlarga yordam berish;
- Kuvayt bilan do'stona aloqalar rivojiga ta'sir o'tkazish;
- Qarzlar, kafolatlar berish va beg'araz yordamlar ko'rsatish;
- Texnik yordamlarni moliya bilan ta'minlashdan;
- Mintaqaviy va xalqaro tashkilotlarda Kuvayt vakili sifatida ishtirok etish.

Faoliyat sohasi. Rivojlanayotgan davlatlarga, hech qanday sektorial cheklovlarsiz, aniq rivojlantirish loyihalarining amalga oshishiga va institutsional bazalarni mustahkamlanishiga yordam beradi.

Tuzilishi. Bosh vazir o'rinbosari tayinlaydigan va moliya vaziri vakillik qiladigan raislar Kengashi Oliy boshqaruvchi organ hisoblanadi. U yilda 3 marta yig'iladi.

Raislar Kengashi tomonidan tayinlanadigan Bosh rais jamg'armaning muxtor vakili hisoblanadi va faoliyatning boshqarilishiga javob beradi. U jamg'armadagi departamentlar ish faoliyatini, huquq, tadqiqot, boshqaruv operatsiyalarini amalga oshiradi.

Jamg'arma faoliyatlari Osiyo, Afrika, Yevropa, Lotin Amerikasi va Karib havzasining rivojlanayotgan davlatlaridagi loyihalarini o'z ichiga qamrab oladi. Ushbu loyihalar davlatlarda iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotiga ko'mak beradi, hamda milliy rivojlanish dasturlarini amalga oshirishda muhim o'rin tutadi.

Texnik yordam sarmoya berishdan oldin tahlil o'tkazib, moliyaviy jihatdan qo'llab quvvatlash orqali amalga oshiriladi. Bu tahlil ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish imkonlarini aniqlash, shuningdek, iqtisodiy va texnik masalalar bo'yicha mutaxassislar bilan ta'minlash maqsadida amalga oshiriladi.

Yordam oluvchi taraf mahalliy hukumat organlari, davlat korxonalari rivojlantirish institutlari, moliyaviy rivojlantirish tashkilotlari, qo'shma korxonalar va xususiy korporatsiyalar bo'lishi mumkin. To'lov balansini tenglashtirish va budjet tanqisligini kamaytirish uchun jamg'arma yordam pulini ajratmaydi.

Jamg'armaning hisob birligi Kuvayt dinori hisoblanadi. Agarda a'zo-davlat o'z majburiyatlarini a'zoligi to'xtatilgan vaqtdan boshlab ikki yil davomida bajarmasa, boshqaruvchilar Kengashi qarori bilan jamg'arma a'zolari qatoridan chiqarib yuboriladi.

Kuvayt xalqaro xayriya jamg'armasi

1989 yil 30 yanvarida Kuvayt amiri Jobir al-Ahmad Jobir as-Saboh buyrug'iga asosan bir qancha boshqa davlatlar jamg'armalari bilan bir qatorda Kuvayt xalqaro xayriya jamg'armasi – «Osiyo musulmonlari» qo'mitasi assotsiatsiyasi Kuvayt davlatida tashkil topdi va uning faoliyatini belgilovchi nizom kuchga kirdi.

Jamg'armaning asosiy vazifasi Afrika, Osiyo va Yevropa qit'asida yetimlar, kam ta'minlangan oilalar, nogiron va yordamga muhtoj bo'lgan boshqa aholi qatlamlariga ijtimoiy yordam ko'rsatish va ularni qo'llab-quvvatlashdan iborat.

Kuvayt xalqaro xayriya jamg'armasi Kuvayt xududidan tashqarida bo'lgan bolalar o'quv muassasalari, yetimxonalar, shifoxonalar, qariyalar uylarini va shunga o'xshash boshqa muassasalarni qurish va moliyalashtirish faoliyatining sermahsulligi sababli BMT a'ziligiga qabul qilinish sharafiga muyassar bo'ldi.

Kuvaytning bu kabi xayriyaviy faolligini oshib ketishini quyidagi sabablar bilan tushuntirish mumkin:

a) turli mamlakatlardagi ehtiyojmandlarga davlat xayriyaviy faoliyatini har tomonlama rivojlantirish;

b) ularni qo'llab quvvatlash, hayriya-ehson qilish orqali Kuvaytning boshqa davlatlar bilan aloqalarini har tomonlama rivojlantirish.

Zo'r g'ayrat va shijoati tufayli Kuvayt xalqaro xayriya jamg'armasi davlat hukumatining unga bo'lgan ishonchini oqlashga va berilgan vazifalarni to'liq bajarishga erishdi. Uning vazifalari hamdo'st mamlakatlarga qiyin vaziyatlarda yordam berish, favqulodda vaziyatlarda ijtimoiy va amaliy yordamlar ko'rsatish kabilardan iboratdir.

Bu kabi davlatlar hozirgi kunda quyidagilardir: Indoneziya, Filippin, Tayland, Iordaniya, Qirg'iziston, Qozog'iston, Ozarbayjon, Rossiya Federatsiyasi, Albaniya, Bosniya va Gersegovina, Pokiston, Xitoy, Mongoliya va boshqa ko'plab davlatlardir.

Qo'mita butun Jahon islom xayriya jamoasi sifatida o'z hududiga kirgan Osiyo mintaqasiga asosiy e'tiborni qaratib, 1989 yil 11 fevraldan amaliy ishni boshlab yubordi.

Qo'mita o'z faoliyatida quyidagi maqsadlarga yetishish uchun intiladi va uning faoliyatiga quyidagilar ham kiradi:

- Osiyo mintaqasidagi musulmonlarga yordam berish uchun xayriehsonlarni jamlab, yetim-yesirlar, tabiiy ofatdan zarar topganlarga yordam ko‘rsatuvchi Osiyo mintaqasidagi xayriya tashkilotlariga yordam ko‘rsatish;
- ta’lim tarbiya ishlaridagi loyihalarni amalga oshiradi va amalga oshgan loyihalarni qo‘llash;
- Osiyo mintaqasidagi musulmon jamoalar, ularning muammo va yutuqlari bilan tanishib, islomning kelajagi, ravnaqi uchun xizmat qilish;
- islom e’tiqodidagi kishilarni boshqa dinlarga o‘tib ketishdan qaytarish;
- Osiyo musulmonlarining diniy, ijtimoiy, jug‘rofiy va madaniy holatlarini o‘rganish.

Qo‘mita o‘zi kabi faoliyat olib boruvchi tashkilot va jamoalar bilan hamkorlik aloqalarni kuchaytiradi. Davlatlar tomonidan taklif qilingan loyihalarni ko‘rib chiqib, ular maqsadga muvofiq bo‘lsa, ularning rivojlanishiga mablag‘ ajratadi. Mintaqalar ekologiyasini himoya qilish va aholini chuchuk suv bilan ta’minlanishida o‘z hissasini qo‘shadi. Bir necha yil avval Qirg‘izistonda bo‘lib o‘tgan zilzilada jarohatlanganlar va Tog‘li Qorabog‘ mojarosi qurbonlariga uyjoy, oziq-ovqat va xo‘jalik mahsulotlari bilan yordam ko‘rsatdi. Ba’zi mintaqaholisining tinch hayotiga xalaqit berayotgan vaziyatni hal qilishga qaratilgan xalqaro konferensiyalar uyushtirgan. Birlashgan Millatlar Tashkilotiga kiradigan, bir maqsadga yo‘naltirilgan jamg‘armalar va tashkilotlar bilan turli sohadagi mutaxassislarni o‘qitish muassasalarini tashkil qilish bo‘yicha hamkorlik olib bormoqda.

Arab valyuta jamg‘armasi

Arab valyuta jamg‘armasi (AVJ) 1976 yilda tashkil qilish to‘g‘risida imzolangan bitimga asosan 1977 yil ta’sis etilgan. Jamg‘armani ta’sis qilinishi Arab davlatlari ligasining tashabbusi natijasi bo‘ldi.

Maqsadlari:

- A’zo mamlakatlarning to‘lov balanslarini tenglashtirish;
- Valyuta kurslarini ma’lum meyorda ushlab turish va ularni arab davlatlarida erkin ayirboshlashga o‘zaro harakat qilish;
- A’zo davlatlarning o‘zaro joriy to‘lovlar bilan bog‘liq bo‘lgan cheklashlarni bartaraf qilishdan iborat;
- A’zo davlatlarni xalqaro valyuta va iqtisodiy masalalari bo‘yicha yo‘llarini muvofiqlashtirish va xalqaro valyuta muammolarini birgalikda yechish;
- Arab moliya bozorini rivojlantirishga harakat qilish;
- A’zo davlatlarning moliya jamg‘armalarini chet el bozorlariga qo‘yiluvchi sarmoya yuzasidan maslahat berish.

Vazifalari:

A'zo davlatlarning to'lov balanslarining tanqisligini moliyalashtirish maqsadida yordam tariqasida kreditlar berish;

A'zo davlatlarning moliyaviy bozorini rivojlantirishi maqsadida ularga yordam ko'rsatish;

A'zo davlatlarning sarmoya ulushlarini boshqarish;

A'zo davlatlarda texnik yordam, bank va valyuta institutlarga kadrlar tayyorlashni ta'minlash;

Tegishli arab institutlari va tashkilotlari bilan hamkorlikni amalga oshirish.

Arab valyuta jamg'armasi tashkil qilishga qo'l qo'ygan va ratifikatsiya qilgan har qanday arab davlati jamg'armaga a'zo bo'lishi mumkin. Har qanday ADLga a'zo davlat shu jamg'armaga kengash boshqaruvi roziligi bilan kiritilib, ajralib chiqishi esa faqatgina 5 yil a'zolikdan so'ng mumkin. U yoki bu davlat jamg'arma oldida o'z majburiyatlarini sababsiz bajarmasa boshqaruv kengashi a'zolikni to'xtatish to'g'risida qaror qabul qiladi. Agar a'zo davlat o'zining a'zoligi to'xtatilib qo'yilgan vaqtdan boshlab ikki yil davomida o'z majburiyatlarini bajarmaslikda davom etsa, u boshqaruv kengashining qarori bilan jamg'arma a'zolidan chiqariladi.

Uning tuzilishi 3 qismdan iborat:

Boshqaruvchilar kengashi.

Ijrochi direktorlar kengashi.

Bosh direktor, doimiy qo'mitalar, departamentlar.

Boshqaruv kengashi – jamg'armaning oliy boshqaruv organi yilda bir marta odatda aprel oyida yig'iladi. U yana a'zo davlatlar yoki a'zo davlatlar guruhining umumiy sonining yarimini, hamda ijro direktorlari kengashining talabiga binoan chaqirilishi mumkin. Boshqaruv kengashi 20 a'zodan iborat, har bir a'zo davlat o'zining bitta boshqaruvchisini va boshqaruvchining o'rinbosarini 5 yil muddatga tayinlaydi. Ular qayta-qayta tayinlanishi mumkin. Boshqaruvchilardan biri rais qilib tayinlanadi. Tayinlanishi ketma-ketlik bilan amalga oshiriladi. U o'zining vakolatlarini ijrochi direktorlar kengashiga yuborishi mumkin, faqat a'zolikka qabul qilish va a'zolikni to'xtatib qo'yish va mablag'ni oshirish, jamg'armani tashkil qilish to'g'risidagi bitimga qo'shimcha kiritish, bitimlarning interpretatsiyasi bilan bog'liq nizolarni hal qilish, jamg'arma operatsiyalarini to'xtatish va uni tugatish to'g'risidagi masalalarni o'zi amalga oshiradi. Agar boshqa narsalar ko'zda tutilmagan bo'lsa, unda qaror hamma savollar bo'yicha mutloq barcha ovozlar bilan qabul qilinadi. Ijro direktorlari kengashi jamg'arma bosh direktori raisi sifatida ovozlarni teng taqsimlashda hal qiluvchi ovozga egalik qiladi va 8 a'zo boshqaruv kengashiga 3 yil muddatga saylanadi (qayta saylanish mumkin). Direktorlar o'zlarining o'rinbosarlarini tayinlaydilar. Ijrochi

direktorlar kengashi boshqaruv kengashi tomonidan yuklatilgan vakolatlarni bosh direktorga yuborish mumkin. Agar boshqa narsalar ko'zda tutilgan bo'lsa, saylovda ishtirok etayotgan ko'pchilik ovozlari bilan qaror qabul qilinadi.

Bosh direktor ijrochi direktorlarning raisi hamdir, Boshqaruv kengashi tomonidan 5 yilga saylanadi. U jamg'armaning xodimlari shtatini boshqaradi va AVJ ishi bo'yicha ijrochi direktor kengashi oldida javobgar bo'ladi. U ovoz huquqisiz boshqaruvchilar kengashining majlisida ishtirok etadi va yillik hisobotini taqdim etadi. Jamg'arma tizimida qo'mitalar va 6 ta departamentlar mavjud.

Moliyaviy manbalari: Jamg'arma resurslari, jamg'arma oladigan to'lov mablag'lari, kreditlar, zaymlar va boshqaruvchilar qo'mitasi qarori asosida jalb qilingan mablag'lar iborat.

AVJ asosiy faoliyati tizimli islohotlar dasturlariga ko'maklashish uchun kreditlar berishdan iborat. Jamg'arma a'zo davlatlarga qarz berish maqsadida ularning to'lov balanslarini moliyalashtirish, ularning iqtisodiy uyushish harakatlaridan muvozanatga erishish uchun tashqi va ichki iqtisodiy qiyinchiliklarni yengishlari uchun yordam ko'rsatishdir. Jamg'arma qarzlar (3 yil qarz uzish muddati), oddiy qarzlar (5 yil qarz uzish muddati), qoplash yo'li bilan (3 yilga) kengaytirilgan qarzlar (7 yil muddatga) beradi. Bu qarzlar (3 oyli) qarzdor davlatlarga ularni sarflash bo'yicha kelishilgan barqaror dastur asosida taqdim etiladi. Jamg'armaning investitsion faoliyati boshqaruv ijrochi direktorlari o'rnatgan asosiy yo'nalishlar va investitsion siyosat boshqaruvining nuqtai nazaridan mos kelgan holda, amalga oshiriladi. Bu yo'nalishlar va boshqaruv asoslari 4 belgiga asoslanadi:

- investitsiyalarni zaradan himoya qilish;
- valyutani erkin ayirboshlash;
- investitsiya mablag'lari likvidligi;
- foyda meyorini samaradorligini oshirish.

Iqtisodiy siyosat instituti a'zo davlatlardagi rasmiy iqtisodiy muassasalarning xodimlariga kasbiy ta'lim (kurslar, seminarlar, stipendiyalar, ekspertlar) berish maqsadida ularning a'zo davlatlar valyuta-moliyaviy muassasalarning moliya va valyuta siyosatini amalga oshirishga javob beradigan shtat xodimlarining malakasini oshirish, hamda ularning moliyaviy, valyutaviy va bank statistikasini va to'lov balanslarini tuzish bo'yicha, kasbiy tajriba darajasini oshirish bo'yicha xizmatlarni taqdim etadi. Arab moliya bozorlarini rivojlantirish jamg'arma dasturi asosan texnik yordam (arab mamlakatlarining moliya bozorlarini rivojlantirish) ko'rsatish va arab bozorlarining ma'lumot bazasini mukammallashtirishga qaratilgan.

Jamg'arma yillik birlashgan arab iqtisodiy xabarlarini (axborot) tayyorlash maqsadida qator arab tashkilotlar (iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning arab jamg'armasi) bilan hamkorlik qiladi.

Arab valyuta jamg'armasi markaziy arab banklarining boshqaruv kengashining kotibiyatini va boshqaruv valyuta uyushmasining vazifalarini bajaradi hamda iqtisodiy birlik kengashi (1957 yil tashkil etilgan) va Arab iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishning jamg'armasi bilan hamkorlikni amalga oshiradi.

Arab davlatlari orasida savdo-sotiqni birgalikda rivojlantirish va liberalizatsiyalash va arab eksportini raqobatbardoshligini oshirish maqsadida jamg'arma 1989 yil ta'sis etilgan mahsulotlarni moliyalashtirishning arab dasturi ustav kapitalining (mablag') yarimiga yozilgan.

Islom Konferensiyasi Tashkiloti (IKT) tashkil etilishi.

1967 yili boshlangan Arab-Isroil urushi va 1969 yil avgustida Al-Aqso (Quddusdagi) masjidning yoqib yuborilishi 1969 yil sentabrda Marokash poytaxti Rabot shahrida musulmon mamlakatlarining Oliy darajadagi konferensiyasi o'tkazilishiga sabab bo'ldi. Shu yerda 1-hukumatlararo musulmon tashkiloti – Islom Konferensiyasi Tashkiloti (IKT) tashkil etildi. Tashkilotning asosiy maqsadi etib, a'zo mamlakatlar o'rtasida iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ilmiy va boshqa muhim sohalarida hamkorlik qilishlari nazarda tutilgan.

Islom konferensiyasi tashkiloti (IKT) 1969 yilning 25 sentabr kuni Marokash poytaxti Rabot shahrida musulmon mamlakatlarining oliy darajadagi majlisida tashkil topgan.

Tashkilotga a'zo bo'lish uchun nomzod mamlakat 3 ta talabdan biriga javob berishi kerak. (bu talablar 1987 yil mutlaq kuchga kirgan):

Mamlakat aholisining aksariyatini musulmonlar tashkil etishi;

Konstitutsiyada mazkur davlat islomiy deb belgilangan bo'lishi;

Davlat rahbari musulmon bo'lishi shart.

1970 yildan boshlab Tashkilotga a'zo davlatlar soni 24 tadan 57 taga o'sdi. 1972 yil qabul qilingan Nizomga muvofiq Tashkilot Oliy Organi 3 yilda bir chaqiriladigan Davlat rahbarlari konferensiyasi hisoblanadi. Siyosiy Organ Tashqi ishlar vazirlari konferensiyasi har yili yig'iladi.

Ijrochi Organ Bosh Kotibiyat qarorgohi Quddus ozod etilgunga qadar vaqtincha Jidda shahriga ko'chiriladi. Tashkilotni Bosh kotib va uning 4 o'rinbosari boshqaradi. Bosh kotib Tashqi ishlar vazirlari yig'ilishida 4 yilga saylanadi va 1 marta qayta saylanishi mumkin. Hozir Islom Konferensiyasi Tashkiloti Bosh Kotibi 2004 yildan buyon Turkiya Islom tarixi va madaniyatini o'rganish markazi rahbari Ekmiliddin Ehsondir.

1975 yildan buyon IKT BMTda kuzatuvchi maqomiga ega. IKTning 11 ta qo‘mitasi mavjud. IKT budjeti 2001 yilda 11.5 mln \$ni tashkil qiladi. Vaholanki, u BMTga a‘zo mamlakatlarning 3 dan bir qismini, dunyo aholisining 21 %ini birlashtiradi va a‘zo mamlakatlar jahon neft zahiralarining 70%, gaz zahiralarining 50%ini mujassam etgan.

MDH davlatlari orasida Qirg‘iziston, Tojikiston, Turkmaniston 1992 yilda Ozarbayjon va Qozog‘iston 1995 yilda IKTga a‘zo bo‘lganlar. Rossiya Federatsiyasi 2005 yilda kuzatuvchi maqomiga ega.

O‘zbekiston 1995 yil kuzatuvchi maqomida, 1996 y 2 oktabrdan to‘laonli a‘zo sifatida qabul qilingan.

IKT nizomiga muvofiq, uning asosiy maqsadi quyidagilardan iborat:
musulmon birdamligini mustahkamlashga ko‘maklashish;
siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va ilmiy sohalarda hamkorlik qilish;
barcha musulmonlarni o‘z qadriyatlari, mustaqilligi va milliy huquqlarini ta‘minlash uchun kurashida qo‘llab-quvvatlash;

Falastin xalqining ozodlik uchun kurashini qo‘llab-quvvatlash;
irqiy diskriminatsiya va kolonializmning barcha shakllariga barham berish;
adolatli asosda xalqaro tinchlik va barqarorlikka ko‘maklashish;
tashkilotga a‘zo mamlakatlar va o‘zga mamlakatlar o‘rtasida hamkorlik va o‘zaro anglashuvni rag‘batlantirish.

IKT a‘zoligiga kirayotgan mamlakatlar nizomda belgilangan vazifalarni bajarish majburiyatlarini o‘z zimmasiga oladi va quyidagi tamoyillarga rioya qiladi:

tashkilotga a‘zo mamlakatlar o‘rtasida har tomonlama to‘la tenglik;
tashkilotga a‘zo mamlakatlarning o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqini hurmat qilish va ularning ichki ishlariga aralashmaslik;

a‘zo mamlakatlarning suvereniteti, mustaqilligi va hududiy yaxlitligini hurmat qilish;

a‘zo mamlakatlar o‘rtasida vujudga kelishi mumkin bo‘lgan mojarolarni tinch muzokaralar, vositachilik, yarashish yoki arbitraj orqali hal etish;

IKTga a‘zo har qanday mamlakatning hududiy yaxlitligi va daxlsizligi yoki siyosiy mustaqilligiga qarshi kuch ishlatish yoki tahdid qilishdan o‘zini tiyish .

Davlat va hukumat rahbarlarining oliy darajadagi uchrashuvlari islom dunyosining eng dolzarb masalalarini muhokama etish va IKT siyosatini muvofiqlashtirish maqsadida har uch yilda bir marta o‘tkazib turiladi. Hozirgi paytda Eron Islom Respublikasining Prezidenti Said Muhammad Xotamiy IKTning raisidir.

Tashqi ishlar vazirlarining majlislari yilda bir marta yoki zarurat tug'ilgan paytda IKTga a'zo mamlakatlarning birida o'tkaziladi va unda tashkilotning asosiy siyosati belgilanadi.

Bosh Kotibiyat tashkilotga a'zo mamlakatlar o'rtasida aloqani ta'minlaydi hamda konsultatsiyalar, fikr almashuvlar tashkil etishga, umumiy ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarni tarqatishga ko'maklashadi. Bosh Kotibiyatni Bosh Kotib boshqaradi va u tashqi ishlar vazirlarining majlisida to'rt yil muddatga saylanadi.

Hozirgi vaqtda Abdulvohid ibn Aziz IKTning Bosh Kotibi lavozimini egallab turibdi.

Xalqaro islom adolat sudi IKTning bosh huquqiy organi sifatida tashkil etilgan va uning vazifasi mojarolarni ko'rib chiqish, nizomni sharhlashdagi kelishmovchiliklarni bartaraf etish hamda turli huquqiy masalalar bo'yicha xulosa berishdir.

IKT –1975 yildan beri Birlashgan Millatlar Tashkiloti qoshida kuzatuvchi maqomga ega. Har yili Bosh Assambleya sessiyasining kun tartibiga «BMT va Islom Konferensiya Tashkiloti o'rtasida hamkorlik» masalasi kiritiladi va tegishli qaror qabul qilinadi.

1995 yilning yanvarida Islom konferensiya tashkiloti Bosh kotibiyatiga maktub yuborilib, unda O'zbekiston Respublikasiga kuzatuvchi maqomi berish so'raldi. Islom konferensiya tashkiloti tashqi ishlar vazirlarining 1995 yilning – oktabrida Nyu-Yorkda bo'lib o'tgan navbatdan tashqari majlisida O'zbekistonga kuzatuvchi maqomi berildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning maktubiga binoan Islom konferensiya tashkiloti tashqi ishlar vazirlarining 1996 yil 2 oktabrda Nyu-Yorkda bo'lib o'tgan navbatdagi muvofiqlashtirish majlisida O'zbekiston tashkilotning to'la huquqli a'zosi etib qabul qilindi.

IHT nizomi esa faqat 1972 yildagina tashkilotning Jiddada fevral-mart oylarida bo'lib o'tgan uchinchi yig'ilishida qabul qilindi. Nizomga muvofiq 1969 yilda Rabotdagi musulmon mamlakatlari rahbarlari sammiti, 1970 yilda Karachi va 1972 yilda Jiddadagi musulmon mamlakatlari tashqi ishlar vazirlari ishtirok etgan sessiyalarda qatnashgan davlatlar musulmon mamlakatlari xalqaro tashkilotining a'zolari hisoblanar edilar. Tashkilotda o'rnatilgan meyorlarga ko'ra, IHTga a'zo bo'lish uchun tashqi ishlar vazirlarining navbatdagi sessiyasidan 90 kun oldin Bosh kotibiyatga ariza topshiriladi. Ariza kelib tushgan kundan 30 kun o'tib Bosh kotibiyat tashkilot a'zo davlatlarini bu haqda xabardor qiladi. Navbatdagi tashqi ishlar vazirlari yig'ilishida bu masala muhokamaga taqdim qilinadi. A'zolik arizasi qondirilishi uchun tashkilotga a'zo davlatlarning 2/3 qismi ovozi to'planishi talab etiladi.

Islom konferensiyasi tashkilotining xalqaro siyosat va xalqaro munosabatlarga ta'siri. IHTning nizomi va tashkiliy tuzilmasiga e'tibor beriladigan bo'lsa, u diniy asosdagi keng vakolatlarga ega xalqaro hukumatlararo tashkilot sifatida faoliyat yuritishi ko'zda tutilgan. IHTning asosiy maqsadi a'zo davlatlar o'rtasida islomiy birdamlikni ravnaq toptirish. Tashkilot diniy mansublikka ko'ra a'zolikni shakllantirishini inobatga olsak, u ochiq universal tashkilot emas. Ammo uning ba'zi a'zo davlatlarida musulmonlar aholining kamchilik qismini tashkil etadi. IHT mintaqaviy tashkilot ham emas, chunki BMT nizomining 52-bandida mintaqaviy tashkilotlarga berilgan tavsifga IHTning maqsad va vazifalari mos kelmaydi. Bundan tashqari IHT jahondagi nomusulmon mamlakatlarda diniy ozchilikni tashkil etadigan musulmon jamoalariga ham yordam ko'rsatib, bu davlatlar tomonidan "davlatning ichki ishlariga aralashish", deb ham baholangan holatlar qayd etilgan. Shu bilan birga, diniy mansublik bo'yicha a'zolik belgilangan tashkilotning xalqaro maydonda tinchlik va xavfsizlikni ta'minlashga intilishi o'ziga xos muammolarga ham ega. IHT hujjatlarida xalqaro huquq va musulmon huquqi normalarini uyg'unlashtirishga harakat qilinadi. IHT nizomida suveren davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik belgilangan bo'lsada, ammo shu hujjatning o'zida musulmonlar diniy ozchilikni tashkil etadigan davlatlarda ularni himoya qilish, yordam ko'rsatish zaruriyati haqida so'z boradi. Ammo qanday bo'lgan taqdirda ham, IHT – xalqaro huquq subyekti. Tashkilot 1975 yili BMTda kuzatuvchi maqomini olgan.

IHT tarkibidagi tuzilmalar. IHTning 1980 yildagi tashqi ishlar vazirlari sessiyasida a'zo davlatlardan saylangan 11 vazir va IHT Bosh kotibidan iborat doimiy faoliyat olib boradigan Qo'mita tashkil topdi. Qo'mita doirasida a'zo davlatlar xavfsizligi bo'yicha "beshlik guruhi" ham ta'sis etildi.

Doimiy qo'mitalar: 1)Quddus bo'yicha doimiy qo'mita – 1975 yilda sammit va sessiyalar qarorlarini ijro etish uchun tuzilgan, Marokash qiroli uning raisi hisoblanadi. Qo'mita a'ziligiga IHTning 16 a'zo davlatidan vakillar uch yilga saylanadi. 2) Savdo va iqtisodiy hamkorlik bo'yicha doimiy qo'mita (SOMSES) – 1984 yildan boshlab yiliga bir marta Istanbulda a'zo davlatlar o'rtasida savdo va iqtisodiy hamkorlik aloqalarini kuchaytirishga bag'ishlangan sessiya o'tkazadi. Turkiya prezidenti qo'mita raisi hisoblanadi. 3)Ilmiy-texnikaviy hamkorlik bo'yicha doimiy qo'mita (COMSTECH) – 1983 yildan e'tiboran ikki yilda bir marta Islomobod shahrida soha bo'yicha aloqalarni yaxshilash masalalariga bag'ishlangan sessiyalarni o'tkazadi. Pokiston Islom Respublikasi prezidenti mazkur qo'mita raisi hisoblanadi. COMSTECH doirasida 1987 yilda "Suv resurslarini rivojlantirish va boshqarish musulmon davlatlararo

tarmog‘i” (SRRBMDT) tashkil topgan. Bu tashkilot IHTning texnik muassasasi bo‘lib, suv xo‘jaligini boshqarish bo‘yicha dasturlarni belgilashga ixtisoslashgan. Tashkilotning qarorgohi Ammon shahrida joylashgan bo‘lib, Iordaniya Hoshimiylar qirolligining fan va texnika bo‘yicha Oliy Kengashi tomonidan boshqariladi. SRRBMDT suv sohasida tadqiqotlar, uchrashuv, muloqotlar o‘tkazib IHT a‘zo davlatlarida suv xo‘jaligini rivojlantirish va oqilona boshqarish masalalariga katta e‘tibor qaratadigan nosiyosiy-notijoriy va xalqaro maqomga ega tashkilotdir. O‘zbekiston ham bu tashkilotga 2010 yildan beri a‘zo bo‘lib kelmoqda. 4) Axborot va madaniy masalalar bo‘yicha doimiy qo‘mita (COMIAC) – 1981 yildan Dakar shahrida tashkilot sammitining qo‘mita faoliyati yo‘nalishida chiqargan qarorlari ijrosi va a‘zo mamlakatlar o‘rtasida axborot va madaniyat sohasida aloqalarni yanada mustahkamlash bo‘yicha sessiyalar o‘tkazadi. Senegal Respublikasi prezidenti bu qo‘mitaning raisi hisoblanadi.

Inson huquqlari bo‘yicha mustaqil doimiy komissiya – islomiy qadriyatlarga muvofiq IHT nizomida ko‘zda tutilgan fuqarolik, siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy huquqlarni ilgari suradi. Bu komissiyani tuzish taklifini hozirgi Bosh kotib A.Ehsono‘g‘li bergan edi. Inson huquqlari bo‘yicha mustaqil doimiy komissiyasining nizomi Tashqi ishlar vazirlarining 2011 yil 28-30 iyun kunlari Astana shahrida o‘tkazilgan sessiyasida tasdiqlandi. Ammo komisiya qarorgohi qayerda joylashishi kerakligi haqida a‘zo davlatlar o‘rtasida tugal kelishuvga erishilmayotgani tufayli masala ochiqlicha qolmoqda. Binobarin, Indoneziya, Saudiya Arabistoni va Eron komissiya qarorgohini o‘z mamlakatlarida joylashtirish talabi bilan chiqmoqdalar.

IHT doirasida quyidagi yordamchi organlari tuzilgan bo‘lib, tashkilotga a‘zo davlatlar avtomatik ravishda ularga ham a‘zo hisoblanadilar: 1) Islom mamlakatlari uchun statistik, iqtisodiy-ijtimoiy tadqiqotlar va treninglar o‘tkazish markazi (SESRIC) – 1977 yil Tashqi ishlar vazirlari sessiyasida tuzilgan. Uning asosiy maqsadi – IHTga a‘zo mamlakatlar o‘rtasida statistik ma’lumotlar to‘plash, tadqiqotlar olib borish, trening va texnik hamkorlik o‘tkazish orqali ijtimoiy-iqtisodiy sohada hamkorlikni qo‘llab-quvvatlashdir. Markaz qarorgohi Anqara shahrida joylashgan. 2) Islom tarixi, san’at va madaniyatini o‘rganish tadqiqot markazi (IRSICA) – 1976 yil Tashqi ishlar vazirlari sessiyasida tuzilgan. Markazning asosiy maqsadi islom tarixi, fan va madaniyati, ma’naviy meros bo‘yicha tadqiqotlar o‘tkazish, kitoblar nashr etish va shu yo‘nalishda konferensiya va simpoziumlar o‘tkazish. Markaz qarorgohi Istanbul shahrida joylashgan. 3) Islom texnologiyalar universiteti (IUT) – 1978 yilda tashkilotga a‘zo davlatlarga texnologiyalar bo‘yicha mutaxassislar tayyorlash maqsadida tuzilgan. Universitet Bangladeshning Dakka shahrida joylashgan. 4) Savdoni

rivojlantirish bo'yicha islom markazi (ICDT) – 1981 yil IHT davlatlari o'rtasida savdo aloqalarini kuchaytirish maqsadida tuzilgan. Markaz IHT davlatlarida savdo ko'rgazmalari, seminarlar o'tkazadi, nashrlar tayyorlaydi. Uning qarorgohi Marokashning Kasablanka shahrida joylashgan. 5) Xalqaro islom fiqh akademiyasi – 1981 yil IHT sammitida zamonaviy masalalarga fiqhiy nuqtai nazardan munosabat bildirish va tegishli xuloslar berish maqsadida tuzilgan. Akademiya qarorgohi Jidda shahrida joylashgan. 6) Islom birodarlik fondi – 1974 yili IHT sammitida tashkil etilgan. Fond tabiiy ofatlardan aziyat chekkan barcha musulmon mamlakatlariga va nomusulmon davlatlardagi musulmon jamoalariga yordam ko'rsatadi. 7) Nigeriya islom universiteti – 1974 yilda Afrika musulmonlari yashash sharoitlarini ta'lim orqali yaxshilash maqsadida ta'sis etilgan. Universitet Nigeriyaning Say shahrida joylashgan bo'lib, Afrikada islom mavzusida ham tadqiqotlar olib boradi.

IHT doirasida ixtisoslashtirilgan muassasa va institutlar.

IHTdoirasidagi to'rt muassasa ham faoliyat olib borib, ularda ishtirok etish IHTga a'zo davlatlar uchun fakultativ xarakterga ega. 1) Islom taraqqiyot banki (ITB) – 1975 yildan o'z faoliyatini boshlab, hozirgi kunda IHTning nafaqat ixtisoslashtirilgan muassasasi, balki xalqaro moliya tashkiloti hamdir. Bankning asosiy maqsadi IHTga a'zo davlatlarda islom qadriyatlariga muvofiq iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotni qo'llab-quvvatlash. A'zo davlatlarda OIC (OICIS-net) yagona axborot tarmog'ini tashkil etish maqsadida moliyalash ishlari amalga oshirilmoqda. ITB hozirgi kunda mavjud islom banklari va moliyaviy muassasalari o'rtasida yetakchi o'rinni egallaydi. Shu bilan birga yahudiy-xristian hamda musulmon iqtisodi va bank faoliyati raqobatida ham ITB katta o'rin tutadi. Istiqbolda ITBning xalqaro munosabatlaridagi ahamiyati yanada oshib boraveradi. Bankning qarorgohi Jidda shahrida joylashgan. 2) Ta'lim, fan va madaniyat bo'yicha islom tashkiloti (ISESCO) – 1980 yil Tashqi ishlar vazirlari sessiyasida tuzilgan. Tashkilotning asosiy maqsadi IHT davlatlari o'rtasida ta'lim, fan va madaniyat sohalarida yaqin hamkorlikni o'rnatish hamda ta'lim va madaniyatni rivojlantirish orqali xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta'minlashga yordam berish. ISESCO qarorgohi Marokashning Rabot shahrida joylashgan. 3) Radioeshittirishlar islom ittifoqi – 1975 yil Tashqi ishlar vazirlari sessiyasida IHT davlatlarida tashkilot manfaatlariga xizmat qiluvchi radio va teledasturlar tayyorlash, ularning almashinuvini yo'lga qo'yish maqsadida tashkil etilgan. Ittifoqning qarorgohi Jidda shahrida joylashgan. 4) Xalqaro islom axborot agentligi – 1972 yil Tashqi ishlar vazirlari sessiyasida tuzilgan. Uning qarorgohi Jidda shahrida joylashgan bo'lib, asosiy maqsadi – IHT davlatlari OAV o'rtasida

yaqin aloqalar o'rnatilishini qo'llab-quvvatlash, axborot agentliklari o'rtasida texnik hamkorlikni amalga oshirish.

IHT doirasida sammit va sessiyalar qarorlariga muvofiq turli davrlarda tashkilotning 12 ta yordamchi instituti ta'sis etilgan. Ularga a'zo bo'lish ixtiyoriy bo'lib, budjeti ham Bosh kotibiyatdan alohida tuziladi. Ular: Islom savdo-sanoat palatasi (Karachi), Islom poytaxtlari va shaharlari tashkiloti (Jidda), Sport birdamligi bo'yicha islom federatsiyasi (Arriyod), Xalqaro yarim oy bo'yicha islom qo'mitasi (Bengazi), Kemachilar islom uyushmasi tashkiloti (Jidda), Arab-islom xalqaro maktablari jahon federatsiyasi (Qohira), Muloqot va hamkorlik bo'yicha yoshlar forumi islom tashkiloti (Istanbul, Baku), Musulmon boyskautlari xalqaro ittifoqi (Jidda), musulmon mamlakatlari maslahatchilari federatsiyasi (Istanbul), Jahon islom fanlar akademiyasi (Ammon), Islom banklari va moliyaviy institutlari bosh kengashi (Manama), Musulmon mamlakatlari pudratchilari federatsiyasi (Kasablanka).

IHTning rasmiy hujjatlarida yana bir asosiy organiga ishora qilinadi – Xalqaro islom sudi. Xalqaro islom sudi 1987 yilgi IHTning Kuvaytda o'tkazilgan sammitida ta'sis etilgan. Sud muassasasidan tashkilotga a'zo davlatlar o'rtasiga yuzaga kelishi mumkin bo'lgan munozarali masalalarni hal etish, tashkilot nizomi talqinida uchraydigan bahsli holatlarni ko'rib chiqish, IHT sammit va sessiyalarining talabiga muvofiq yuridik masalalar bo'yicha xulosalar berish maqsadi ko'zlangan edi. Ammo IHTga a'zo davlatlar Xalqaro islom sudining statutini ratifikatsiya qilmagani bois, sud hali o'z faoliyatini boshlamadi. Sud qarorgohi al-Kuvaytda joylashishi ko'zda tutilgan.

IHT tobora kengayib bormoqda, jumladan, tashkilotning oxirgi sessiyasida bir necha davlat – JAR, Braziliya, Serbiya va Belorussiya tashkilotda kuzatuvchi maqomini so'rab murojaat qildilar. Yana to'rt Afrika davlati IHTga doimiy a'zolik taraddudida turibdi. 2012 yildagi IHT davlatlari tashqi ishlar vazirlarining yillik yig'ilishi Jibutida o'tadigan bo'ldi.

14-MAVZU: O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING MUSULMON DUNYOSI MAMLAKATLARI BILAN HAMKORLIGI. XALQARO, MINTAQAVIY XAVFSIZLIK VA BARQARORLIKNI MUSTAHKAMLASH BO‘YICHA TASHABBUSLAR VA AMALGA OSHIRILGAN ISHLAR

Reja:

1. O‘zbekiston va Saudiya Arabistoni hamkorligi.
2. Istiqbolli yo‘nalishlar
3. O‘zbekiston va Islom hamkorlik tashkiloti hamkorligi
4. O‘zbekiston Respublikasining Islom taraqqiyot banki (ITB) bilan hamkorligi
5. O‘zbekiston Respublikasi tashqi siyosatida IHT bilan munosabatlarining ahamiyati.

Tayanch so‘zlar va iboralar: Islom hamkorlik tashkiloti, Islom hamkorlik tashkiloti, Vision 2030 loyihasi.

O‘zbekiston va Saudiya Arabistoni hamkorligi.

«Vision 2030» bu – Saudiya Arabistonining yirik iqtisodiy islohotlar dasturi hisoblanadi. U mamlakatni an'anaviy iqtisodiy tizimdan rivojlangan, barqaror, kuchli va xalqaro miqyosda raqobatbardosh iqtisodiy tizimga ega davlatga aylantirish uchun joriy qilingan dasturdir.

O‘tgan bir necha o‘n yillar mobaynida Saudiya Arabistonining milliy, madaniy va iqtisodiy kuch asosi faqatgina neft eksporti va energetika sohasi bo‘lib keldi. Uglevodorod eksporti umumiy eksportning 85 foizigacha bo‘lgan qismini hamda davlat daromadlarining katta qismini tashkil qilar edi. Hozirgi vaqtda neft YaIMning atigi 30-40 foizini tashkil qilsa-da, davlat iqtisodiy tarmoqlarining katta qismi neftga bog‘liq, mamlakat hayotida neftning ta'siri hamon yuqoridir.

2019 yil ma'lumotlariga ko‘ra, mamlakat aholisi 33,4 million bo‘lib, aholining o‘rtacha yoshi 25ga teng va bu jihatdan Saudiya «bugungi kun» haqida emas, ko‘proq kelajak haqida o‘ylashga majbur. Shu bois, podshohlik oilasi kelajakda barqaror iqtisodiyotni shakllantirish, uzoq muddatli daromad manbalarini yaratish, zamonaviy innovatsion texnologiyalarni tatbiq qilish, iqtisodiy paradigmalarni o‘zgartirish, mahalliy ishlab chiqarishni kuchaytirish yo‘lidagi zarur chora-tadbirlarni boshlagan. 2016 yili shahzoda Muhammad ibn Salmon Abdulaziz Ol Saud jahon iqtisodiyotida yangi tarmoqlar rivojlanib, taraqqiyotning an'anaviy usullari o‘z kuchini yo‘qotib borayotganini hisobga olib, Saudiya Arabistoni uchun yangi taraqqiyot yo‘nalishini belgiladi.

«Vision 2030» (Nigoh 2030) nomi bilan ma'lum bo‘lgan mazkur dasturda 2030 yilgacha Saudiya Arabistonini misli ko‘rilmagan darajada rivojlantirish, uni

Yaqin Sharqning mustahkam va mutlaq birinchi moliyaviy markaziga aylantirish, arab-musulmon dunyosida yetakchilik maqomini mustahkamlash va shu orqali jahonda yetakchi iqtisodiy kuch markazlaridan biri maqomiga erishish bo'yicha aniq vazifalar belgilangan. «Vision 2030»ning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

- Saudiya Arabistonini jahonning rivojlangan 19-davlatidan iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan 15-mamlakati darajasiga olib chiqish;
- Mamlakatda xususiy sektor ulushini YaIMning 40 foizidan 65 foizigacha o'stirish;
- Neftga bog'liq bo'lmagan eksport ulushini 16 foizdan 50 foizgacha ko'tarish;
- Davlatning neftga bog'liq bo'lmagan daromadlarini 163 milliard Saudiya rialidan 1 trillion Saudiya rialigacha oshirish;
- Makka va Madinaga keluvchi ziyoratchilar sonining yillik 8 millionlik ko'rsatkichini 30 milliongacha oshirish;
- 2030 yilga borib, harbiy texnik xarajatlarning 50 foizidan ortig'ini mahalliyashtirish;
- Neft va gaz sohasidagi milliyashtirishni 40 foizdan 75 foizgacha ko'tarish;
- Davlat investitsiya jamg'armasi aktivlarini 600 milliarddan 7 trillion Saudiya rialigacha oshirish.

Saudiya podshohlik oilasi, xususan, valiahd shahzoda Muhammad ibn Salmon o'z mamlakati 2030 yilga borib, jahondagi yetakchi kuch markazlaridan biriga aylanishida uch asosiy ustuvorlik mavjud deb hisoblaydi, ular: arab-musulmon dunyosining markazi sifatidagi yetakchilik maqomi, investitsion salohiyati hamda strategik qulay o'rnidan foydalanib, xalqaro savdning boshqaruvchilaridan biri bo'lish va shu orqali o'zini Afrika, Osiyo hamda Yevropani birlashtiruvchi kuch sifatida namoyon qilish.

Mazkur dasturda ichki iqtisodiy va ijtimoiy islohotlar bilan birga mintaqaviy hamda xalqaro miqyosdagi tashqi siyosatga ham alohida urg'u berilgan. So'nggi yillarda mamlakat tashqi siyosat borasida faollik ko'rsatib, o'zining an'anaviy hamkor davlatlari geografiyasini kengaytirishga harakat qilmoqda. Shunga ko'ra, Saudiya Arabistoni musulmon dunyosidagi yetakchilik maqomini mustahkamlash, rivojlanayotgan musulmon davlatlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, shu bilan birga, istiqbolli bozorlarni izlab topish maqsadida Markaziy Osiyo mintaqasiga e'tibor qaratmoqda. U mintaqadagi istiqbolli mamlakatlar sifatida O'zbekiston va Qozog'istonni e'tirof etadi. So'nggi uch yilda Saudiya mintaqaga yo'naltirgan sarmoyalarining eng katta qismini O'zbekiston

iqtisodiyotidagi turli tarmoqlar, xususan, energetika sohasiga yo'naltirdi. Shunga ko'ra, aytish mumkinki, yangilanayotgan Saudiya Arabistonining iqtisodiy kelajagi uchun poydevor vazifasini o'tayotgan «Vision 2030» yangilanayotgan O'zbekistonning ham iqtisodiy jihatdan rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Quyida buni bir necha raqamlar tahlili bilan ko'rsatib berishga harakat qilamiz.

Saudiya Arabistoni va O'zbekiston munosabatlaridagi iliqlik yangi hodisami?

Arab-o'zbek munosabatlaridagi hozirgi iliqlik yangi hodisa emas. Zero, Saudiya Arabistoni va O'zbekiston o'rtasidagi munosabatlar o'tgan asrning 90-yillarida ham mavjud edi. Hozirgi holat ko'proq 90-yillarda arab olami bilan ko'zda tutilgan o'zaro manfaatli va pragmatik munosabatlarni yangi sharoitlarda qurishni davom ettirish va jarayonning tezlashishidir. 2017 yilgacha bo'lgan bosqichda tomonlar bir-birining imkoniyatlari va salohiyatini chuqur o'rgangan. Eng avvalo, siyosiy rejimlardagi tafovutlar va Arabiston hududlaridan radikal g'oyalar kirib kelishi bilan bog'liq tahdid ushbu munosabatlar to'laqonli rivojlanishiga to'siq bo'ldi.

2016 yildan O'zbekistonda boshlangan ochiq va konstruktiv tashqi siyosat sharoitida arab davlatlariga nisbatan qarashlar o'zgardi. O'zbekistonning arab davlatlaridagi tashqi siyosati mintqa atrofida barqarorlik hamda xavfsizlik belbog'ini barpo etish masalalarini o'z ichiga olgan 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida ko'zda tutilgan asosiy vazifalardan kelib chiqadi. Arab davlatlaridagi yetakchi nashrlardan biri – «Riyadhpost» nashri «so'nggi yillarda Fors ko'rfazi Arab davlatlari Markaziy Osiyo mintaqasiga o'z e'tiborini qaratmoqda» deb yozadi. Nashr xulosasiga ko'ra, ko'rfazdagi arab davlatlarining bu hamkorligi iqtisodiy manfaatlarni ko'zlagan bo'lib, mintqa davlatlari iqtisodiyoti rivojlanishiga ko'maklashish hamda istiqbolli yo'nalishlarda hamkorlik qilishdan iboratdir.

Yevropaning Markaziy Osiyoga oid tadqiqotlarni e'lon qilib boruvchi «Novastan» nashri ham Fors ko'rfazidagi arab davlatlarining mintqadagi faollashuvini yangi bir hodisa sifatida baholamaydi. Unda yozilishicha, «ular (Saudiya Arabistoni va BAA) bu faollik orqali o'zlarini yangi mintqaviy kuch sifatida namoyon etishlarini yana bir bor tasdiqlamoqda. «Garchi, asosiy motivlardan biri iqtisodiy manfaatdorlik bo'lsa-da, baribir geosiyosiy masala muhim ahamiyatga ega», – deb yozadi nashr.

Ta'kidlaganimizdek, 2017 yilda xalqaro va ichki vaziyat o'zgarishi sharoitida mamlakat prezidenti Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan arab davlatlariga, xususan, Fors ko'rfazidagi arab davlatlariga nisbatan munosabat

ham o'zgardi. Buni Saudiya Arabistoni va BAA kabi davlatlarning respublika iqtisodiyotiga sarmoyalar kiritish borasidagi faolligida ko'rish mumkin. Saudiya Arabistonining O'zbekiston iqtisodiyotidagi turli tarmoqlarga sarmoyalar kiritishi 2018-2021 yillarda jadal tus oldi va u o'zaro munosabatlarning butun tarixi davomidagi ko'rsatkichlardan ham oshib ketdi. Shuningdek, «Vision 2030» dasturi doirasida Saudiya Arabistoni O'zbekistonga yangicha nigoh bilan qarayotgani hamkorlik aloqalariga faollik tusini bermoqda. Hamkorlikni rivojlantirish yo'lida o'ndan ortiq istiqbolli rejalar tayyorlanayotgani hisobga olinsa, Saudiya – O'zbekiston munosabatlari sifat jihatidan yangi bosqichga chiqdi, deb aytish mumkin.

Saudiya Arabistoni O'zbekiston energetika bozorida faollashmoqda

2021 yilning 25 yanvar kuni O'zbekistonga tashrifi asnosida Saudiya Arabistoni Podshohligi investitsiyalar vaziri Xolid al-Falih energetika sohasidagi shartnomalarni nazarda tutib, «bu shartnomalar ikki tomonlama sarmoyaviy hamkorlikning yangi bosqichini boshlab beradi», deb ta'kidlagan edi. Darhaqiqat, so'nggi yillarda Saudiya Arabistonining asosiy sarmoyalari mamlakat energetika tarmoqlariga yo'naltirilmoqda. Eng ko'p sarmoyalar birinchi o'rinda energetika sohasiga, undan so'ng esa qishloq xo'jaligi, sog'liqni saqlash, fan va ta'lim sohalariga yo'naltirilganini ko'rishimiz mumkin.

2020 yildan e'tiboran, Saudiya Arabistonidagi yetakchi kompaniyalardan biri «ACWA Power» O'zbekiston energetika bozoriga eng ko'p sarmoya kiritayotgan xorijiy investorlardan biri bo'lib turibdi. Yaqin Sharq mintaqasida yirik kompaniya hisoblanadigan «ACWA Power» elektr stansiyalarini, shuningdek, suvni chuchuklashtirishga mo'ljallangan sanoat inshootlarini qurish, loyihalash, moliyalashtirish va ulardan foydalanishga ixtisoslashgan. Kompaniya xalqaro maydondagi faoliyatini Yaqin Sharq, Afrika, Markaziy va Janubi-Sharqiy Osiyodagi 12 mamlakatda amalga oshiradi. So'nggi yillarda u Markaziy Osiyo, xususan, O'zbekistonda katta loyihalarni amalga oshirishga kirishgan.

2019 yilning 20 sentyabrida Toshkent shahrida bo'lib o'tgan Energetika Investitsion forumi doirasida Energetika vazirligi va «ACWA Power» kompaniyasi o'rtasida quvvati 500 MVtdan 1000 MVtgacha bo'lgan shamol elektr stansiyasini qurish bo'yicha kelishuvga erishildi. 2020 yilning 5 martida esa «ACWA Power» kompaniyasi rahbariyati bilan Sirdaryo viloyatida qiymati 1,2 mlrd dollarga teng issiqlik elektr stansiyasini qurish to'g'risidagi kelishuv imzolandi. Bunday kelishuvlar «ACWA Power» kompaniyasining keng ko'lamli investitsiya loyihalarini amalga oshirish hisobiga O'zbekiston sarmoyaviy bozorida ishtirokni kengaytirish niyatida ekanini bildirmoqda. Sirdaryo IES qurilishiga start berilgach, Navoiy va Buxoro viloyatlarida mos ravishda umumiy

quvvati 1000 MVtlik «Bash» va «Jonkeldi» shamol elektr stansiyalari qurilishi bo'yicha imzolangan investitsiya shartnomalari buning tasdig'idir. 2024 yilda ishga tushirilishi mo'ljallangan mazkur elektr stansiyalari yiliga 3,6 mlrd kVs miqdorida arzon elektr energiyasi ishlab chiqarishni ta'minlaydi. Loyihalarning umumiy qiymati 1,3 mlrd dollarni tashkil etadi.

«ACWA Power» prezidenti Paddy Padmanathan «Strategik darajada ushbu loyiha Saudiya Arabistonining butun jahon bo'ylab hukumatlar bilan arzon energiya va suv ta'minotiga bo'lgan talabi ortib borishini ta'minlashga sodiqligining yana bir misolidir. Saudiya O'zbekistonning muqobil elektr energiyasidan foydalanishga o'tish harakatlarini qo'llab-quvvatlashdan g'ururlanadi», deya ta'kidlaydi. Kompaniya boshqaruvi raisi Muhammad Abunayyan esa «Sirdaryo IES qurilishiga start berilishi, ESK va O'zbekistonning past darajali uglevodorod chiqindili resurslardan foydalanishga o'tishida muhim omil sanaladigan Buxoro va Navoiy viloyatlaridagi «Bash» hamda «Jonkeldi» shamol elektr stansiyalari bo'yicha Investitsiya kelishuvlari imzolanishi bizning energetika tarmog'ini isloh qilish va mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirilishini rag'batlantirish jarayonidan ilgarilab ketishga bo'lgan intilishimizni ifodalaydi. Bu, shuningdek, iqtisodiyotni diversifikatsiyalash, Saudiya Arabistoni podshohligi tashqarisida xorijiy investitsiyalar hajmini yanada oshirish hisobiga bizning «Vision-2030» loyihasiga rioya qilayotganimizni tasdiqlaydi», dedi.

2021 yilning 25 yanvarida Saudiya Arabistoni investitsiyalar vaziri Xolid al-Falih O'zbekiston respublikasiga tashrifi jarayonida prezident Shavkat Mirziyoyev bilan o'zaro hamkorlik aloqalarining joriy holati va istiqbollari muhokama qildi. Muzokarlarda muqobil energiya manbalari asosida ishlovchi elektr stansiyalarini qurish bo'yicha yangi loyihalarni ishlab chiqish, qolaversa, O'zbekiston milliy elektr energiyasi tizimini davlat-xususiy sektor hamkorligi asosida modernizatsiya qilish orqali energetika sohasidagi O'zbekiston-Saudiya Arabistoni aloqalarini yanada kengaytirishga kelishib olindi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi va «Dr. Sulaiman Al-Habib Medical Group» kompaniyasi o'rtasida hamda O'zbekiston Respublikasi Kapital bozorini rivojlantirish agentligi bilan «DirectFN Ltd.» kompaniyasi o'rtasida hamkorlik memorandumlari imzolandi.

2021 yilning 23 yanvarida Buxoro shahrida bo'lib o'tgan O'zbekiston-Saudiya Arabistoni biznes-forumi va O'zbekiston-Saudiya Arabistoni ishbilarmonlar kengashining birinchi yig'ilishida ham hamkorlik aloqalarini kuchaytirish bo'yicha o'nlab kelishuvlarga erishildi. Jumladan, Saudiya Arabistoni Savdo-sanoat palatalari Kengashi va O'zbekiston Savdo-sanoat

palatasi o'rtasida Qo'shma tadbirkorlik kengashini tashkil etish bo'yicha hamkorlik qilish to'g'risidagi bitim, «Uzbekistan airways» AJ va «Flynas» kompaniyasi o'rtasida turizmni rivojlantirish to'g'risidagi o'zaro anglashuv memorandumi hamda O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi va podshoh Faysal nomidagi Islom tadqiqotlari markazi o'rtasida o'zaro anglashuv memorandumi imzolandi. Bu loyihalar O'zbekiston hukumatining 2030 yilga borib, shamol elektr stansiyalari ishlab chiqargan elektr energiyasi miqdorini 3 GVt.ga yetkazishga qaratilgan mamlakat energiya balansini diversifikatsiyalash dasturiga kiradi. Loyihalarning amalga oshirilishi uglerod chiqindilarini ham yiliga 1,6 mln tonnaga kamaytirishi va shu bilan O'zbekiston hukumati tomonidan 2031 yilgacha energiya quvvatlarining 40 foizini qayta tiklanuvchi energiya manbalariga o'tkazish bo'yicha maqsadlarga erishishga ko'maklashishi kutilmoqda.

Kuzatuvlarimiz shuni ko'rsatmoqdaki, Saudiya Arabistoni haqiqatan ham, so'nggi yillarda O'zbekiston ishbilarmonlik muhitidagi ishtirokini kengaytirishga urinmoqda. Ammo bu ko'p holatlarda ayrim sohalarnigina qamrab olyapti. Ya'ni yuqorida tahlil qilinganidek, hamkorlik energetika sohasi bilangina cheklanib qolyapti.

Istiqbolli yo'nalishlar

Saudiya Arabistonining ulkan sarmoyaviy salohiyati «Vision 2030» dasturida nazarda tutilgan yangi va istiqbolli sarmoyaviy bozorlarni topishda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, hamkorlik geografiasini kengaytirish hamda rivojlanayotgan musulmon davlatlarni qo'llab-quvvatlash tamoyillariga sodiqlikni hisobga olgan holda Saudiya bilan nafaqat energetika sohasidagi hamkorlikni kuchaytirishga, balki uning ulkan salohiyatidan boshqa bir qator tarmoqlarni rivojlantirishda ham foydalanish samarali natijalarga olib keladi.

Xususan, sog'liqni saqlash, metallurgiya, qurilish materiallari ishlab chiqarish, axborot-kommunikatsiya sohasi, transport va logistika, fond bozorini rivojlantirish, turizm kabi qator yo'nalishlarda qo'shma loyihalarni birgalikda ishlab chiqish respublikada mazkur sohalar rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Saudiya Arabistoni O'zbekistonda qishloq aholisi va ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamni ishlab chiqarish jarayoniga jalb etish hamda xorijga qishloq xo'jaligi mahsulotlarini keyinchalik yetkazib berishni tashkil etish asosida O'zbekiston qishloq xo'jaligi, parrandachilik va chorvachilik sohasida O'zbekiston-Saudiya Arabistoni qo'shma korxonalarini tashkil etishga katta qiziqishi mavjud va u bu borada aniq dasturlar ishlab chiqilishini kutmoqda.

O'zbekiston va Islom hamkorlik tashkiloti hamkorligi

Shu yil 16 mayda Islom hamkorlik tashkiloti mamlakatlari axborot agentliklari uyushmasining “Koronavirusga qarshi choralarni qo'llab-quvvatlashda axborot agentliklarining o'rni” mavzuidagi birinchi virtual forumi o'tkazildi. Ushbu onlayn-yig'inda IHTga a'zo mamlakatlarning 50 dan ortiq milliy axborot agentliklari qatori O'zbekiston Milliy axborot agentligi – O'zA mas'ullari ham qatnashgani alohida diqqatni tortadi.

Chunki Islom hamkorlik tashkiloti (IHT) dunyodagi nufuzli xalqaro tashkilotlardan biri va eng yirik xalqaro islom tashkilotidir. IHT 1969 yil 25 sentyabrda Marokash poytaxti Robotda o'tkazilgan islom davlatlari rahbarlarining birinchi yig'ilishida tashkil etilgan.

IHT qarorgohi Saudiya Arabistonining Jidda shahrida joylashgan. Dastlab Islom konferentsiyasi tashkiloti (IKT) deb yuritilgan ushbu xalqaro tashkilot hozirgi nomini 2011 yilda olgan. IHTda ingliz, arab va frantsuz tillari rasmiy ish tili hisoblanadi.

IHTning asosiy maqsad va vazifalari:

- a'zo davlatlar o'rtasida do'stlik va birdamlik rishtalarini uyg'unlashtirish;
- islom olamida yuzaga kelgan muammolarni hal etish;
- davlatlar ichki qonunlariga hurmat bilan yondashish;
- inson huquqlarini himoya qilish;
- a'zo davlatlarning iqtisodiy jihatdan rivojlanishiga ko'maklashish;
- islom dini haqida ayrim nohaq va nojo'ya ma'lumotlarni bartaraf qilish;
- turli sohalarda mamlakatlardagi institutlar bilan ilmiy izlanishlarni tashkil qilishdan iborat.

Bugungi kunda qariyb 2 milliard nafar aholiga ega 57 davlat IHTga a'zodir. Bu keng miqyosdagi hamkorlik muqaddas islom qadriyatlarini asrab-avaylash va rivojlantirish, musulmon xalqlari o'rtasida hamjihatlikni mustahkamlash, barqaror taraqqiyotni ta'minlash, tashkilotga a'zo mamlakatlar xalqlarining rivojlanishi va farovonligiga ko'maklashishdek ezgu maqsadlarga erishish yo'lida muhim o'rin tutib kelmoqda.

IHTda BMT, Rossiya, Bosniya va Gertsegovina, Markaziy Afrika Respublikasi kuzatuvchi maqomiga ega. O'zbekiston 1995 yil oktyabr oyida mazkur tashkilotga kuzatuvchi, 1996 yil 2 oktyabrdan boshlab to'laqonli a'zo sifatida qabul qilingan.

O'zbekiston 2015 yil 14 dekabrda IHTning yangi Nizomiga qo'shilganini ta'kidlash lozim. IHT Nizomi 2016 yil aprelida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan ratifikatsiya qilingan.

O'zbekiston tomoni IHTni muqaddas dinimizni tinchlik va taraqqiyot omili sifatida e'tirof etadigan islom dunyosi mamlakatlarining nufuzli va samarador

forumi sifatida e'tirof etadi. Shu bois mazkur Tashkilotning mustahkamlanishi va o'zaro munosabatlarimiz izchil ravnaq topishidan manfaatdormiz.

IHT sammitlari va IHT Tashqi ishlar vazirlari kengashining yillik sessiyalarida mamlakatimiz rasmiy delegatsiyalari muntazam qatnashib kelmoqda. Ayniqsa, keyingi yillarda O'zbekistonning IHT bilan hamkorligi faollashdi va o'zaro munosabatlarning yangi bosqichiga ko'tarildi.

Bunda 2016 yil 18-19 oktyabr` kunlari Toshkent shahrida bo'lib o'tgan IHT Tashqi ishlar vazirlari kengashining 43-sessiyasi alohida ahamiyat kasb etdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev ushbu sessiyaning ochilish marosimidagi nutqida O'zbekiston IHT Tashqi ishlar vazirlari kengashiga raislik qiladigan davrdagi (2016 yil oktyabr oyidan – 2017 yil iyul oyigacha) ustuvor vazifalarga e'tibor qaratdi.

Davlatimiz rahbari ta'kidlaganidek, «Ta'lim va ma'rifat – tinchlik va bunyodkorlik sari yo'l» mavzusi 43-sessiya kun tartibining asosiy g'oyasi etib belgilangani chuqur ramziy ma'noga ega. Bu g'oya «Beshikdan qabrgacha ilm izla» degan mashhur hadisga hamohang. Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston tomoni ilgari surgan tashabbuslar bevosita ilm-fan va ma'rifat rivoji bilan uzviy bog'liqdir.

O'zbekiston Prezidenti, shuningdek 2017 yil 10 sentyabrda Astana shahrida (Qozog'iston) bo'lib o'tgan IHTning Fan va texnologiyalar bo'yicha birinchi sammitida so'zlagan nutqida ham ilm-fan, ma'naviyat va ma'rifatni rivojlantirishga doir amaliy takliflarni kun tartibiga qo'ydi. Ayni paytda mamlakatimiz rahbari IHT yuksak minbarlaridan turib e'lon qilgan ezgu tashabbuslar hayotga keng tatbiq etilmoqda.

Ma'lumki, 2019 yil 7-8 oktyabr` kunlari poytaxtimizda IHT Inson huquqlari bo'yicha mustaqil doimiy komissiyasining “Tinchliksevar, demokratik jamiyatlar barpo etish va barqaror rivojlanish yo'lida yoshlar huquqlarini rag'batlantirish va himoya qilishning ahamiyati” mavzusidagi yillik 6-seminari bo'lib o'tdi. Xalqaro anjuman ishtirokchilari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining BMT Bosh Assambleyasi 72-sessiyasida ilgari surgan BMTning Yoshlar huquqlari to'g'risidagi xalqaro konventsiyasini qabul qilish to'g'risidagi tashabbusini qo'llab-quvvatladilar.

IHT Inson huquqlari bo'yicha mustaqil doimiy komissiyasi o'zining yirik xalqaro anjumaniga aynan yoshlar huquqlari masalasini tanlagani bejiz emas. Negaki, bugungi kunda yoshlar aksariyat mamlakatlarda, ayniqsa, IHTga a'zo davlatlarda aholining katta qismini tashkil etadi. Bizning ushbu aholi qatlamiga nisbatan befarq yondashuvimiz jamiyatlarimizdagi barqarorlik va tinchlik-osoyishtalikni tahdid ostiga qo'yishi muqarrar.

Toshkent anjumani ishtirokchilari yakunlovchi hujjat – Islom hamkorlik tashkiloti a'zo mamlakatlarida yoshlar huquqlari to'g'risidagi Toshkent Deklaratsiyasini qabul qildilar. Deklaratsiyada xalqaro darajada va IHTga a'zo mamlakatlar tomonidan yoshlar huquqlarini to'la ta'minlash yo'lida kelgusida amalga oshiriladigan muhim tashabbuslar bayon etilgan.

Bugungi kunda O'zbekiston bilan IHT o'rtasidagi hamkorlik aloqalari izchil rivojlanmoqda. Bunda, jumladan, Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazi bilan IHT Inson huquqlari bo'yicha mustaqil doimiy komissiyasi o'rtasida yo'lga qo'yilgan o'zaro yaqin munosabatlar alohida o'rin tutadi.

Shu ma'noda, O'zA vakillari ishtirok etgan IHT mamlakatlari axborot agentliklari uyushmasining onlayn-forumi muhim ahamiyatga ega, deb o'ylaymiz. Mazkur virtual-anjuman davomida Saudiya Arabistoni qirolligi axborot vaziri, Milliy axborot agentliklari uyushmasi Ijroiya kengashi raisi Majid bin Abdulloh al-Qasabi boshchiligida o'tkazilgan muhokamalarda qayd etilganidek, pandemiya sharoitida axborotga bo'lgan ehtiyoj keskin ortmoqda.

Bunday murakkab sharoitda, Majid bin Abdullohning fikricha, IHT mamlakatlari axborot agentliklari uyushmasi a'zolari o'rtasida hamkorlikni kuchaytirish har qachongidan ko'ra dolzarb ahamiyat kasb etayotgani ta'kidlangani bejiz emas. Binobarin, ommaviy axborot vositalari soni juda ko'p bo'lsa-da, bugun axborot agentliklari mavzuni haqqoniy yoritishi bilan ajralib turibdi.

Chindan ham, koronavirus pandemiyasi aynan haqqoniy axborot jamiyat hayotida qanday muhim rol o'ynashini yana bir bor ko'rsatdi. Forum ishtirokchilari ta'biri bilan aytganda, har qanday qaltis vaziyatda ham yolg'on ma'lumotlarni fosh etish, uydirmalar tarqalishining oldini olish, odamlarga foydali va uzluksiz xabar berish milliy axborot agentliklarining doimiy maslagiga aylandi.

Onlayn-forum yakunida Qo'shma bayonot qabul qilinib, unda milliy axborot agentliklari tezkor axborot yetkazish va aholining kasallik bilan bog'liq ma'lumotlardan xabardorligini oshirishda bundan buyon ham faol bo'lishi alohida qayd etilgani diqqatga loyiqdir. Bu borada o'zaro hamkorlikni kuchaytirish maqsadida IHT mamlakatlari axborot agentliklari uyushmasi agentliklarga o'z dasturlarini taklif etdi.

Kelgusida O'zbekiston Milliy axborot agentligi ham ushbu loyihalarda ishtirok etishi kutilmoqda. Bu juda muhim. Negaki, O'zAning professional jurnalistlari koronavirus inqirozi haqida aniq, haqqoniy dalillarga asoslangan axborotlarni tarqatish orqali har xil yolg'on-yashiqlarni fosh etishda katta rol`

o'ynamoqda. Ayni yo'nalishda tajriba almashish va malaka oshirish, albatta, foydalidir.

Xulosa qilib aytganda, ommaviy axborot vositalari fuqarolarning ishonchini qozonishi uchun, birinchidan, o'z faoliyatiga o'ta mas'uliyat bilan yondashishi, ikkinchidan, hamisha ishonchli axborotga tayanishi zarur. Hozirgi inqirozni yengib o'tishda o'zaro hurmat va inson huquqlariga amal qilish mezonlari barchamiz uchun yo'lchi yulduz vazifasini o'tashi lozim.

Bu, o'z navbatida, ijtimoiy tarmoqlardagi COVID-19 pandemiyasi bilan bog'liq adovatli va zararli bayonotlarga yanada qat'iyatliroq qarshi turib, BMT Bosh kotibi Antoniu Guterrishning ta'kidlaganidek, "Internetni aniq dalillar va ilmiy asoslangan ma'lumotlarga to'ldirib tashlash"ni taqozo etadi. Shundagina dunyo miqyosida pandemiyadan ham xatarliroq tus olgan «dezinformatsiya to'lqini»ga bas kelish mumkin.

O'zbekiston Respublikasining Islom taraqqiyot banki (ITB) bilan hamkorligi.

ITB – jamoaviy xalqaro bank muassasasi bo'lib, o'z faoliyatini shariat qonunlariga binoan yuritadi. Asosan musulmon mamlakatlarida faoliyat olib boradi.

O'zbekiston Respublikasi va Islom taraqqiyot banki (ITB) o'rtasidagi aloqalarning poydevori 1992 yilda yaratilgan. ITB O'zbekistonga Markaziy Osiyodagi yetakchi davlat sifatida qaraydi. 1992 yil ITB O'zbekiston musulmonlari idorasining bir qator loyihalarini (Imom al-Buxoriy nomidagi Toshkent islom institutining talabalar turar joyi, Toshkent shahrida shifoxona qurilishi, Mirarab madrasasini ta'mirlash, Imom al-Buxoriy xalqaro markazida Dor al-Hadis markazini barpo etish) ma'qulladi.

IHTga a'zo davlatlarning barchasi ITBga a'zo bo'lish huquqiga ega. Hozirda ITBga a'zo davlatlar soni 56 taga yetdi. O'zbekiston ITBga 2003 yil a'zo bo'lib qo'shilgan. Bankka qo'shilgan davlat eng kamida bankning 250 aksiyasini olishi kerak. Har bir aksiya 10 000 islom dinori (ITBning hisob kitob birligi)ga teng deb qabul qilingan.

1997 yil 30 iyunidan 4 iyuliga qadar O'zbekistonga ITB raisining yordamchisi K.Abdulhaq boshchiligidagi delagatsiyaning safari bo'lib o'tdi. Tashrifning asosiy maqsadi respublika rasmiy doiralariga ITB faoliyati to'g'risida ma'lumot berish hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi bilan hamkorlik o'rnatish masalalari bo'lgan.

O'zbekistonning ITBga a'zo bo'lishi haqidagi dastlabki rasmiy muzokaralar 2003 yil 20-28 may kunlari bankning Jiddadagi qarorgohiga O'zbekiston delegatsiyasining tashrifi bilan boshlandi. Natijada 2003 yil 2-3

sentabr kunlari Alma-atadagi ITBning 28-yillik yig'ilishida O'zbekiston Respublikasining ITBning to'la huquqli a'zo bo'lib qabul qilinishiga qaror qilindi.

2003-2008 yil davomida ITB O'zbekistonga miqdorida sog'liqni saqlash, energetika, ta'lim, moliya va boshqa sohalardagi 13 loyihani amalga oshirish uchun 284,9 mln. AQSH dollari ajratdi. 2009 yil tomonlar 52,6 mln. AQSH dollariga baholangan «Jizzax va Sirdaryo viloyatlarida irrigatsiya-drenaj tarmoqlarini tiklash» bo'yicha shartnomaga imzo chekdilar. Bu yo'nalishda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009 yil 29 oktabr kuni "Islom taraqqiyot banki, Kuvayt arab iqtisodiy taraqqiyot jamg'armasi va OPEK xalqaro taraqqiyot jamg'armasi ishtirokida «Jizzax va Sirdaryo viloyatlarida irrigatsiya-drenaj tarmoqlarini tiklash» loyihasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori ham chiqqan (PQ -1215).

Hozirgi kunda O'zbekistonning ITB bilan hamkorligi 2004 yil 10 fevraldagi "ITB bilan hamkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari" to'g'risidagi Vazirlar Mahkamasining 65-son qarori asosida amalga oshirilmoqda.

ITB bilan hamkorlikning ustuvor yo'nalishlari:

Kommunal, infratuzilma, irrigatsiya, drenaj, moliyaviy, siyosatni mustahkamlash, xususiy sektorni rivojlantirish, mintaqaviy iqtisodiy hamkorlikni amalga oshirishda iborat.

2003 yilning 10 oktabrida imzolangan Anglashuv memorandumini asosida ITB bilan 2004-2006 yillarga mo'ljallangan moliyaviy va texnikaviy hamkorlik dasturi ishlab chiqildi. Ushbu dasturga muvofiq, ITB tomonidan O'zbekiston davlat va xususiy sektorlari uchun mablag' ajratish qarori qabul qilingan.

O'zbekiston Respublikasi xalq xo'jaligining ustuvor sohalaridan kelib chiqib, dasturda asosiy investitsiya loyihalari o'rin olgan, jumladan:

Transport tarmog'i: avtomobil va temir yo'llarini yaxshilash;

Sog'liqni saqlash;

Ta'lim sohasi;

Suv ta'minoti;

Sug'orish ishlari sektori;

Energetika sektori;

Kichik va o'rta biznes sektori.

Shuningdek, ITB bilan hamkorlik ko'lamini kengaytirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 12 dekabrda 596 sonli «O'zbekiston Respublikasining Xususiy sektorni rivojlantirish bo'yicha islom korporatsiyasiga a'zo bo'lishi haqida»gi qarori qabul qilindi. Mazkur korporatsiya Bosh ijroiya direktori boshchiligidagi hay'atning 2005 yil 24 sentabr

– 1 oktabr kunlari respublikamizga tashrifi chog‘ida kichik va o‘rta biznesni qo‘llab-quvvatlash, sog‘liqni saqlash sohasini rivojlantirish, qishloq xo‘jaligi infraqurilmasi, lizing kompaniyalarini tuzish va respublika bankining eksport-import operatsiyalarini moliyaviy ta‘minlash kabi masalalar muhokama qilindi.

ITBning 3 yillik ish dasturi doirasida O‘zbekiston Respublikasining dolzarb loyihalari muhokama qilindi. Bankning rejalashtirish boshqarmasi boshlig‘ining Toshkentga safari tashkil qilindi. Safar chog‘ida ITB bilan O‘zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki o‘rtasida o‘zaro Anglashuv memorandumini imzolani, hay‘at vakillarining respublikamizdagi qator vazirlik va tashkilotlarda bo‘lgan uchrashuvlari yakunlari bo‘yicha ITB tomonidan 2006-2009 yillar uchun mo‘ljallangan uch yillik dasturga asosan O‘zbekistonda ijtimoiy va iqtisodiy loyihalarni amalga oshirishga qaratilgan umumiy 9 loyihaga mablag‘ ajratish yuzasidan qaror qabul qilindi va unda ko‘p yillar uchun mo‘ljallangan hamkorlik dasturi loyihasi ishlab chiqildi. Dasturda tez tibbiy yordam ko‘rsatish bo‘yicha mintaqaviy markazlarni jihozlash, lizing asosida respublika kollejlarini laboratoriya uskunalari bilan ta‘minlash, mamlakat yirik shaharlarini ichimlik suvi va issiq suv bilan ta‘minlash infratuzilmasini rivojlantirish va boshqa bir qancha loyihalarni amalga oshirish nazarda tutilgan.

2010-2012 yillarda respublika va ITB o‘rtasida 400 mln. AQSH dollariga teng 3 yilga mo‘ljallangan investitsion loyihalar amalga oshirilmoqda. Bu yillik loyihalar kommunal xo‘jaligi, energetika, ta‘lim, transport va boshqa sohalarni qamrab oladi.

Toshkentda ITB vakolatxonasining 2008 yilda ochilishi o‘zaro hamkorlik aloqalarini yanada rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Shuningdek, ITB vakolatxonasining ochilishi O‘zbekiston bilan investitsion hamkorlik doirasini kengaytirish va bankning respublikadagi iqtisodiy loyihalarida moliyaviy ishtirokini faollashtirish imkoniyatini beryapti.

O‘zbekiston tomoni ITB bilan faol amaliy hamkorlik o‘rnatgan. Chunonchi, O‘zbekiston delegatsiyasi Xartum (Sudan) shahrida 2012 yil 3-4 aprel kunlari bo‘lib o‘tgan ITB boshqaruvchilarining 37-yillik kengashida ishtirok etdi. Yig‘ilish davomida O‘zbekiston va ITB o‘rtasida 37,04 mln. dollarlik “Onkologik dispanserlarni qurish va jihozlash”, “Respublika ixtisoslashtirilgan ilmiy-amaliy markazlarini jihozlash” loyihasini moliyalashtirishga, “O‘zsanoatqurilish” va “Ipak yo‘li” banklari bilan Islom korporatsiyasi o‘rtasida O‘zbekistonda xususiy sektorni rivojlantirish hamda kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirishni kreditlashni kengaytirishga qaratilgan 6 va 5 mln. dollarlik qo‘shimcha shartnomalar imzolandi. Bundan tashqari bank direktorlar kengashi

“Uzininvest” agentligini rivojlantirish uchun texnik qo‘llab-quvvatlash maqsadida 0,3 mln. dollarlik yordam ko‘rsatishga rozi bo‘ldi.

O‘zbekiston Respublikasi tashqi siyosatida IHT bilan munosabatlarining ahamiyati.

1995 yilning yanvarida O‘zbekiston tomonidan IHT Bosh kotibiyati nomiga tashkilotda kuzatuvchi maqomi berish bo‘yicha murojaatnoma yuborilgan. O‘sha yilning 2 oktabrida Nyu-Yorkda IHTga a‘zo bo‘lgan davlatlar tashqi ishlar vazirlarining navbatdan tashqari sessiyasida O‘zbekistonga kuzatuvchi maqomi berildi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning maktubi asosida 1996 yilning 2 oktabrida IHTga a‘zo davlatlar tashqi ishlar vazirlarining har yili o‘tkaziladigan navbatdagi muvofiqlashtirish sessiyasida O‘zbekiston Respublikasi mazkur tashkilotning teng huquqli a‘zosiga aylandi.

O‘zbekiston IHTga a‘zo bo‘lganidan so‘ng tashkilot bilan ko‘plab sohalarda jumladan, siyosiy, madaniy va ma‘rifiy yo‘nalishlar hamkorlik aloqalarini rivojlantirib kelmoqda. O‘zbekiston IHT davlat rahbarlari sammitlari, tashqi ishlar vazirlarining yillik sessiyalari va Bosh kotibiyat faoliyatida ham ishtirok etmoqda. Ayni paytda O‘zbekiston Yaqin Sharq muammosini hal etilishida Islom hamkorlik tashkilotining qaror va takliflarini ma‘qullaydi. Mamlakatimizning IHT doirasidagi faoliyati mazkur tashkilot imkoniyatlari va uning anjumanlaridan foydalangan holda, mintaqaviy xavfsizlik va barqarorlik bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi tashabbuslarini xalqaro maydonda ilgari suradi. Chunonchi, O‘zbekiston milliy manfaatlari xalqaro munosabatlarda islom omili to‘liqroq inobatga olinishini talab etadi.

O‘zbekistonning IHTga a‘zo bo‘lishining asosiy maqsadlaridan biri ushbu tashkilot salohiyatidan foydalangan holda respublikaning milliy manfaatlari himoyasini islom dunyosida ta‘minlashdan iborat. O‘zbekiston IHTni islom dunyosida yuqori obro‘li, mintaqaviy va jahon miqyosidagi bir qator dolzarb masalalar yuzasidan o‘zining sobitqadam mavqeiga ega bo‘lgan tashkilot sifatida e‘tirof etib, ko‘p tomonlama hamkorlik bilan birgalikda ikki tomonlama yondashuvning ham muhimligini ta‘kidlaydi. Shu bois, mazkur tashkilot salohiyati va imkoniyatlarini xalqaro terrorizm, diniy aqidaparastlik hamda narkotik moddalarni ishlab chiqarish va tarqatishga qarshi kurash kabi zamonamizning eng tahlikali muammolarini yechishga jalb etib kelmoqda.

O‘z vaqtida IHT O‘zbekiston Respublikasining Afg‘onistondagi mojaroni tinch yo‘llar bilan yechish va shu maqsadda 1999 yilning iyulida Toshkentda o‘tkazilgan “6+2” guruh uchrashuvini, hamda, Markaziy Osiyoni yadro qurolidan xoli mintaq, deb e‘lon qilish tashabbuslarini faol qo‘llab-quvvatlagan. Hozirgi

kunda ham O'zbekiston Afg'onistonni tiklash, mintaqada barqarorlikni mustahkamlash masalalarida IHT minbaridan samarali foydalanmoqda. So'nggi paytlarda IHT rahbariyati va ayrim mamlakatlar vakillari O'zbekiston tashkilotning turli yordamchi va ixtisoslashgan institutlari ishida faolroq ishtirok etishiga sa'y-harakat qilayotgani ta'kidlandi.

Ayni vaqtda O'zbekiston IHTning muhim moliyaviy instituti bo'lgan Islom taraqqiyot banki (ITB) bilan faol hamkorlik qilmoqda. 2003 yilning 2 sentabrida ITB boshqaruvchilar kengashining yillik yig'ilishida O'zbekiston mazkur moliyaviy tashkilotga uning 55-a'zosi sifatida qabul qilindi.

IHT doirasiga kiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy tadqiqotlar va islom mamlakatlari uchun mutaxassislar tayyorlash markazi, Ta'lim, fan va madaniyat bo'yicha islom tashkiloti, Islom texnologiya universiteti, Savdo-iqtisodiy hamkorlik bo'yicha doimiy qo'mitalari bilan O'zbekiston o'rtasida har tomonlama hamkorlik aloqalari o'rnatilmoqda. ITB o'zining salohiyati va islom dunyosidagi muhim moliyaviy markaz ekani bilan mintaqaviy iqtisodiy hamkorlik dasturlarini amalga oshirmoqda. Shunday dasturlar orasida mintaqada transport kommunikatsiyalarini rivojlantirish muhim o'rin tutadi.

Shuningdek, O'zbekiston Markaziy Osiyo mintaqasida transchegaraviy suvlar masalasi va ekologiya bilan bog'liq muammolarda o'z manfaatlarini himoya qilishda ham IHT instrumentidan unumli foydalanish imkoniyatiga ega. Chunonchi, xalqaro miqyosda ichimlik suvi tanqisligi, ekologik xatarlar katta muammoga aylanib borar ekan, IHT oxirgi yillarda bu muammoga katta e'tibor qarata boshladi. Jumladan, 2009 yil Istanbul shahrida o'tkazilgan 5-umumjahon suv forumi doirasida IHT a'zo davlatlarining aksariyati tashkilotning suv muammosiga umumiy munosabatini belgilashga kelishib olgan edilar. Shu yilning o'zidayoq Bosh kotibiyat "OIC water vision", ya'ni "IHTning suv bo'yicha yondashuvi" nomli tadqiqiy hujjatni ishlashga kirishdi. Shu maqsadda turli mintaqalardan IHTga a'zo davlatlar suv bo'yicha mutaxassis va maslahatchilardan iborat 15 kishilik ekspertlar guruhi tuzildi. O'rta Osiyo respublikalari mintaqasidan bu guruhga Tojikiston Respublikasi Melioratsiya va suv resurslari vazirining birinchi o'rinbosari S.Rahimov kiritilgan. Ekspertlar guruhi 2010 yil may oyida Dubayda va 2011 yil iyunda Astanada ikki yig'ilish o'tkazdi. Astanadagi IHT tashqi ishlar vazirlari sessiyasida 2012 yil yanvar oyida Istanbulda ekspertlar uchrashuvini o'tkazish va unda "OIC water vision: working together for a water secure future" hujjati loyihasini muvofiqlashtirishga, keyingi bosqichda esa 2012 yil mart oyida IHT a'zo davlatlarning suv xo'jaligi bo'yicha maslahatchi vazirlarining yig'ilishida mazkur hujjatni qabul qilishga kelishildi. Mazkur yig'ilish 5-6 mart kunlari Istanbul shahrida o'tkazildi, unda 34

mamlakatdan vakillar ishtirok etdi. O‘zbekiston nomidan yig‘ilishda O‘zbekistonning Turkiyadagi favqulotda va muxtor elchisi qatnashdi.

“OIC water vision: working together for a water secure future” hujjati IHTning musulmon mamlakatlarida suv bilan bog‘liq asosiy muammo va kamchiliklarni aniqlash, ularni hal etishga qaratilgan umumiy yechimlarni belgilashga qaratilgan. Hujjat ko‘proq tavsifiy xarakterga ega bo‘lib, muayyan mintaqalar va xususan, IHTga a‘zo mamlakatlardagi suv tanqisligi muammolarining ko‘rinishi, hajmi keltirib o‘tilgan. Bu muammolar yanada keskinlashishi ehtimoli quyidagi omillar bilan bog‘lanadi:

iqlim o‘zgarishi, global isish jarayonlari;

ayrim mamlakatlardagi moliyaviy imkoniyatlar cheklanganligi tufayli suv bo‘yicha sanitar holatning yomonlashuvi;

suvdan foydalanish bo‘yicha sohalar o‘rtasida nomutanosibliklar (suv ta‘minoti, irrigatsiya va qishloq xo‘jaligi, energetika, sanoat va boshqalar);

suvdan foydalanish bo‘yicha mintaqaviy hamkorlik shartnomalari mavjud emasligi bois transchegaraviy suvlardan foydalanish borasida davlatlararo ziddiyatlarning yuzaga kelishi.

IHT bilan O‘zbekiston o‘rtasidagi hamkorlik aloqalarini rivojlantirish bo‘yicha quyidagi takliflarni ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi, deb o‘ylaymiz:

O‘zbekiston IHT doirasida nafaqat xavfsizlik va barqarorlikni ta‘minlash, balki savdo-iqtisodiy va madaniy-ma‘rifiy sohalarda ham o‘zaro manfaatli hamkorlikni kengaytirish;

Jahon hamjamiyati oldida turgan dolzarb muammo – terrorizm va diniy ekstremizmga qarshi kurashda IHTga a‘zo davlatlarning yondashuvlarini yaqinlashtirish va sa‘yi-harakatlarini birlashtirish;

IHT tuzilmasidagi tashkilotlarda O‘zbekiston vakillarining ham ishtirok etishlari;

IHT doirasida Markaziy Osiyo mintaqasida mavjud muammolarni hal qilish va ular bo‘yicha O‘zbekistonning taklif va tashabbuslarini ko‘rib chiqilishini ta‘minlash, jumladan, mintaqada suv va ekologiya muammolari bo‘yicha O‘zbekiston manfaatlarini himoya qilish;

o‘zaro manfatlarga mos keluvchi yo‘nalishlar bo‘yicha ba‘zi IHTga a‘zo mamlakatlar bilan ikki tomonlama hamkorlikni yo‘lga qo‘yish;

O‘zbekiston hududida yashab o‘tgan islom sivilizatsiyasi va ilm-fan rivojiga katta hissa qo‘shgan buyuk allomalar va mutafakkirlar (Imom al-Buxoriy, at-Termiziy, Ahmad al-Farg‘oniy, Abu Mansur al-Moturidiy, az-Zamaxshariy, Bahouddin Naqshband, Mirzo Ulug‘bek va Alisher Navoiy) boy merosini

o'rganish va ularning O'zbekistondagi qadamjolarini IHT tashkilotining maxsus tuzilmalari bilan birgalikda muhofaza etishda hamkorlik qilish;

IHTga a'zo davlatlar Tashqi ishlar vazirlarining yoki IHTning ixtisoslashgan institutlari yig'ilishlaridan birini O'zbekistonda o'tkazish;

IHTning istiqbolda ta'sis etilishi mumkin bo'lgan tuzilmalaridan birining vakolatxonasini O'zbekistonda ochish;

IHTning iqtisodiy va moliyaviy qo'mitalari orqali mamlakatimizga xorijiy sarmoyalarni olib kirish imkoniyatini oshirish;

Tashkilotning ixtisoslashtirilgan muassasasi – Islom taraqqiyot banki bilan O'zbekistonning JSTga kirishi yo'nalishida hamkorlik qilish.

Islom konferensiyasi tashkiloti tarkibidagi ixtisoslashtirilgan muassasalardan biri — Ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha Xalqaro islom tashkiloti (ISESCO) Toshkent shahrini 2007 yilda "Islom madaniyatining poytaxti", deb e'lon qildi. Butun Osiyo qit'asining vakili bo'lgan Toshkent bilan bir qatorda arab dunyosidan Fes (Marokash) va Tripoli (Liviya) shaharlari, shuningdek, Afrika qit'asidan Senegal poytaxti – Dakar shaharlari ham "Islom madaniyatining poytaxtlari", degan nomga erishdilar.

Toshkent shahriga "Islom madaniyati poytaxti" degan nomning berilishi nafaqat Toshkent, balki butun O'zbekiston xalqi uchun ulkan tarixiy va madaniy-ma'rifiy voqea hisoblanadi. Mazkur e'tirof Toshkent shahri va butun O'zbekistonga berilgan yuksak bahodir. Toshkent shahri bunday yuksak unvonga O'zbekiston xalqining islom madaniyati, falsafasi, ilm-fani rivojiga qo'shgan ulkan hissasi, tarixiy obida va me'morchilik namunalari, islomga oid qo'lyozma manbalarga boyligi tufayli sazovor bo'ldi. Yurtimiz allomalarining qadimdan nafaqat islom, balki umumjahon sivilizatsiyasi rivojiga muhim hissa qo'shgani ham e'tiborga olingani shubhasizdir.

ISESCO o'z tarkibida 57 ta mamlakatni jam etgan, xalqaro miqyosdagi muhim va dolzarb masalalarni hal qilishda ta'siri va ahamiyati tobora ortib borayotgan nufuzli tashkilotni tushunamiz. ISESCOning musulmon dunyosidagi muayyan shaharlarni islom madaniyatining poytaxtlari deb e'lon qilishi musulmon mamlakatlari o'rtasidagi madaniy aloqalarni rivojlantirish, islom madaniyatiga oid ilmiy-ma'rifiy, tarixiy-me'moriy merosni o'rganish, tiklash va targ'ib qilish, dinlararo va sivilizatsiyalararo muloqotni kuchaytirish, turli mamlakatlarning bu boradagi sa'y-harakatini qo'llab-quvvatlash hamda rag'batlantirishdek maqsadlarini ko'zlaydi. 2012 yilda Osiyo davlatlari ichida Bangladesh Xalq Respublikasi poytaxti Dakka shahri, arab dunyosidan Iroqning Najaf shahri, Afrika davlatlaridan Niger Respublikasi poytaxti Nyamey shahri "Islom madaniyati poytaxti" degan sharaflil nomga sazovor bo'ldi.

O'zbekistonning xalqaro diniy tashkilotlar bilan munosabatlarida IHT o'ziga xos ahamiyatga ega. Hukumatlararo darajada dunyoda faoliyat olib borayotgan yagona xalqaro diniy tashkilot sifatida Islom hamkorlik tashkiloti aholisining aksariyati musulmon bo'lgan mamlakatlar uchun BMTning deyarli kichraytirilgan variantini namoyon etishi ko'zda tutilgan. Har qancha tanqidlarga uchrasada, ammo hamon musulmon dunyosida eng nufuzli tashkilot hisoblanadigan IHT bilan hamkorlik qilish O'zbekiston uchun ham manfaatli. Zero, globallashuv bosimi ostida alohida rivojlanayotgan davlatlarning roli pasayishi barobarida, davlatlar hamjamiyati bo'lgan xalqaro tashkilotlarning ahamiyati ortib borishi kuzatiladi.

Mavzuga oid savollar:

1. "6+2" muloqot uchrashuvi guruhi haqida nimalar bilasiz?
2. O'zbekiston mustaqillikka erishgan qaysi ilomiy tashkilotlar bilan hamkorlik o'rnatgan?
3. "Vision 2030" loyihasi haqida nimalar bilasiz?

GLOSSARIY

AGREGATSIYA – siyosiy tizim funksiyasi bo‘lib, u xilma-xil talablar va manfaatlarni umumlashtirish, umumiy talablarni ishlab chiqish va ularning dolzarbligi, muhimligi nuqtai nazaridan pog‘onalashtirish bilan bog‘liq.

AKTOR – siyosiy hayotda to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki bevosita ishtirok etuvchi siyosiy subyekt.

ARTIKULYATSIYA – (lot. bo‘g‘in-bo‘g‘in, tushunarli so‘zlash) siyosiy tizim funksiyasi bo‘lib, u qaror qabul qiluvchi tashkilotlarga talablarni bayon etish vazifasini bajaradi. Demokratik siyosiy tizimlarda bu vazifani manfaat guruhlari, siyosiy partiyalar, parlament, avtoritar siyosiy tizimlarda esa korporativ institutlar bajaradi.

ASSIMILYATSIYA - (lot. o‘xshab ketmoq) singib ketish, qo‘shilib ketish.

ANALOGIYA – (gr. o‘xshash, monand) umuman, turli-tuman predmet va hodisalarning muayyan ma’noda o‘xshashligi, bir-biriga monandligi.

ANTINOMIYA – (fr. qonunga qarshi) bir xil darajadagi to‘g‘ri deb e’tirof etilgan, lekin bir-biriga qarama-qarshi hukmlar to‘qnashuvi.

BIXEVIOZM – insonning xulq-atvor motivlarini, javob reaksiyalarini o‘rganish zarurligi, shu tariqa ijtimoiy fanlar o‘zlarining “gumanitar cheklanganligini” yengib o‘tishi, hamda isbotlanganligi va aniqlik darajasiga ko‘ra tabiiy fanlarga yaqinlashuvini asoslaydigan hozirgi zamon ijtimoiy fani yo‘nalishi.

BREYNSTORMING – biror muammoni yechishda ekspertlar guruhining aqliy hujumini tashkil etish.

VERBAL – lot. og‘zaki, so‘zda ifodalangan.

VERIFIKATSIYA – respondent xabar beradigan ma’lumotlarning aniqligini o‘lchash uchun zarur dalillarni to‘plash jarayoni

GETEROGEN – xilma-xil, sifat jihatidan turli negizlardan iborat.

GOMOGEN – asos e’tibori, kelib chiqishi hamda mohiyati jihatidan bir xil, bir turdagi, yagona.

DIVERSIFIKATSIYA – (lot. teng qilmoq) yalpi ko‘p tarmoqli rivojlanishga qaratilgan davlat siyosati.

DISPERSIYA – (lot. tarqalgan, yoyilgan) siyosatda hokimiyatning bir markazda to‘planmay, butun jamiyatga yoyilishi ko‘plab o‘zaro bog‘liq, uyg‘un, hokimiyat markazlarining mavjudligi.

DISPUT – (lot. fikrlash, tahlil qilish, bahslashish) og‘zaki ilmiy bahs, ommaviy ma‘ruzadan so‘ng avvaldan belgilangan opponentlar ishtirokidagi munozara.

IDENTIFIKATSIYA – u yoki bu siyosiy guruhga o‘zini-o‘zi boshqarishdan ajratish imkonini beruvchi barqaror belgilar, xususiyatlar birligi.

IDEOGRAFIK FANLAR – hodisalarni, bo‘lib o‘tgan voqealarni, ya‘ni xususiy holatlarni har tomonlama o‘rganadigan fanlar.

INSTITUTIONALLASHUV – rasmiylashgan, barcha e‘tirof etgan qoidalar, qonunlar, an‘ana va marosimlarga asoslangan ijtimoiy munosabatlar barqaror namunalarining shakllanishi.

INTERPRETATSIYA – talqin qilish, sharhlash. Biror voqea yoki hodisani muayyan nuqtai nazardan talqin qilish, tushuntirish, qarab chiqish.

IMMANENT – biror voqea, hodisa yoki jarayonga xos xususiyat.

KAUZALLIK – sabab bilan belgilanganlik, sabab va faoliyatning qonuniy aloqasi. Tamoyil (yoki qonun) sifatida kauzallik quyidagilarni anglatadi: har bir voqea yoki hodisa biror sababga ega (biror sabab bilan sodir bo‘lgan) va ayni vaqtda u yana boshqa bir voqea yoki hodisaning 3am sababchisidir; sababsiz hech narsa paydo bo‘lmaydi.

KVALIFIKATSION KO‘PCHILIK – eng muhim masalalar bo‘yicha qaror qabul qilish uchun belgilanuvchi, ishtirokchilarning 2/3 yoki 3/4 qismining bergan ovozlari.

KLASSIFIKATSIYA – predmet, hodisa va tushunchalarni sinflar, bo‘limlar, darajalar bo‘yicha, ularning umumiy belgilari, xususiyatlari, yagona asosiga ko‘ra taqsimlash (tur, bo‘limlarga kiritmoq). Klassifikatsiya bir xillik va o‘xshashlikka quriladi.

KONSEPTUALLASHTIRISH – ma‘lumotlarni, har bir alohida holat, g‘oya, voqea va hodisaning uning orqasida turgan narsani, mazmunini nomlash.

KORPORATIVLIK – jamiyatni tashkil etishning o‘ziga xos modeli bo‘lib, uning birlamchi elementlari sifatida individlar emas, iqtisodiy va funksional guruhlar turadi. Markaziy hokimiyat korporatsiyalarga birlashgan ana shu guruhlar vakillaridan tuziladi.

KORRELYATSIYA – faqat bir-biri bilan o‘zaro taqqoslaganda biror mazmunga ega bo‘lgan narsa va tushunchalar.

KUMULYATIV VOTUM – ko‘p mandatli saylov okruglarida ovoz berish tartibi: unda saylovchi o‘zida mavjud bo‘lgan ovozning bir qismini yoki barchasini birlashtirib, uni nomzodlardan biriga berish huquqiga ega bo‘ladi.

LEGITIMLIK – muayyan davlat hokimiyatining qonuniyligi a) fuqarolar tomonidan; b) xalqaro hamjamiyat tomonidan e‘tirof etilishini anglatuvchi

qadriyatiy tushuncha. U tarixan an'anaviy, xarizmatik, oqilona-qonuniy shakllarda namoyon bo'ladi.

LOKALLASHTIRISH – biror voqea, hodisa va harakatlarni ma'lum joy bilan cheklash, uning muayyan hududdan, chetga chiqishiga yo'l qo'ymaslik.

LONGITYUD TADQIQOT – bir xil shaxslar, guruh yoki obyektlarni uzoq vaqt kuzatish va ma'lum bir vaqt o'tgach ular orasidagi o'tkazilgan so'rovni qayta tashkil etish, natijalarni avalgilari bilan qiyoslashga asoslangan tadqiqot usuli.

LIBERTARIZM – davlatning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga aralashmasligi. Bu bozor munosabatlari sohasi ekanligi to'g'risidagi g'oyani targ'ib qiluvchi konsepsiya ("Chikago maktabi"-O.Fridman, G.Bekker, A.Laffer).

MIQDOR USULLARI – siyosiy obyektlar xususiyatlari va belgilarini to'g'ridan-to'g'ri yoki bevosita o'lchashga, matematik formallashtirish va kvalifikatsiyaga asoslanuvchi usullar.

MOBILLIK – stratifikatsiya nazariyasida shaxs va guruhlar maqomining o'zgarishi bilan bog'liq ko'chishlar.

MANFAAT GURUHLARI – fuqarolarning davlat bilan munosabatlarida o'zgarishning hokimiyatga doir manfaatlarini bayon etish yoki himoya qilishlari uchun ixtiyoriy tarzda birlashgan maxsus yoki moslashtirilgan tashkilotlar. Ular o'z oldilarga qo'ygan maqsadlari, faoliyat usullari, hokimiyatga ta'sir resurslari va boshqa belgilariga ko'ra siyosiy partiyalardan siyosiy partiyalardan farq qiladi.

MATEMATIK MODELLASHTIRISH – ijtimoiy borliq xususiyatlarini matematik tilda bayon etish imkonini beruvchi empirik tadqiqot usullaridan biri. Borliqning tadqiqoti uchun ahamiyatli tomonlarini lo'nda va abstrakt shaklda aks ettiradi, tadqiq qilinayotgan masalaning asosiy muammolarini aniq tassavur etish; sifatli usullar yordamida olib bo'lmaydigan xulosalarga kelish imkonini beradi; tahlil uchun kompyuter texnologiyalaridan faol foydalanishga asoslanadi.

NORMATIV BASHORAT- cheklangan resurslar aniqlanganligi asosida kutilgan natijalarga erishish uslublari haqidagi prognoz

PAUPERIZM- ommaviy qashshoqlanish, aholining qambag'allashuvi; yashash uchun zaruriy vositalardan mahrumlik

PERMANENT – doimiy, uzluksiz davom etadigan.

PILOTAJ USLUBI – muayyan metodikalarning (anketalar, rejalar, intervyu va h.k.) validligini aniqlash, tadqiqot tadbirlarini tekshirib olish maqsadida o'tkaziladigan sinov tadqiqoti.

PRAKSEOLOGIYA – sotsiologik tadqiqotlar yo'nalishi. U faoliyat yoki faoliyatlar birligini ularning samaradorligi nuqtai nazaridan o'rganadi.

RELYATIV – muayyan munosabatlardagina ahamiyatga ega, shu munosabatlar bilan belgilanuvchi, nisbiy.

REPREZENTATIVLIK – tadqiq qilinyotgan birlikning xususiyatlarini aks ettiruvchi tanlov belgisi. (Reprezentatsiya-fr. vakillik).

RUHIY PARADIGMA – siyosatni tushuntirishdagi tabiiy paradigmalarning bir turi. U siyosat tabiatini ruhiy omillar orqali tushuntiradi, ya'ni inson ruhiyati motivlar, dunyoni qabul qilish usuli va h.k. orqali.

SIYOSIY ADAPTATSIYA – (lat. moslashish) siyosiy tizim, siyosiy tuzilmalarning atrof-muhit talablariga moslashish jarayoni. U siyosiy tizim oldida turgan vazifalarning o'zgarishi, yangi maqsadlar aniqlanishi, muammolarni hal qilish uchun yangicha yondoshuvlarning ishlab chiqilishida namoyon bo'ladi.

SIYOSIY BASHORAT – 1) siyosiy jarayon kelajagi va oqibatlari to'g'risidagi siyosiy fikrlarning ishlab chiqilishi; 2) siyosiy hayot, uning jarayonlari, hodisalari rivojlanishining istiqbollari to'g'risidagi maxsus tadqiqot.

SIYOSIY JARAYON - jamiyat siyosiy tizimining shakllanishi, o'zgarishi va faoliyat ko'rsatishiga bevosita ta'sir etuvchi ijtimoiy subyektlar faoliyatining uyg'unligi

SIYOSIY VAZIYAT – siyosiy tizimning ma'lum bir davrdagi holati.

SIYOSIY VAZIYAT TAHLILI – jamiyat siyosiy tizimini tashkil qiluvchi barcha siyosiy aktorlarning hozirgi vaqtdagi o'zaro harakatini aniqlash va o'rganish.

SIYOSIY VAZIYATNING VERTIKAL TAHLILI – siyosiy tizim ayrim institutlarining holati va o'zaro harakatini o'rganish.

SIYOSIY VAZIYATNING GORIZONTAL TAHLILI – siyosiy jarayonlarda yaxlit aktor sifatida harakatlanuvchi noinstitutSIONal jamoalar va guruhlarining hozirgi holatini aniqlash va o'rganish.

SIYOSIY VAZIYATNING DIAGNOSTIK TAHLILI – har xil muammoli vaziyatlar chiqish ehtimollarini o'rganish maqsadida siyosiy tizimning yoki uning ayrim tarkibiy qismlarining hozirgi holatini aniqlash va o'rganish.

SIFAT USULLARI – tadqiqotda individual tajriba, kuzatish, intuitsiya, tushunchalarining an'anaviy falsafiy va mantiqiy tahlili usullari, tarixiy qiyoslash, shaxsiy va rasmiy hujjatlardan foydalanish, qaydlar, xulosa va tavsiyalarni publitsistik asoslash usullaridan foydalanishga e'tibor qaratadi. Sifat usullari siyosiy hodisalar va jarayonlar, tizimlarning sifat jihatlarini tahlil qiladi. Shuningdek, sifat usullari miqdor usullari bilan birgalikda qo'llanishi ham mumkin.

STATISTIK USULLAR – tadbiqiy matematik statistikaga oid modellar va usullar birligi. Shartli ravishda ular ikkiga bo'linadi 1-guruhga, terma (tanlash)

usuli, tavsiflovchi (ta'riflovchi) statistika, bog'liqlik va aloqalar tahlili, statistik xulosalar, baholar va mezonlar nazariyasi, tajribali rejalashtirish usullari kiradi. 2-guruhga darajalash, taksonomik tadbirlar, korrelyatsion, faktorli, sababiy tahlil va bir guruh statistik modellar kabi ko'p o'zgaruvchi usullar kiradi.

SIYOSIY MARKETING – siyosatni siyosatchi va xalq, nomzod va saylovchi o'rtasidagi ratsional munosabatlar tarzida tushunishdan kelib chiqib, yetakchilikka da'vogar shaxsning sifatleri va fazilatlarini saylovchilarga (fuqarolarga) ma'qul tarzda ko'rsatish.

SIYOSIY MODEL – siyosiy tizim yoki uning tarkibiy qismining ma'lum shakldagi originaldan farq etadigan siyosiy tasviri.

SIYOSIY MENEJMENT – davlat siyosatini samarali tashkil etish va samarali boshqaruvga oid fan.

SIYOSIY ME'YOR – siyosat subyekti e'tirof etgan va amalda rioya qiluvchi na'muna, qoida, faoliyat tamoyili. Ular: rasmiy-norasmiy, og'zaki-yozma, oshkora-yashirin; universal-xususiy bo'lishi mumkin. Belgilangan tartibda qabul qilingan, qog'ozda qayd etilgan va siyosiy subyektlar uchun majburiy bo'lgan siyosiy me'yorlar ayni vaqtda huquqiy me'yorlar hamdir.

TRANSFORMATSIYA – siyosiy tizimlarning o'zgarish jarayoni

MINTAQA – “Mintaqa” lotinchadan “qism, bo'lak” ma'nolarini anglatadi. Mintaqa quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi kerak: umumiy tarixiy rivojlanish; o'ziga xos muayyan madaniy xususiyat; yagona va birbiriga tutash geografik hudud; iqtisodiyotining o'xshashligi; mintaqaviy xalqaro tashkilotlar doirasida birgalikda faollik yuritish.

MINTAQAVIYLASHUV – Mintaqaviylashuv hududiy xususiyati asosida iqtisodiy, madaniy, siyosiy, iqtisodiy jihatdan davlatlarning bir biriga yaqinlashuv jarayoni.

JAHON REGIONALIZMI – globallashuv bosqichlaridan biri bo'lishi bilan birga unga qarama-qarshi tendensiyadir

GEOSIYOSIY MINTAQAVIYLASHUV – Geosiyosiy mintaqaviylashuvda “katta makonlar”ning shakllanishi va ajratilishi, ularning harbiy-siyosiy va iqtisodiy qudrati jahon gegemoniga qarama-qarshi turishi mumkin.

ASOSIY SIYOSIY JARAYONLAR – aholining faolligini, ya'ni harakatlarda aholining turli qatlamlarining ishtiroki

BEQAROR SIYOSIY JARAYONLAR – siyosiy tizimdagi yoki siyosiy hokimiyatdagi inqirozli vaziyatlarda paydo bo'ladi va rivojlanadi

BOSHQARUV – turli tizimlar (biologik, ijtimoiy, texnologik) king funksiyasi. u shu tizimlarning muayyan tuzilishini saqlab turadi, faoliyat, taribni ta'minlaydi, dasturlar, maqsadlarni amalga oshiradi

BUDDAVIYLIK DINI – dunyodagi eng ko'p tarqalgan dinlardan bo'lib, mil. avv. 6-5 asrlarda hindistonda paydo bo'ldi

DAVLATLAR O'RTASIDAGI RAQOBAT – bu obyektiv hodisa bo'lib, u suveren davlatlarning barchasi uchun xarakterlidir. u munosabatlar va manfaatlar yig'indisi sifatida muayyan vositalar orqali yuzaga keladi.

DEMOGRAFIK RESURLAR –hokimiyatning maxsus resurslaridir. bu resurs boshqa resurslarni ishlab chiqaruvchi universal, ko'p funksiyali resursdir

DEMOKRATIK REJIM –inson huquqlari va erkinliklari ta'minlangan, siyosiy erkinliklardan bemaolol foydalana oladigan rejimdir

EKZOGEN – tashqi sabab, turtki natijasida vujudga kelgan ta'sirlar

ELITA – fransuzcha «elite» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, u eng yaxshi, tanlangan degan ma'noni bildiradi

ENDOGEN – ichki sabablar natijasida vujudga, kelgan ta'sirlar

ETNIK GURUH – necha yuz yoki ming kishidan iborat bo'lgan, bir-biri bilan zaif bog'langan birlik, birlashuv asosida etnik belgilar yotadi

ETNOGRAFIK GURUH – millat yoki elatning alohida ajralib qolgan, til, madaniyat, turmushda o'ziga xosliklarni saqlagan qismi

G'ARB REGIONALIZMI – G'arb regionalizmi. Har qanday jamiyatda shaxs manfaat va huquqlarining ustuvorligiga asoslangan Yevropa regionalizmi muvaffaqiyatli rivojlanmoqda.

AMERIKA REGIONALIZMI – Amerika liberalizmi G'arb liberal qadriyatlaridan foydalangan holda yuqori texnologiyalar jo'g'rofik periferiyasiga aylandi.

SHARQ REGIONALIZMI –Xitoy va boshqa Osiyo davlatlari Sharq regionalizmidan foydalanmoqda, avtoritar davlat hokimiyati bilan bosqichma-bosqich jahon bozoriga ochiq bo'lishga asoslanadi.

IJTIMOIIY MOBILLIK – shaxs, guruh yoki qatlam mavqeining o'zgarishi bilan bog'lig'jarayonlar

IJTIMOIIY OMIL – fuqarolik jamiyati va plyuralizmning mavjudligi

IJTIMOIIY QATLAMLASHUV – o'zaro bog'liq va pog'onalashuv asosida tashkil topgan, qatlamlar birligidan iborat ijtimoiy tengsizlik tizimi

INSTITUTIONALLASHUV – rasmiylashgan, barcha e'tirof etgan qoidalar, qonunlar, an'ana va marosimlarga asoslangan ijtimoiy munosabatlarning barqaror na'munalarning shakllanishi

JAMIYATNING SIYOSIY TASHKILOTI – moddiy asosni vujudga keltiradigan muayyan tashkilotlar va muassasalar majmui, siyosiy tizim butun binosining poydevori, uning muayyan vazifalarini amalga oshiradigan ma'muriy-boshqaruv tuzilmasi

KOMPROMISS – o‘zaro yonbosishlar natijasida erishilgan bitim.

KONFLIKT – u yoki bu obyektning bir vaqtning o‘zida kamida ikki va undan ortiq subyektlarning maqsad va manfaatlarini to‘la qondirmasligi natijasida vujudga keladigan ijtimoiy vaziyatga aytiladi

KONFLIKT QATNASHCHILARI – biz ularni qisqacha tarzda tomonlar deymiz

KONFLIKTLARNING OBYEKTI – mavjud qadriyatlar, moddiy dunyo, hudud va hokazolardan iboratdir

KONSENSUS(KELISHUV) –qaror ovoz berish yo‘li bilan emas, kelishuv yo‘li orqali qabo‘l qilinadi.

KONSERVATIZM – davlat va jamiyat hayotining tarixan vujudga kelgan shakllarini, uning oila, millat, din, mulkchilikda namoyon bo‘luvchi qadriyatlarini saqlab qolishga qaratilgan g‘oyaviy — siyosiy ta’limot va harakat

KONTRELITA – hukmron bo‘lmagan elita

MADANIY-AXBOROT RESURSLARI – bilim va axborot hamda ularni olish va tarqatish vositalari: fan va ta’lim muassasalari, ommaviy axborot vositalari va boshqalar tashkil etadi

MARGINAL GURUH – bir-birini istisno qiluvchi qadriyatlar, me'yorlar ta'siridagi, turli ijtimoiy guruhlar, tizimlar, madaniyatlar chegarasidagi odamlar guruhi

MAZDAK TA'LIMOTI – barcha odamlarning teng huquqliligi to‘g‘risidagi ta’limot.

METODOLOGIK FUNKSIYA – siyosatshunoslikning asosiy xulosalari alohida olingan ijtimoiy hodisalarni o‘rganuvchi xususiy siyosiy nazariyalar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

MILLATCHILIK– mafkura va siyosat bo‘lib, uning asosida milliy mustaqillik va ustunlik g‘oyasi, boshqa xalqlar vakillariga bepisandlik bilan qarash yotadi

MILLIY GURUH – mazkur mamlakat (mintaqa)da tub aholi bo‘lmagan millat, xalq-elatning bir qismi

MONOTEISTIK – yakka xudolikka asoslangan diniy qarash

NAZARIY BILISH FUNKSIYASI – siyosatshunoslik siyosat to‘g‘risida, uning jamiyatdagi roli to‘g‘risida bilimlar hosil qiladi.

NEOKONSERVATIZM – mumtoz konservatizm va liberalizm g'oyalarini uyg'unlashtiruvchi mafkura.

RATSIONAL-OSHQORA LIDERLIK – liderlikni saylashning tartibi, unga muayyan hokimlik vakolatlarining oqilligi, qonuniyligi to'g'risidagi tasavvurlarga asoslanadi

SINFLAR – daromad miqdori, kasbinnig nufo'zliligi, bilimi, hokimiyatga ta'siri darajasiga ko'ra belgilanuvchi, ijtimoiy maqomi taxminan bir xil bo'lgan odamlar guruhi

SIYOSIY MULOQOT – tegishli axborotning tarqalishini o'z ichiga oladi

UNITAR DAVLAT – bu ma'muriy-hududiy, qismlarga bo'lingan yaxlit, bir butun markazlashgan davlat shaklidir

XALQARO KONSORSIUM – mamlakatlararo iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash, birgalikdagi tadbirlar orqali iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlash, moddiy-tabiiy boyliklardan oqilona foydalanishni yo'lga qo'yish maqsadida tuzilgan xalqaro birlashma

YAQIN SHARQ – Osiyo, Afrika va Yevropaning kesishgan mintaqasida joylashgan. Bundan tashqari geosiyosiy ahamiyati jihatidan Yaqin Sharq, Kavkaz va Markaziy Osiyo bilan birgalikda chegaradosh sifatida qaralib, geostrategik va geosiyosiy imperializmida, shu jumladan AQSh gegomonlik loyihasida juda muhim o'rin egallaydi.

ASOSIY VA QO‘SHIMCHA O‘QUV ADABIYOTLAR HAMDA AXBOROT MANBALARI:

1. “98 Die in One of Algerian Civil War’s Worst Massacres”, The New York Times. 30 August 1997 // <https://www.nytimes.com/1997/08/30/world/98-die-in-one-of-algerian-civil-war-s-worst-massacres.html>
2. “GCC Countries Invest Heavily in Morocco”. 23 October 2009, <https://www.memri.org/>
3. “ISIL may have committed genocide, war crimes in Iraq, says UN human rights report”, UN News Centre, 19 March 2015, <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=50369#.VV4Yp2cw-ig>
4. “ISIS has lost 98 percent of its territory, officials say”, FOX 32 Chicago, December 26, 2017 // <https://www.fox32chicago.com/news/isis-has-lost-98-percent-of-its-territory-officials-say>
5. “Syrian Brotherhood not seeking to form alliance with Ahrar Al-Sham”, Middle East Monitor, August 26, 2015, <https://www.middleeastmonitor.com/20150826-syrian-brotherhood-not-seeking-to-form-alliance-with-ahrar-al-sham/>
6. “Syrian Kurds say Islamic State militants surrender after prison raid” Reuters, January 25, 2022, <https://www.reuters.com/world/middle-east/syrian-kurds-say-islamic-sate-militants-surrender-after-prison-raid-2022-01-24/>
7. “The slow backlash – Sunni religious authorities turn against Islamic State”, The Economist, 6 September 2014, <http://www.economist.com/news/middle-east-and-africa/21615634-sunni-religious-authorities-turn-against-islamic-state-slow-backlash>
8. “U.S.-Backed Forces Struggle to Contain Islamic State in Battle Over Syrian Prison”, Wall Street Journal, Jan. 23, 2022 // https://www.wsj.com/articles/u-s-backed-forces-struggle-to-contain-islamic-state-in-battle-over-syrian-prison-11642948169?utm_source=iterable&utm_medium=email&utm_campaign=3580773 ;
9. “World Economic Outlook Database”. IMF.org. International Monetary Fund. Retrieved 29 October 2021.
10. 10 years on: 10 Facts that explain Syria’s conflict, 15 Mar 2021, <https://reliefweb.int/report/syrian-arab-republic/10-years-10-facts-explain-syria-s-conflict>
11. Aaron Y. Zelin, “Huras al-Din: The Overlooked al-Qaeda Group in Syria”, Washington Institute, Sep 24, 2019, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/huras-al-din-overlooked-al-qaeda-group-syria>
12. Abdelsalam Mohamed Elhudairi and Hüseyin Işıksal, The Role of ISIS as a Religious Terrorist Group in the Instability of Libya in the Post-Gaddafi Era: The Case of Sirte. Religions, 13(516), 2022, pp. 1-21.

13. Adam Baron and Farea Al Muslimi, "The Politics Driving Yemen's Rising Sectarianism," Sana'a Center for Strategic Studies, May 30, 2016, <http://sanaacenter.org/publications/main-publications/40>
14. Afghanistan Study Group Final Report. United States Institute of Peace, February 2021.
15. Ahmad Majidyar, Increasing Role of Iran's Basij Force in Syria War. March 29, 2017, <https://www.mei.edu/publications/increasing-role-irans-basij-force-syria-war>; Michael Rubin, Iran's Basij Recruiting for Syria Fight. March 01, 2016, <https://www.aei.org/articles/irans-basij-recruiting-for-syria-fight/>
16. Al-Abdin A. Z., The Free Yemeni Movement (1940-48) and Its Ideas on Reform. Middle Eastern Studies, Vol. 15, No. 1 Jan., 1979, pp. 36-48, <https://www.jstor.org/stable/4282728>
17. Alain G., Les damnés de la mer: les pirates somaliens en mer Rouge et dans l'océan Indien, Diplomatie, 40, 2009, http://archives-fig-st-die.cndp.fr/actes/actes_2009/gascon/article.html Ma'lumot olingan sana: 19.09.2022.
18. Al-Deen S. M., Federalism in Yemen: A Catalyst for War, The Present Reality, and the Inevitable Future, The Sana'a Center for Strategic Studies, 2019, http://sanaacenter.org/files/Federalism_in_Yemen.pdf
19. Ali Abdullatif Ahmida, "Libya, Social Origins of Dictatorship, and the Challenge for Democracy," The Journal of the Middle East and Africa 3, no. 1, 2012, pp. 70-81.
20. Alia Brahimi, "Libya's Revolution," The Journal of North African Studies 16, no. 4, 2011, pp. 605-624.
21. Amelina Y.A., Areshev A.G. «Islamskoye gosudarstvo»: sushnost i protivostoyaniye. Monografiya. - Vladikavkaz, 2015. - 226 s
22. Anna Theofilopoulou, The United Nations and Western Sahara. Special Report 166, July 2006, <https://www.usip.org/sites/default/files/sr166.pdf>
23. Ansar al-Shariah (Libya) was a Salafi-Islamist militant organization operating in Libya. July 2018, <https://cisac.fsi.stanford.edu/mappingmilitants/profiles/ansar-al-shariah-libya>
24. Anthony Bell and David Witter, Roots of Rebellion. Washington: Institute for the Study of War, 2011.
25. Aram Shabaniyan, The Rojava Revolution, <https://sites.evergreen.edu/middleeastproject/wp-content/uploads/sites/196/2016/05/The-Rojava-Revolution.pdf>; Cemgil Can, The 'Rojava Revolution' in Syrian Kurdistan: A Model of Development for the Middle East? 2016-05-19, <https://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/handle/20.500.12413/11623?show=full>
26. Armaoğlu F., Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1989, s. 174.
27. Aron Lund, 'The Free Syria Army Doesn't Exist', Syria Comment, 16 March 2013, <http://www.joshualandis.com/blog/the-free-syrian-army-doesnt-exist/>

28. Barak A. Salmoni; Bryce Loidolt; Madeleine Wells, 'Regime and Periphery in Northern Yemen-The Huthi Phenomenon'. RAND Institute, Santa Monica, CA, USA, 2010, pp. 290-291.
29. BBC News, "Faylaq al-Rahman", 22 February 2018, <https://monitoring.bbc.co.uk/product/c1douzrw>; Bassem Mroue, "Thousands of well-armed rebel fighters are in Syria's Ghouta", Associated Press, February 28, 2018.
30. BBC News, "Syria Profile: Timeline", May 6, 2016, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-14703995>
31. BBC News. "What is Islamic State", 26 September 2014; <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-29052144>
32. Beverley Milton-Edwards, *The Muslim Brotherhood: The Arab Spring and its future face*. Routledge, 1st Edition, 2016.
33. Brown J. Salafis and Sufis in Egypt. Carnegie Endowment for International Peace. December 20, 2011. // http://carnegieendowment.org/files/salafis_sufis.pdf.
34. Cafarella J. with Wallace B. and Zhou J., *ISIS's second comeback: assessing the next ISIS insurgency*. ISW Report, June 2019.
35. Carapico S., *The Economic Dimension of Yemeni Unity*, Middle East Report 184 23, 5(9)., 1993, p. 11.
36. Carnegie Endowment for International Peace, "The Muslim Brotherhood in Syria", February 01, 2012, <https://carnegieendowment.org/2012/02/01/muslim-brotherhood-in-syria>
37. ; Carnegie Middle East Center, "No More 'Hama Rules'", September 19, 2016, <https://carnegie-mec.org/diwan/64609>
38. Carter Center, *Relations between Hai'yat Tahrir al-Sham and Nour al-Din al-Zinki* in 2017, https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/peace/conflict_resolution/syria-conflict/2017.11.03-hts-ndz-report.pdf
39. Center for Strategic and International Studies, *Hay'at Tahrir al-Sham (HTS), TNT Terrorism Backgrounder*, 2018, <https://www.csis.org/programs/transnational-threats-project/past-projects/terrorism-backgrounders/hayat-tahrir-al-sham>
40. Charles Lister, "How al-Qa'ida Lost Control of its Syrian Affiliate: The Inside Story," CTC Sentinel 11, issue 2, February 2018, <https://ctc.usma.edu/al-qaida-lost-control-syrian-affiliate-inside-story/>
41. Cherif Bassiouni, *Libya: From Repression to Revolution: A Record of Armed Conflict and International Law Violations, 2011-2013*. Martinus Nijhoff Publishers, 2013.
42. Christopher Phillips, *The international system and the Syrian civil war*. International Relations, Vol. 36(3), 2022, p. 374.
43. Clark V., *Yemen: Dancing on the Heads of Snakes*. London: Yale University Press, 2010.

44. Cole S. The Economic Disaster Behind the Yemen Civil War. The Foreign Analyst, 2019. <http://theforeignanalyst.com/the-economic-disaster-behind-the-yemen-civil-war>,
45. Corcoran M., Timeline: A Century of Conflict in Yemen, ABC News, 2015.
46. Country Profile of Algeria, SIDA (Swedish International Development Cooperation Agency) publication, 2011. P. 16.
47. Dara Conduit, The Syrian Muslim Brotherhood and the Spectacle of Hama. Middle East Journal, Vol. 70, No. 2, SPRING 2016, pp. 211-226.
48. Day S., The Political Challenge of Yemen's Southern Mouvement, Carnegie Endowment, 108. 2010.
49. Dirk Vandewalle, A History of Modern Libya. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
50. Dostal J. M. Syria and the Great Powers (1946-1958): How Western Power Politics Pushed the Country Toward the Soviet Union. Syria Studies, 7(4), 2015, pp. 7-56.
51. Encyclopaedia Britannica, 2022; BBC News, 2016, yuqoridagi manbalar. Afret, Y. B., "The Social and Political Roots of the Syrian Revolution", 2016, <http://en.daam.org.il/?p=774>
52. Erica Chenoweth and Maria J. Stephan, Why Civil Resistance Works? The Strategic Logic of Nonviolent Conflict, Columbia: Columbia University Press, 2012.
53. Finn Tom, "Yemen President Quits After Deal in Saudi Arabia", The Guardian, November 23, 2011.
54. Gelvin, Jeyms L. Isroil-Falastin mojarosi: 100 yillik urush. Kembrij: Kembrij universiteti matbuoti, 2005 ISBN 0521618045
55. Geoffrey Jensen, War and insurgency in the Western Sahara. Strategic Studies Institute and U.S. Army War College Press, 2013.
56. Goldenberg, Doron. Qamal holati. Quddus: Gefen nashriyoti, 2003 ISBN 9789652293107
57. Gunter M. M., "Why can't we defeat ISIS", Hurst, 17 October 2014, http://www.hurstpublishers.com/cant-defeat-isis/#at_pco=cod-1.0&at_si=5479ca0c4d775ae5&at_ab=per-4&at_pos=1&at_tot=8.
58. Hakkı Taş, İsmailiye'den Rabia'ya Müslüman Kardeşler. Ankara: İldem Yayınları, 2015, s. 89-90.
59. Hamidulloh, Muhammad. "Musulmonlarning g'ayrimusulmonlar bilan munosabatlari." Musulmon ozchiliklar ishlari jurnali 7 (1): 9 (1986) ISSN 1360-2004
60. Hamza Hamouchene, Algeria and the Arab Spring, <https://www.opendemocracy.net/en/algeria-and-arab-spring/> (Ma'lumot olingan sana: 20.11.2022)
61. Harun al-Aswad, "Syrian Free Police disband following HTS militant takeover in Idlib", Middle East Eye, 16 January 2019,

<https://www.middleeasteye.net/news/syrian-free-police-disband-following-hts-militant-takeover-idlib>

62. Harvard Divinity School, The Ba'ath Party in Syria, <http://rlp.hds.harvard.edu/faq/baath-party-syria>

63. Hassan Hassan, 'Syria: The View from the Gulf States', European Council on Foreign Relations, 13 June 2013, https://ecfr.eu/article/commentary_syria_the_view_from_the_gulf_states135/

64. Hassan Hassan, "Jabhat Al Nusra and Al Qaeda: The Riddle, the Ruse and the Reality," The National, November 1, 2017.

65. Hinnebusch R., From Westphalian Failure to Heterarchic Governance in MENA: The Case of Syria. *Small Wars & Insurgencies*, 29:3, 2018, pp. 391-413.

66. Hinnebusch R., Syria: From 'authoritarian upgrading' to revolution? *International Affairs* 88(1), 2012, p. 96.

67. Hosam al-Jablawi, "Nour al-Din al-Zenki Movement: How a Once Moderate Group Joined Fateh al-Sham", Atlantic Council, February 17, 2017, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/syriasource/nour-al-din-al-zenki-movement-how-a-once-moderate-group-joined-fateh-al-sham/>

68. IMF, "Syria Arab Republic: Selected Issues", IMF Country Report, Number 06-295, 2006, p.29.

69. Instability in Libya, <https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/civil-war-libya> ,

70. Isabelle Werenfels, Who is in charge? Algerian power structures and their resilience to change, 2010 https://www.swp-berlin.org/publications/products/fachpublikationen/wrf_algerien_1002_ks.pdf

71. Jeremy M. Sharp, Yemen: Background and U.S. Relations, Congressional Research Service, Washington, 2015, p. 20.

72. Jiadong Zhang, Terrorist Activities in Yemen and the US Countermeasures, *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*, Vol: 4, No:1, 2010, p. 109.

73. John Galvani, Syria and the Baath Party. *MERIP Reports*, No.25, Feb. 1974, pp. 3-16, <https://www.jstor.org/stable/3011567>

74. John Wright, *A History of Libya*. London: Hurst Publishers, 2010.

75. Juan A. Mora Tebas, The Sahara conflict: neither war... nor peace. In: *Geopolitical overview of conflicts 2015*, Spanish Institute of Strategic Studies, 2016, p. 24-25.

76. Katz M., *Yemeni Unity and Saudi Security*, Middle East Policy, 1. 1992.

77. Katz, Shmuel. *Jang maydoni: Falastindagi fakt va xayol*. NY: Shapolsky Pub, 1973 ISBN 0933503032

78. Kendall E., Iran's fingerprints in Yemen: Real or Imagined?, The Atlantic Council, 2017. <https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2017/10/Irans-Fingerprints-in-Yemen-web-1019.pdf>, pp. 2-3.

79. Khaled al-Khateb, "Is Al-Qaeda affiliate expanding attacks beyond Syrian town of Idlib?" *Al-Monitor*, January 11, 2021, <https://www.al->

monitor.com/originals/2021/01/syria-hurras-al-din-idlib-raqqa-attack-islamic-state.html#ixzz7kWGk3qkJ

80. Kılavuz T., Mercan H., Güder S., Orta Doğu'da İslamcı Siyaset: Değişim Sürecinde Müslüman Kardeşler ve Nahda. İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği. İstanbul, 2012, s. 39.

81. Konrad Banaś, An Independent Country or a Part of Morocco? *Cahiers d'études africaines*, 2020, p. 94.

82. Kramer, Richard Ben. *İsroilning yo'qolishi: To'rtta savol*. NY: Simon & Schuster, 2004 ISBN 0743250281

83. Lahcen Achy, The Price of Stability in Algeria. Carnegie Endowment for International Peace, 2013. P. 7.

84. Leggiero K., "Countering ISIS Recruitment in Western Nations", *Journal of Political Risk* 3, No. 1 (January 2015), <http://www.jpolrisk.com/countering-western-recruitment-of-isis-fighters/#more-699>

85. Majid Jacob. "Biden reportedly won't reverse Trump recognition of Western Sahara as Morocco's", *The Times of Israel*, 1 May 2021. <https://www.timesofisrael.com/biden-reportedly-wont-reverse-trump-recognition-of-western-sahara-as-moroccos/>

86. Maley William, *Fundamentalism Reborn? Afghanistan and the Taliban*. C Hurst & Co., 2001.

87. Mansour Omar El-Kikhia, *Libya's Qaddafi: The Politics of Contradiction*. Gainesville: University Press of Florida, 1997.

88. Mapping Militant Organizations. "Ahrar al-Sham." Stanford University. Last modified March 2022. <https://cisac.fsi.stanford.edu/mappingmilitants/profiles/ahrar-al-sham>

89. Mapping Militant Organizations. "Hay'at Tahrir al-Sham." Stanford University. Last modified June 2021. <https://cisac.fsi.stanford.edu/mappingmilitants/profiles/hay'-tahrir-al-sham>

90. Mapping Militant Organizations. "Jaysh al-Islam." Stanford University. Last modified March 2019. <https://cisac.fsi.stanford.edu/mappingmilitants/profiles/jaysh-al-islam>

91. Michael Hoffman and Amaney Jamal, The Youth and the Arab Spring: Cohort Differences and Similarities. *Middle East Law and Governance* 4, 2012, pp. 168-188.

92. Michael Whine, *Islamism and Totalitarianism: Similarities and Differences, Totalitarian Movements and Political Religions*, 2:2, 2001, pp. 54-72.

93. Mina al-Lami, "Where is the Islamic State group still active around the world?", *BBC News*, 27 March 2019 // <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-47691006>

94. Mohamed Ben Lamma, "The Tribal Structure in Libya: Factor for Fragmentation or Cohesion," *Fondation Pour La Recherche Stratégique*, 2017.

95. Morocco-Germany relations: What next after reconciliation? 8 June 2022, <https://www.middleeasteye.net/news/morocco-germany-relations-what-next-after-reconciliation>
96. Murat Aslan, Libya's enduring ambiguity: to abstract a single correct from many faults, and an outcome from impasse. Turkish Journal of Political Science, vol. 4, issue 1, 2021, pp. 1-20.
97. Nadine Schnelzer, Libya in the Arab Spring: The Constitutional Discourse Since the Fall of Gaddafi. Erlangen: Springer, 2016.
98. Narrimane Benakcha, "The Algerian Regime: An Arab Spring Survivor", Journal of International Affairs. Columbia, SIPA, Mart 07, 2012 // <https://jia.sipa.columbia.edu/online-articles/algerian-regime-arab-spring-survivor>
99. Nawaf Obaid, The Muslim Brotherhood: A Failure in Political Evolution. Harvard Kennedy School, Belfer Center for Science and International Affairs, 2017, pp. 5-6.
100. Nguyen P. M., Syrian Alawites: Their History, Their Future, 2015, <http://theislamicmonthly.com/syrian-alawites-their-history-their-future/>
101. Niaz Ahmed, Yemeni Civil War: Causes, Consequences and Prospects, Jurnal Dinamika Pemerintahan Vol.2, No. 2, Agustus 2019, pp. 82-91.
102. Noueihed Lin, and Alex Warren. "An Arab Malaise." The Battle for the Arab Spring. Yale University Press, 2012, pp. 11-23.
103. Oltin, Dore. Babble minorasi: Birlashgan Millatlar Tashkiloti global tartibsizlikni qanday keltirib chiqardi. London: Crown forumi, 2004 ISBN 1400054753
104. Open Letter to Al-Baghdadi: Join hundreds of Muslim leaders and Scholars worldwide in their Open Letter to Baghdadi, <http://www.lettertobaghdadi.com/> (Ma'lumot olingan sana: 10.11.2022)
105. Osman B. and Gopal A., Taliban Views on a Future State. New York University, CIC. 2016.
106. Pargeter A. The Muslim Brotherhood: From Opposition to Power. London: Saqi Books, 2010, pp. 46-52.
107. Peter Cole, "Bani Walid: Loyalism in a Time of Revolution," in Peter Cole, and Brian McQuinn (eds), The Libyan Revolution and its Aftermath. 2015, pp. 285-302.
108. Pierret T., The Syrian Baath Party and Sunni Islam: Conflicts and Connivance. Crown Center for Middle East Studies, No 74, 2014, p. 2.
109. Polk W. R., Understanding Syria: From Pre-Civil War to Post-Assad, 2013, <http://www.theatlantic.com/international/archive/2013/12/understanding-syria-from-pre-civil-war-to-post-assad/281989/>
110. Raphaël Lefèvre, The Muslim Brotherhood Prepares for a Comeback in Syria. Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 2013.
111. Rashid Ahmed, Taliban: militant Islam, oil, and fundamentalism in Central Asia. New Haven: Yale University Press, 2000.

112. Rasmus Alenius Boserup; Luis Martinez, eds. (2016). *Algeria Modern: From opacity to complexity*. CERI/Sciences Po. London: Hurst.
113. Ronald Bruce St. John, *Libya: From Colony to Revolution*. Oxford: One world, 2012.
114. Roy Olivier, *The Transformation of the Arab World*, *Journal of Democracy*, vol 23, no 3, 2012, pp. 5-18.
115. Salmoni B., Loidolt B., Wells M. *Regime and Periphery in Northern Yemen: The Huthi Phenomenon*, Santa Monica, 2010, p. 64-66.
116. Sana Chaudhry, "General Khalifa Haftar", *Danu Strategic Forecasting Group*, 2016, p. 1.
117. Sarhang Hamasaed, "ISIS is a Problem of Yesterday, Today and Tomorrow", *USIP*, July 28, 2022, <https://www.usip.org/publications/2022/07/isis-problem-yesterday-today-and-tomorrow>
118. Schmid Alex P., *Challenging the Narrative of the "Islamic State"*. ICCT Research Paper, The Hague, June 2015.
119. Seth Jones et al., "Al Qaeda's Struggling Campaign in Syria", Washington, DC: CSIS, April 2018, <https://www.csis.org/analysis/al-qaedas-struggling-campaign-syria>
120. Sharp M. J., *Yemen: Civil War and Regional Intervention*. Congressional Research Service, 2021. <https://fas.org/sgp/crs/mideast/R43960.pdf>
121. Sigvart Nordhov Fredriksen and Zenonas Tziarras, *The Libya Conflict and its Implications for the Broader Region*. Peace Research Institute Oslo (PRIO), Report 4/2020.
122. Sopko John F., *What we need to learn: Lessons from twenty years of Afghanistan reconstruction*. Princeton University, 2021.
123. Suleiman Al-Khalidi, *Libyan islamists urge PM to resign over corruption, security*. SEPTEMBER 10, 2013. <https://www.reuters.com/article/us-libya-islamists-idUSBRE9890TD20130910>
124. *Syrian Civil War*. By The Editors of Encyclopaedia Britannica, Last Updated: Oct 20, 2022, <https://www.britannica.com/event/Syrian-Civil-War/Uprising-in-Syria-2011>
125. *The Indian Express*, *Explained: Egypt's Muslim Brotherhood and its history*, 30-07-2022, <https://indianexpress.com/article/explained/explained-global/explained-egypts-muslim-brotherhood-and-its-history-8061232/>
126. *The Muslim Brotherhood*, <https://teachmideast.org/articles/spotlight-on-egypts-muslim-brotherhood/> (Ma'lumot olingan sana: 20.10.2022)
127. *The United Nations Mission for the Referendum in Western Sahara (MINURSO)*, <https://minurso.unmissions.org/mandate> (Ma'lumot olingan sana: 11.10.2022)
128. Thomas Hüsken, "Tribes, Revolution, and Political Culture in the Cyrenaica Region of Libya," in *Local Politics and Contemporary Transformations*

in the Arab World, ed. Malika Bouziane et al. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2013.

129. Thomas Joscelyn, “Al Qaeda and allies announce ‘new entity’ in Syria”, Long War Journal, January 28, 2017.

130. Thomas M. Hill, Four Things to Know About Libya’s Conflict and Foreign Interference, July 8, 2020 <https://www.usip.org/publications/2020/07/four-things-know-about-libyas-conflict-and-foreign-interference>

131. U.S. Energy Information Administration, World Oil Transit Chokepoints, Overview, 2014 https://www.connaissancedesenergies.org/sites/default/files/pdf-pt-vue/world_oil_transit_chokepoints.pdf: Ma’lumot olingan sana: 20.09.2022.

132. United Nations Documents on MINURSO. Resolutions of the Security Council, <https://minurso.unmissions.org/security-council-resolutions-and-statements>; Meriem Naïli, The Absence of a Human Rights Monitoring Component in the Minurso Mandate: a Qualitative Analysis of the UN Narrative Regarding Human Rights in Western Sahara. Dans L’Ouest Saharien, Vol. 12, No 2, 2020.

133. Warfalli A. Libyan commander Haftar’s forces say they have taken Sirte. Reuters. <https://uk.reuters.com/article/uk-libya-security-idUKKBN1Z51L0> 06.01.2020.

134. Weir S., A Clash of Fundamentalism. Wahhabism in Yemen’, MER. The Arabian Peninsula 27, 2015.

135. Wesley Dockery, “The rebel groups fighting in eastern Ghouta”, Deutsche Welle, February 20, 2018, <https://www.dw.com/en/which-rebel-groups-are-fighting-in-syrias-eastern-ghouta/a-42663501>

136. What is The Houthi Movement?, Tony Blair Institute for Global Change, 2016. <https://institute.global/insight/co-existence/what-houthi-movement>

137. Wickham, Carrie R. The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement. Princeton University Press, 2013, pp. 20-45.

138. Wilferd Madelung, Zaydī Attitudes to Sufism. In: Islamic Mysticism Contested, Vol: 29, 1999, pp. 124-144.

139. Wilferd Madelung, Zaydiyya. In: The Encyclopaedia of Islam, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs, (E.J. Brill), Second Edition, Volume XI, 2002, pp. 477-481.

140. Winer J. M. Origin of the Libyan Conflict and Options for Its. Middle East Institute, 2019, pp. 4-7.

141. Yaşaroğlu H., Zeydiyye’nin İmamet Görüşleri ve Diğer Bazı Mezheplerle İlişkileri. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 2, Sayı: 3, 2013, s.113-132.

142. YEMEN: A Brief Background, <https://unfoundation.org/what-we-do/issues/peace-human-rights-and-humanitarian-response/yemen-a-brief-background/> Ma’lumot olingan sana: 19.09.2022.

143. Yemen's Houthis seize national dialogue HQ, president insists group must leave Sanaa. Reuters, <http://www.reuters.com/article/2015/03/05/us-yemen-security-houthis-idUSKBN0M-11KX20150305>

144. В. А. Кузьмин, Н. В. Соколов. Саудовская Аравия и Иран в йеменском конфликте в 2015-2016 гг. Международные отношения, 2017. С. 165-175.

145. Галкина Е., Революция в Египте: от Арабской весны к весне «Братьев-мусульман»? «Левая Политика», № 17-18, 2012. – С. 186.

146. Джон Доу, Сахара раздора: за что борются Марокко и Алжир? 13 декабря 2021, <https://regnum.ru/news/polit/3449947.html>

147. Евгеньева А. и Соловьёва Р. Исламское государство Ирака и Леванта: социально-экономический анализ. «Мировое и национальное хозяйство», №3(34), 2015 // <https://mirec.mgimo.ru/2015/2015-03/igil-soc-ekon-analiz>

148. Исаев Л., Коротаев А., Йемен: неизвестная революция и международный конфликт. Мировая экономика и международные отношения, 2015, № 8, с. 78-88.

149. Конфликты и войны XXI века (Ближний Восток и Северная Африка) / Институт востоковедения РАН. –М.: ИВ РАН, 2015. – 504 с.

150. Коргун В.Г., История Афганистана: XX век Издательство: М.: Институт востоковедения РАН. –М.: ИВ РАН, 2004. – 528 с.

151. Коротаев А.В. Два социально-экологических кризиса и генезис племенной организации на Северо-Востоке Йемена // Восток. № 6: 1996. – С. 18-28.

152. Картунов А. В. Решение проблемы Афганистана: необходимые условия и международные последствия: доклад Российского совета по международным делам (РСМД) № 76/2021 / А. В. Картунов; Российский совет по международным делам (РСМД). — М.: НП РСМД, 2021. - 46 с.

153. Оганисян Л.Д. Становление новой ливийской государственности и политика евроатлантического сообщества (2011–2017). Вестн. Моск. ун-та. Сер. 25: Международные отношения и мировая политика. № 3, 2017. – С. 181.

154. Серебров С.Н. Революция и конфликт в Йемене // Конфликты и войны XXI века (Ближний Восток и Северная Африка) / Под ред. В.В. Наумкина, Д.Б. Малышева. М., 2015. – С. 295.

155. Слинкин М.Ф. Этническая проблема в Афганистане (историко-политический анализ). Культура народов Причерноморья. № 66, 2005. - С. 46-60.

156. Уильям Мейли, Афганистан с точки зрения истории и географии. Международный журнал Красного Креста. Избранные статьи из номеров 880-881, декабрь 2010 г. – март 2011 г. – С. 13-34.

157. Фокина Е.В. Пограничный вооруженный конфликт между Марокко и Алжиром в 1963 г. (Песчаная война). Гуманитарный акцент, № 2, 2017. – С. 60-64.

158. Фролов А.В. Йемен: маргинальная война? – Обозреватель-Observer. – 2017. – № 12. – С. 32-33.

159. Хассан Хассан, «Исламское государство»: идеологические корни и политический контекст межконфессиональной вражды. Перевод с английского языка В. Жукова, Московский Центр Карнеги, 2017. – С. 3-4.

160. Шарипов У.З. Персидский залив: Обострение политической и военной ситуации и международных отношений в конце XX - начале XXI вв. Институт востоковедения РАН. – М., 2010.

Axborot manbaalari

161. www.gov.uz – O‘zbekiston Respublikasi hukumat portali.

162. www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.

163. www.tiv.uz

164. www.un.org